

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM
SZEGEDIENSIS**

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXLIII.**

HUNGARIA
SZEGED
2018

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkesztőbizottság:

ALMÁSI TIBOR, SZÉKELY MELINDA,
ZIMONYI ISTVÁN, PAPP SÁNDOR, KÖVÉR LAJOS
MARJANUCZ LÁSZLÓ, TOMKA BÉLA

Az SZTE BTK Történeti Intézete
kiadványa

A kötetet gondozta:
Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

Redegit:
PAPP SÁNDOR

Szerkesztette:
PAPP SÁNDOR

Technikai szerkesztő:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis
HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

KORDÉ ZOLTÁN

Idegennyelv-tudás a 9–10. századi magyarságnál*

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány speciálisnak mondható nézőpontból közelít a 9–10. századi magyarság sokat kutatott történetéhez. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint például, hogy ekkoriban az egyes emberek milyen körülmények között és milyen okból sajátítottak el idegen nyelvet/nyelveket, illetve hogy a nyelvismeret birtokában változott-e az egyén sorsa, társadalmi helyzete; ha igen, akkor hogyan, milyen irányban. Mindezzel összefüggésben fölmerül az is, hogy önálló foglalatosságnak számított-e a nyelvismeret „hivatásos” használata, a tolmácsolás. Hogyan ítélték meg a nyelvtudást a kortársak, ma úgy mondanánk, volt-e társadalmi presztízse? A témakör tehát több tudományág, a művelődés-, nyelv- és diplomáciatörténet, bizonyos vonatkozásban pedig a szakképzéstörténet határterületén helyezkedik el, joggal mondható tehát kiterjedtnek és összetettnek. Mindezt bonyolítja az is, hogy e korszak vonatkozásában számos vitatéma merül fel. Ezekre a problémákra a helyhiány miatt, és mivel témánkat nem érintik közvetlenül, nem térünk ki. Az érdeklődők figyelmét néhány olyan munkára hívjuk fel, amelyek részletesen tárgyalják a 9–10. század történetét és bőséges szakirodalmi tájékoztatót is nyújtanak.¹ Természetesen a kútfők közül is a szempontunkból fontos és felhasználható adatokat tartalmazóakat idézzük, az érdemi vagy többletinformációt nem nyújtó források aprólékos felsorolásától szükségszerűen eltekinttünk.

Közismert, hogy minden régi kor esetében súlyos hibákhoz vezethet a különféle fogalmak ma használatos értelmének a múltba való automatikus visszavetítése. Különösképpen igaz ez a témánk szempontjából alapvető szerepet játszó *nyelvtanulás*, *idegennyelv-tudás*, *tolmács*, „*szakma*”, „*foglalkozás*” stb. fogalmaink, illetve az azokat jelölő szavaink esetében. Ezek anakronizmustól mentes használatához elkerülhetetlen annak tisztázása, hogy a mai *idegen nyelv* kifejezés mögötti tartalmat miként értelmezték az általunk vizsgált kor-

* A tanulmány elkészítéséhez az „NFA KA 5/2014. számú támogatási szerződés – szakképzési és felnőttképzési kutatások támogatása” szerződés keretén belül végzett kutatások is hozzájárultak.

¹ Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.; Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980.; Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.; Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged, 2011.; Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged, 2015.

ban. Ezt nem csak az azóta eltelt nagy idő, hanem az ezalatt lejátszódott alapvető kulturális, politikai, társadalmi stb. változások is szükségszerűvé teszik.

A magyarság olyan steppei környezetből érkezett a Kárpát-medencébe, amelyben jobbára idegen nyelvű (török, iráni stb.) népek vették körül. A szomszédságon túlmenően a nem magyar nyelvű népekkel való érintkezés szorosabb formát is öltött: forrásaink igazolják, hogy időnként nagyobb létszámú népcsoportok, néptöredékek csatlakoztak a magyar törzsekhez. Ezt követően az újonnan érkezettek részeivé váltak az őket befogadó népalakulatnak. Más esetben nemzetségek vagy kisebb csoportok költöztek be s vegyültek el a magyarokkal. Ez a sokoldalú, intenzív érintkezés az idegen népekkel komoly és különféle nyelvi hatást eredményezett, ami esetenként fölvetette a nyelvcserre lehetőségét is.² Jogos tehát a kérdés, hogy létezett-e az a jellegű magyar nyelv →← idegen nyelv szembenállás, illetve megkülönböztetés, ami manapság természetesnek tűnik számunkra. Annyit feltételezhetünk, hogy egy olyan társadalomban, ahol a népalakulat számottevő része és a környezet nem magyar nyelvű volt, s ahol a kétnyelvűség inkább számított megszokottnak, mintsem különlegesnek, eleve nem lehetett olyan éles a megkülönböztetés, mint a mai (a modern nemzetfogalom által is befolyásolt) felfogásunkban. Szerencsére nem vagyunk csupán feltevésekre utalva, mert van egy olyan forrásunk, amelyiknek a segítségével megalapozott választ tudunk adni a kérdésre. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár (913–959) latin címmel hivatkozott, de görög nyelvű munkája, a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról – közkeletű rövidítéssel: DAI) részletes leírás ad a 9–10. századi magyar történelem számos eseményéről. Ennek során beszámol arról is, hogy „a kazárok nemzetségéből” való kabarok fellázdak a kormányzatuk ellen, de vereséget szenvedtek, s a türköknek nevezett magyarokhoz csatlakoztak. „Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”³ Mellőzve most a kabar csatlakozással kapcsolatosan felmerülő problémákat, bennünket csak a kérdésünkre vonatkozó tanulságok érdekelnek. Eszerint a kazár (azaz törökös) nyelvet beszélő, a honfoglalás előtt néhány évtizeddel a magyarokhoz csatlakozott kabarok megtanulták a magyar nyelvet. A 10. század közepén, amikor a császár munkája készült, egyformán beszélték saját nyelvüket és a magyart, azaz kétnyelvűek voltak, ami általános felfogás szerint a nyelvcserre „előszobája.” Hogy ez végül valóban bekövetkezett, azt az is bizonyítja, hogy a későbbiekben – egy-két emlékezetfoszlánytól eltekintve – nincsen hírünk a kabarokról. Minden bizonnyal beolvadtak a magyarságba, s ezzel együtt nyelvi különállásuk is megszűnt. (A forrás azon megjegyzésére, miszerint a kabarok a türköket /magyarokat/ is megtanították a saját nyelvükre, a későbbiekben még visszatérünk, annyit azonban már most jelezni szeretnénk, hogy ezt nem lehet szó szerint elfogadni.)⁴ Mindez azt jelenti, hogy a 9–10. századi magyarság határozottan különbséget tett a saját és az idegenek által beszélt másik nyelv között, tisztában volt a nyelvek elsajátításának a jelenségével és ismerte a kétnyelvűség állapotát is. Vagyis megállapíthatjuk, hogy a kora-

² A kérdéskör szerteágazó, egymással is vitázó szakirodalmából egy olyan átfogó munkára utalunk, amely jó kiindulópontként szolgálhat a további tájékozódáshoz. Györffy György (főszerk.): *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel*. III. Budapest, 1997.

³ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984. 46.

⁴ Bíborbanszületett Konstantin e megjegyzésének különféle értelmezésére: Sándor Klára: *A magyar-török kétnyelvűség és ami körülötte van*. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Pozsony, 1998. 11–12.

beli magyarságnál – a fentebb már említett eltérő körülményeket is figyelembe véve – létezett a magyar nyelv →← idegen nyelv megkülönböztetés és az ebből fakadó egyéb jelenségek is. Mégpedig a *lényegét illetően* abban az értelemben, ami számunkra is ismerős. Nem esünk tehát az anakronizmus vétségébe, amikor e korszak vonatkozásában a fentebb már említett, idegennyelv-ismerettel kapcsolatos fogalmakat használjuk, és ezzel összefüggő vizsgálatot kívánunk elvégezni. Ez utóbbi során elsőként a török jövevényszavakból levonható következtetésekre fordítjuk a figyelmünket.

2. A török jövevényszavak tanulsága

Mint említettük, a honfoglalást megelőzően steppei környezetben a magyarság elsősorban török nyelvű népek között élt, nem egyszer szoros kapcsolatba is került velük. Ennek az egyik következménye egy fontos, sokoldalú, hosszan tartó nyelvi érintkezés volt. A nyelvtudomány több szakaszra osztja e nyelvi érintkezés történetét. Ebből a hagyományos felosztás szerinti második szakasz (5–9. század) volt a legintenzívebb, amikor is a kutatás több százra teszi a török nyelvekből átvett szavak számát.⁵ A honfoglalás előtti török jövevényszavak nagy száma és jelentősége arra indított néhány 19–20. századi kutatót (Vámbéry Ármin, Zichy István, Halasi-Kun Tibor), hogy ezeket egy nyelvcsere emlékeinek tartsa. A nyelvcsere egy olyan török vezető réteg ment volna keresztül, amelyik magasabb kultúrájának és katonai erejének köszönhetően rátelepedett egy ugor népcsoportra, és azt a saját mintájára szervezte meg, eközben azonban nyelviileg asszimilálódott. Ezt a nyelvcsere-elméletet a mai kutatás nem tartja valószínűnek,⁶ ennek a fordítottja azonban nagyon is elképzelhető, legalábbis annyiban, hogy a magyarság érkezett el a nyelvvesztés, illetve a nyelvcsere közelébe. Hogy ez végül is nem történt meg, azt tudjuk, és a miértre is sejtjük a választ. A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében telepedve kiszakadt a törökös környezetből, így az ilyen irányú nyelvi hatás, ha nem is szűnt meg teljesen, de jócskán megfogyatkozott.

A honfoglalás előtti török jövevényszavak jól példázzák azt, hogy a magyarság olyan ismeretekre tett szert ekkoriban, amelyeket a kereszténység felvételét és az államiság kialakulását követően is tudott hasznosítani, illetve továbbfejleszteni. A török szavak az élet szinte minden területét felölelik: kiterjednek a politikai, társadalmi struktúrára, katonai szervezetre, mesterségekre, foglalkozásokra és a kultúrára. Mellőzve most az átvétel pontos időpontja, valamint a csuvasos vagy köztörök átvétel körül forgó vitákat, a mondanivalónk szempontjából fontos részletekre koncentrálnak.

Mindenekelőtt a legkézenfekvőbb szóval, a *tolmáccsal* érdemes vizsgálódásunkat kezdeni. Bár az átvétel időpontjáról és az átadó nyelvről eltérnek a nézetek,⁷ az nem lehet vé-

⁵ A török jövevényszavakra ld. még: Gombocz Zoltán: *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink*. Budapest, 1908.; Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, 1963.; Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.; Róna-Tas András: *Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre*. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, 1997. 49–60.; Sándor: *A magyar–török kényelvűség*.

⁶ Sándor Klára: *Vámbéry Ármin és a török–magyar nyelvcsere. Vámbéry mint nyelvész*. Iskolakultúra, 24. (2014/2. sz.) 81–85.

⁷ Bárczi Géza és mások honfoglalás előtti jövevényszónak tartják: Bárczi: *A magyar nyelv életrajza*, 47., míg Ligeti Lajos szerint kun átvételről van szó: Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 261.

letlen, hogy éppen egy török kölcsönszóval jelölte a magyar az idegen nyelveket beszélők között közvetítő személyt. A magyar anyanyelvűek számára a leggyakoribb idegen nyelv, amellyel találkoztak, valamelyik török nyelv volt, így szinte törvénytörő, hogy innen vett kifejezést használtak a fordításra, illetve az azt végző ember megnevezésére. Hogy ezt a tevékenységet mennyire tekintették foglalkozásnak, esetleg mesterségnek, erre a későbbiekben próbálunk majd árnyaltabb választ adni.

Továbbra is a török jövevényszavaknál maradva a mesterségekkel és foglalkozásokkal (például kereskedelem) kapcsolatos adatokra térünk át. Arra nincs mód, sem szükség, hogy mindegyiket részletesen felsoroljuk (ezt a hivatkozott szakkönyvek általában megteszik), inkább csak néhányat említünk meg. Török eredetű például az *ács*, *szűcs*, *szatócs*, *bársony*, *gyöngy* szavunk, de a foglalkozásokhoz, illetve a mesterségekhez kapcsolódik a *bér* vagy az *olló* is. Számos kifejezés került át a magyar nyelvbe a földművelés köréből is. Ilyenek például a *szőlő*, *bor*, *seprő* és *szűr* (ige) szavak. Ezek világosan utalnak arra, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt is ismerte a szőlőművelést és a borkészítést – legalábbis annak a kazár birodalomban és a szomszédos területeken alkalmazott, a vadszőlőhöz kötődő módját. Új hazájában megtelepedve azután a Dunántúlon továbbélő borászat révén ismereteit továbbfejlesztette, ugyanakkor a magával hozott szakszavait megőrizte.⁸ Mindezek a példák is bizonyítják, hogy a magyarság a török kapcsolatok hatására olyan új mesterségekkel, foglalkozásokkal ismerkedett meg, amelyeket korábban egyáltalán nem, vagy csak alacsonyabb szinten ismert. További – és témánkkal szorosan összefüggő – kérdés, hogy e szavak átvételére hogyan, milyen módon került sor. Elvileg ez többféleképpen is történhetett. Mint láttuk, azokat az elméleteket, amelyek egy hajdani török vezetőréteg nyelvcsereje utáni maradványoknak tartják a jövevényszavakat, a nyelvtudomány nem támogatja. Fölmerültek a kutatásban olyan magyarázatok is, amelyek a magyarságba beolvadt török népek (mint például a kabarok), illetve az általuk beszélt nyelvek szubsztrátum hatásának tudták be a kölcsönszavakat.⁹ Az általános nyelvészet felismerése szerint azonban a szubsztrátum hatás „elsősorban a hangtanban és a szintaxisban érvényesül, sőt előfordulhat, hogy az alaktant is inkább érinti, mint a szókészletet”. Ennek megfelelően „a magyarságba olvadt kabarok – és más népek – nyelvi »örökségét« sem elsősorban a szókészletben, hanem ismételten a nyelvtanban kell keresnünk”.¹⁰ A szubsztrátum hatással tehát – ha nem is hagyhatjuk figyelmen kívül – nem lehet a honfoglalás előtti török jövevényszavak nyelvünkbe kerülésére magyarázatot adni. Úgy tűnik, hogy e magyarázatot a szűkebb értelemben vett *szókölcsonzés* keretében kell keresni. Ennek során – eltérően a szubsztrátum hatástól – nem tűnik el az átadó nyelv, csak az átvevő módosul. A nemzetközi szakirodalom a módosulás mértékétől függő ötfokozatú kölcsonzési skálát állított fel. Ezen az első fokozatot az „egyszerű” szókölcsonzés jelenti, amely nem jár egyéb nyelvtani átvétellel. Az utóbbi a második fokozattól kezdődően jelenik meg, egyre erősödő mértékben. Az ötödik, vagyis „erős kölcsonzés pedig a tipológiai jelleg átalakulását, a fonológiai és morfológiai szabályok csaknem teljes megváltozását is jelentheti”. A török jövevényszavak esetében az összes tényezőt figyelembe véve a kölcsonzés erősségét a skála harmadik-negyedik fokozatára lehet tenni, ami azt

⁸ Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 293–294. A korábbi szakirodalom felsorolásával: Gulyás László Szabolcs: *A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információ-történeti vizsgálatának lehetőségei*. Aetas, 27. (2012/4. sz.) 157–158. (9. sz. jegyzet)

⁹ Az idevágó, eltérő nézetek összefoglalása: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 338–341.

¹⁰ Sándor: *A magyar–török két nyelvűség*, 15.

jelenti, hogy az „egyszerű” kölcsönzésnél jóval mélyrehatóbb, sok következménnyel járó folyamatról van szó.¹¹ Az általános nyelvészet megállapítása az is, hogy „a nyelvi kölcsönzéshez a beszélőközösség vonatkozásában valamilyen fokú és mértékű kétnyelvűsége van szükség”.¹² A magyarság tehát a kétnyelvűség révén tett szert a honfoglalás előtti török jövevényszavakra (vagy azok nagyobb részére). A magyar–török kétnyelvűség intenzitásáról és idejéről eltérőek a nézetek; bármekkora is becsüljük azonban a mértékét, azt a szintet sohasem érte el, hogy a magyarok részéről nyelvcsere kerüljön sor. Legkésőbb a honfoglalástól kezdve pedig – mint már utaltunk rá – megkezdődött a visszaszorulása, majd pedig teljesen eltűnt.¹³ Fentebb már idéztük Bíborbanszületett Konstantin császár híradását, miszerint a kabarok „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a törköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a törökök másik nyelvét is”. Szücs Jenő ezzel kapcsolatban annak a nézetének adott hangot, hogy „a kazárok nyelve» éppen nem valami közelmúltban elsajátított idióma volt, hanem sok évszázados intenzív török nyelvi és etnikai infiltráció maradványa”. Vagyis a magyarok körében alkalmasint még a 10. század közepén is fellelhető (igaz, visszaszorulóban levő) kétnyelvűség egy hosszú, több szakaszból álló folyamat eredménye volt, amelynek a kezdetei összemosódtak (alaptalanul) a kabarokkal. Fontos rámutatni még Szücs Jenő – szintén e híradásból levont – következtetésére, miszerint „a normatív nyelvi állapot az volt, hogy a hét [magyar – K. Z.] törzs népe magyarul beszélt”.¹⁴ Mindez megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, hogy a korabeli magyarok világosan látták a különbséget a „saját” és az idegen nyelv között, s a népesség egy részének a kétnyelvűsége ellenére sem tévesztették szem elől, hogy melyik a „fő” nyelv.

Összefoglalván tehát a török jövevényszavakról elmondottakat, első tanulságként azt emeljük ki, hogy a kölcsönzések vizsgálata megerősíti tanulmányunk kiindulópontját, nevezetesen, hogy a 9–10. századi magyarság vonatkozásában jogosan és – bizonyos határok között – anakronizmustól mentesen használhatjuk az *idegen nyelv*, illetve az ehhez kapcsolódó kifejezéseket, fogalmakat, mint például *idegennyelv-tudás* vagy *tolmács*. Az utóbbit illetően fentebb már jeleztük, hogy a tanulmány további részében sorra kerülő vizsgálatoktól remélünk választ kapni arra a kérdésre, hogy mennyiben tekinthető ekkoriban szakmának vagy foglalkozásnak a tolmácsolás. Ami az idegennyelv-ismeret megszerzésének körülményeit, okait firtató vizsgálatainkat illeti, ezekből az szűrhető le, hogy a honfoglalás előtti kölcsönzések többsége a kétnyelvűség révén került a magyar nyelvbe. Ez a kétnyelvűség huzamosabb időn keresztül, de váltakozó intenzitással állt fenn, úgy azonban,

¹¹ Uo. 12–13.

¹² Uo. 7. A török nyelvűség kérdéséről összefoglaló jelleggel ld. még: Sándor Klára: *Beszéltek-e törökül is a honfoglalók?* Rubicon, 27. (2016/7. sz.) 94–95.

¹³ Ezen a ponton érdemes rámutatni arra, hogy a kétnyelvűség nem feltétlenül jelent anyanyelvi szintű nyelvhasználatot. Azok is a kétnyelvűek körébe tartozhatnak, akik közepes vagy csak gyenge nyelvismerettel rendelkeznek. „A kétnyelvűség tehát nem a nyelvtudásra, hanem a társadalmi körülményekre, s az ebből adódó pszicholingvisztikai állapotra vonatkozó fogalom. A kétnyelvű nyelvhasználatra jellemző jelenségek a nyelvtudás szintjétől függetlenül megjelennek, bár mennyiségük és erősségük természetesen változik a nyelvismeret és a nyelvhasználat mértéke függvényében.” (Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest, 2011. 271.) Ez tehát azt jelenti, hogy amikor a magyarság kétnyelvűségről beszélünk, akkor nyelvileg nagyon eltérő szinten álló csoportokra kell gondolnunk, s ezek a csoportok bizonyára nem foglalták magukba a lakosság egészét.

¹⁴ Szücs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged, 1992. 289.

hogy a magyarnak, mint „fő” vagy Szűcs Jenő kifejezését használva „normatív” jellege nem szűnt meg. Mindez nyilván összefügg azzal, amire már utaltunk, hogy a kétnyelvűség a népességnek csak egy részére terjedt ki, s nem vált teljes körűvé. Az idegen nyelv elsajátításának okait részben már érintettük: ebben két tényező játszott főszerepet. Az egyik az a körülmény, hogy a magyarság hosszú időn keresztül török népek szomszédságában, illetve körében élt, ami intenzív érintkezéshez vezetett. Ez az érintkezés azonban nem azonos szinten álló felek között zajlott le. A török hatás az élet szinte egész területére kiterjedt: a politikai és a katonai szervezettől a gazdaságon keresztül a kultúráig átalakította a magyarság berendezkedését, amely külső megjelenésében is szomszédjaihoz vált hasonlónvá. És ezen a ponton kapcsolódunk ahhoz a kérdésünkhöz, amely arra vonatkozott, hogy az idegennyelv-ismeretnek volt-e társadalmi presztízse ebben a korban. A magasabb kultúrát közvetítő nyelvnek általában magasabb a presztízse is.¹⁵ Hogy ez a presztízsz ekkoriban társadalmi szinten mutatkozott meg, nem pedig egyénileg, elszórtan, azt éppen a kétnyelvűség bizonyítja, vagyis az, hogy a lakosság egy része magas (vagy éppen alacsony) szinten beszélt az idegen nyelvet, azaz valamelyik török nyelvet vagy nyelvjárást.¹⁶ Ennek elsajátításában pedig a presztízsz-szemponthoz is jelentős szerepük volt. Mindehhez még egyetlen megjegyzést szeretnénk fűzni: a honfoglalás előtti török kölcsönzések kapcsán elmondhatjuk, hogy az új szakmai ismeretek idegennyelv-tudás általi elsajátításának klasszikus példájával van dolgunk.¹⁷ Kutatási szempontjaink közül most utolsónak az idegennyelv-tudás egyénre gyakorolt hatásával foglalkozunk. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy ebben az esetben e témakörrel ismereteink és a forrásanyag sajátosságai miatt csak az általánosság szintjén és föltevésekre utalva tudunk nyilatkozni. Az elég egyértelműnek látszik, hogy az új ismeretek átvételével együtt járó nagyarányú változások a társadalom egészét, vagyis a népesség nagy többségét egyénileg is érintették. Az ő helyzetük megváltozott, hogy miként és mennyire, azt leginkább csak találgathatjuk. Azt is csak a feltevés szintjén fogalmazhatjuk meg, hogy akik megfelelő nyelvismerettel rendelkeztek, azok profitálhattak elsőként az új ismeretekből. Valószínű, hogy miután ezek az ismeretek széles

¹⁵ Sándor: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*, 273–274.

¹⁶ Gugán Katalin Sándor Klára felfogásának a bírálatán keresztül lényegében arra tett kísérletet, hogy megkérdőjelezze a honfoglalás előtti magyarság kétnyelvűségét. Vizsgálataiból leszűrt következtetései azonban oly mértékben ellentmondásosak, hogy inkább erősítik a kétnyelvűség feltételezését, mintsem cáfolnák azt. Az összegzésben azt írja, hogy a „*rendelkezésre álló bizonyítékok nem tűnnek elegendőnek ahhoz, hogy az ősmagyar esetében közepes vagy erős strukturális hatással kelljen számolni az ótörök nyelvek felől, és ennek alapján kiterjedt, hosszú ideig tartó kétnyelvűséget lehessen feltételezni*”. Rögtön ezt követően azonban már úgy fogalmaz, hogy „*az ősmagyar beszélőközösség tagjai között (...) biztosan voltak (...) kétnyelvűek, és mivel egy beszélőközösség attól még tekinthető kétnyelvűnek, hogy nem minden egyes tagja kétnyelvű (...), voltaképpen nem is lehet cáfolni azt a megállapítást, hogy az etelközi magyarság kétnyelvű volt*”. (Gugán Katalin: *A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről a Thomason–Kaufmann-féle kölcsönzési skála tükrében*. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba, 2013. 224.) A szerző maga is elismeri az etelközi kétnyelvűség meglétét. Ez viszont azt jelenti, hogy az etelköz előtti időszak vonatkozásában méginkább számolnunk kell evvel a jelenséggel, márcsak a Kazár Birodalom közelsége és a törökös nyelvi környezetbe való mélyebb beágyazódás miatt is. A dolgozat megállapításai tehát se pro, se kontra nem befolyásolják fejtegetéseink értékét.

¹⁷ A török nyelvűség kérdéséről összefoglaló jelleggel ld. még: Sándor Klára: *Beszéltek-e törökül is a honfoglalók?* Rubicon, 27. (2016/7. sz.) 94–95.

körben elterjedtek, e különbség megszűnt. Konkrét, személyes példákkal azonban ezt nem tudjuk bizonyítani. A tanulmány további részében azonban reményeink szerint egyebek mellett erre is mód nyílik.

3. A bizánci diplomáciai kapcsolatok

Az alábbiakban az idegennyelv-ismeret egyik speciális területével, a diplomáciai életben használatos tolmácsolással foglalkozunk. Korszakunkon belül e kérdéskör tanulmányozására jó lehetőséget kínálnak azok a bizánci források, amelyek a honfoglalástól a 10. század közepéig terjedő időszak történéseibe engednek betekintést.

A magyar törzsszövetségben kazár kezdeményezésre és mintára alakult ki a kettős fejedelemségnek is nevezett rendszer, amelynek élén a szakrális tiszteletben részesülő fejedelem, a *künde* vagy *kende* állt, míg a katonai ügyek és a külpolitika irányítása a *gyula* feladatköre volt.¹⁸ E fejleményeket követően a törzsszövetség kiszakadt a kazár birodalom fennhatósága alól, nagyjából a kabarok csatlakozásával egy időben, és az *Etelköz*nek nevezett szállásterületen telepedett meg. Erre legvalószínűbb feltételezés szerint a 9. század közepén került sor.¹⁹ Ettől kezdve a magyarok mellett, hogy önálló hatalmi tényezőként léptek fel a kelet-európai steppen, földrajzilag is közelebb kerültek a Bizánci Birodalomhoz, valamint a Kárpát-medence egyes részeit fennhatósága alatt tartó Keleti Frank és a Morva Birodalomhoz. Meglehetősen aktív külpolitikájuknak a hadjáratok mellett szerves részét képezték a diplomáciai kapcsolatok, a környező hatalmakkal folytatott magas szintű tárgyalások. Ezekről az említett bizánci források több, igaz, szűkszavú, de témánk szempontjából mégiscsak hasznosítható adatot őriztek meg.²⁰

A honfoglalás előzményeihez tartozó bolgár–magyar háború kirobbanása kapcsán az egyik forrás (*György barát krónikájának folytatása*) elbeszéli, hogy VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) a magyarokat (a bizánciak szerint a *türköket*) kívánta fölbérelni a bolgárok elleni hadjáratra. A császár „*elküldte a Sklerosnak [kemény] nevezett Niketast hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándékokat a türköknek, és készítse őket harcra Symeon [a bolgár uralkodó – K. Z.] ellen. Niketas elment, találkozott azok fejeivel, Árpáddal és Kusanésszal, és miután megállapodtak egymással a támadást illetően, és kezeseket is kapott, visszaszállt a császárhoz.*”²¹ Niketas Skleros előkelő bizánci nemes család tagja, a császári flotta főparancsnoka volt. Magyar részről viszont egyenesen a törzsszövetség legmagasabb szintű vezetői voltak a tárgyalópartnerei. Árpád a szakrális főfejedelem, a *künde*, míg Kurszán a katonai fővezér, a *gyula* méltóságát viselte.²² Erősen kérdéses, hogy a

¹⁸ A szakrális kettős fejedelmi rendszerről: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994. (továbbiakban: KMTL) 614–615. (A vonatkozó szócikk Márton Alfréd munkája). Átfogó jelleggel: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 166. skk., 293–298.

¹⁹ A kabar csatlakozás időpontjával kapcsolatos feltevésekről: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 318–321.

²⁰ A bizánci diplomáciával foglalkozó számos munka közül most csak kettőt emelünk ki: Louis Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003.; Jonathan Shepard – Simon Franklin: *A bizánci diplomácia*. Budapest, 2006.

²¹ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 59.

²² Niketas Skelosról: Kristó Gyula (főszerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995. (továbbiakban: HKÍF) 147. 448. sz. jegyzet. Árpád és

tárgyalófelek milyen nyelven érintkeztek egymással. A magyar–török kétnyelvűségről fentebb elmondottak értelmében nem szabad elzárkóznunk attól a lehetőségtől, hogy közvetítőként a magyarok egy része, alkalmasint a vezetők által is ismert valamelyik török nyelv szolgált. Ebben az esetben magyar részről talán még tolmácsra sem volt szükség.²³ Akárhogyan is folyt azonban a tárgyalás, fordító(k)ra mindenképpen szükség volt. Ezeknek a kiléte megint csak fogas kérdés. Biztos adatok híján ismételtelen feltételezésekre, illetve analógiára vagyunk utalva. A bizánci udvarnak rendelkezésére álltak olyan tolmácsok, akik megfelelő szinten beszéltek a környező népek nyelvét, így valószínűleg a magyart is.²⁴ Föltételezhetően magyar részről is voltak olyanok, akik jártasak voltak a görög nyelvben. Ezen a ponton föltevések mellett párhuzamra is támaszkodhatunk. Priskos rhétor töredékesen fennmaradt feljegyzéseiről van szó. A szerző ezekben fontos információkat örökített meg a 449. évi kelet-római–hun követjárásokról, sőt tagja volt az Attilához küldött követségnek és személyesen is találkozott a hun nagykirállyal. Igaz, ezek az események négy és fél évszázaddal korábban játszódtak le az általunk tárgyaltaknál, s a hun birodalmat nem lehet azonos szintre helyezni a magyar törzsszövetséggel, a helyzet hasonlósága folytán azonban az eltérések nem olyan mérvűek, hogy kockáztatnák a szempontunkból lényeges következtetések helyességét. A tárgyalásokban fontos szerepet játszott „a tolmács *Vigilas*”, akinek a személyéről ugyan nagyon keveset tudunk,²⁵ Priskos rhétor beszámolójából azonban egyértelműen kiderül, hogy nemcsak fordított, de részt vett a politikai fondorlatokban, cselszövésekben, valamint tagja volt a korábbi követségeknek is. Rajta kívül több más személy is akadt, akik a tolmácsolásban részt vettek, ha erre szükség volt. Eltekintve egyelőre a tolmácsokkal kapcsolatos egyéb megfontolások taglalásától, annyit megállapíthatunk, hogy a „hivatásos” tolmácsnak tekinthető *Vigilas* mellett mindkét oldalon voltak olyanok, aki e feladatoknak eleget tudtak tenni. Így lehetett ez a magyar–bizánci találkozó alkalmával is. Niketasnak bizonyára volt legalább egy olyan tolmácsa, aki gyakorlott fordító lehetett, s a magyar vezetők rendelkezésére is állhattak olyan emberek, akiknek hasznát tudták venni az ilyen eseményekkor. Ők voltak azok, akiknek a közreműködése révén sikerült tető alá hozni az egyezséget, amelyről akkor talán még senki sem sejtette, hogy milyen messzire menő hatással lesz majd a magyarság további történetére.

Az ilyen magas szintű találkozók a honfoglalást követően sem mentek ritkaságszámba a „türk” előkelők és a bizánci vezetés között. Jó példa erre az a követjárás, amelyről szintén Bórbanszületett Konstantin tesz említést, s amelynek vitatott időpontját a kutatás a 920-as évek végére vagy az azt követő időszakra teszi. „*Amikor egyszer Gabriel klerikust a császár parancsából elküldték a türkökhöz, és az azt mondta nekik, hogy »a császár üzeni:*

Kurszán méltóságáról sok vita folyt a kutatásban (az utóbbinak még az eredeti névalakjáról sincs megegyezés). Magunk részéről a fent említett megoldást tartjuk a leginkább igazolhatónak. Ld.: Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged, 1993.

²³ Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy – gondoljunk Szűcs Jenő megállapítására! – a „normatív” nyelv mindvégig a magyar volt. Ráadásul a honfoglalást követően a magyar–török kétnyelvűség visszaszorulása miatt már egyre kevésbé számolhatunk a törökkel, mint közvetítő nyelvvél.

²⁴ A bizánci követ rendszerint „*tolmácsok és szolgák impozáns kíséretével indult el, útipoggyászában a meglátogató uralkodónak és minisztereinek szánt ajándékokkal, a baszileusz instrukcióival és megbízólevelével ellátva*”. Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*, 311.

²⁵ Priskos rhétor *töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*. Máriabesnyő, 2014. 7., 62. 14. sz. jegyzet.

menjetekek el és üzzétek ki a besenyőket lakóhelyükről, és telepedjetekek le ti ott (hiszen korábban is ti laktatok ott), hogy közel legyetekek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok, és hamar megtalállak bennetekek, a türkök összes fejei egyhangúan felkiáltottak, hogy »mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.«.²⁶ Igaz, hogy a korábbi esettel ellentétben a követ most nem egy előkelő bizánci nemes, hanem egy nem túl magas rangú klerikus volt (akiről semmi közelebbit sem tudunk), egyebekben azonban hasonlít a két helyzet egymásra. Most is a császár üzen a magyaroknak, akiknek az összes fejei (valószínűleg a törzsfők, illetve a törzsszövetségi vezetők) jelen vannak a találkozón, és nyilván ez alkalommal is tolmács segítségével értik meg egymást a felek. Olyannyira, hogy a követjelentés még a magyar vezetők válaszát is szó szerint (valójában csak tartalmi idézet formájában) közli. Fölmerülhetne, hogy – legalábbis bizánci részről – maga Gabriel tolmácsolta a császár üzenetét. Ez azonban csak úgy lenne elképzelhető, ha Gabriel hosszabb időt töltött volna a magyarok között, ami elegendő volt a nyelvük elsajátításához – például térítőként. Ebben az időben azonban ennek nem volt realitása, valószínűbb inkább egy „hivatásos” bizánci tolmáccsal számolni. Továbbra is nyitott marad azonban a kérdés, hogy magyar részről kik vettek részt a fordításban az ilyen találkozók alkalmával.

Tovább árnyalja a kérdést a *De cerimoniis aulae Byzantinae* (*A bizánci udvar szertartásairól*) című, ugyancsak Bíborbanszületett Konstantin által összeállított munka, amely tartalmazza az idegen népek fejeihez intézett levelek formuláit. Ebben a következő olvasható: „A türkök fejedelmeihez két solidus értékű aranybulla: »Konstantinos Romanos Krisztus-szerető római császároknak a türkök fejedelmeihez intézett levele.«.²⁷ A bizánci császárok tehát diplomáciai levelezésben álltak a magyarok vezetőivel, ami nem eseti jellegű, hanem rendszeres volt. Megint csak Priskos rhétor leírásának a segítségével egészíthetjük ki szűkszavú forrásunk adatát. Ebből kiderül, hogy amikor II. Theodosios (401–450) kelet-római császár fogadta a hun követséget, Edekón, Attila udvari embere „megérkezvén a császári palotába, átadta Attila levelét (...) A levelet fölolvasták a császárnak, majd ezt követően Edekón az Attila szóbeli üzenetét tolmácsoló Vigilasszal együtt távozott és más épületekbe ment, hogy Chrysaphiosszal a császár főminiszterével találkozzék”.²⁸ Fordítva is így történtek a dolgok, mivel Priskos rhétor arról is beszámol, hogy amikor a császári követtel, Maximinosszal együtt bejutottak a hun uralkodóhoz, „Attilát faszéken ülve találtuk. Mi a tróntól kissé távolabb álltunk, Maximinos közelebb ment, üdvözölte a barbárt s a császár levelét átadván előadta, hogy jó egészséget kíván a császár neki és hozzátartozóinak”.²⁹ Nyilván hasonlóképpen zajlott le a ceremónia akkor is, amikor bizánci küldöttség érkezett a magyarok vezetőihez. A császár levelének felolvasása után a követek szóban is elmondták az uralkodó üzenetét. A leveleket és a szóban elhangzottakat természetesen le is kellett fordítani. Mindez nem ment volna, ha nem feltételezzük egy olyan csoportnak – legyen az bár kezdetleges állapotú és kicsinyke – a meglétét, amelynek a tagjai a magyar–bizánci, szóban vagy írásban történő diplomáciai érintkezések megfogalmazói, illetve tolmácsai voltak. A magyar fejedelmek helyzetét természetesen nem tekinthetjük azonosnak

²⁶ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 36–37.

²⁷ Uo. 34.

²⁸ Priskos rhétor *töredékei*, 7.

²⁹ Uo. 19.

Attiláéval, akinek számos írnok és tolmács állt a rendelkezésére, hogy leveleket szerkesszen és fordítson a diplomáciai tevékenység során. Közük akadtak olyanok is, akiket személyesen Aetius küldött a hun uralkodó szolgálatára. Ha magyar vonatkozásban ilyen fejlettnak mondható „kancelláriára” nem is gondolhatunk, egy szerényebb, fentebb említett, részben eseti jellegű csoport meglétét valószínűnek kell tartanunk.

A magyar–bizánci kapcsolatok korabeli történetében kiemelkedő eseménynek számított, amikor 948 körül magas rangú magyar küldöttség látogatott Konstantinápolyba. Maga Bíborbanszületett Konstantin császár így számol be a történekről: *„Tudni való, hogy Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és Karchájával.”*³⁰ Egy másik görög forrás, Ioannes Skylitzes szintén tudósít a látogatásról. Mint írja, a türkök *„szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színtelenül pusztították a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába.”*³¹ Termacsu a fejedelmi dinasztia tagja, Árpád dédunokája, míg Bulcsú a rangsorban harmadik törzsszövetségi tisztség, a karcha birtokosa volt. Személye azonban nem ettől olyan fontos, hanem azért, mert ő számított a legismertebb kalandozó vezérnek, nevétől visszhangoznak mind a nyugati, mind pedig a bizánci források. Sokak szerint ő volt a törzsszövetség legbefolyásosabb embere. Konstantinápolyi látogatásuk azonban az utókor számára nem elsősorban diplomáciai jelentősége miatt vált emlékezetessé, hanem azért, mert általános vélekedés szerint a DAI magyarokkal és kabarokkal foglalkozó fejezetei anyagának a nagy része az ő elbeszélésükből származik. Márpedig ez az elbeszélés felöleli a magyarok honfoglalás előtti történetét, a törzsszervezetet, a fejedelmi család genealógiáját is. Problémafelvetésünk szemszögéből az a legérdekesebb, hogy a látogatók által előadottakkal kapcsolatosan ismét napirendre kerül a tolmácsolás kérdése. Györffy György a következőképpen foglalt állást: *„Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a tolmács szláv ember volt. Ebből magyarázható, hogy a magyar úr 'törzsfő, herceg' szót részben a szláv vojavoda szóval adta vissza”,* bizonyos neveket pedig szláv formában közölt.³² A forráshely jelentősége szempontunkból abban fogható meg, hogy legalább a feltételezés szintjén lehetővé teszi a tolmács személyének közelebbi meghatározását. Abban nincs semmi meglepő, hogy az illető szláv volt, mivel mind a magyar szállásterületeken, mind pedig Bizáncban sokan éltek, s közülük nyilván többnek is módjában állt, vagy éppen rákényszerült, hogy mind a görög, mind pedig a magyar nyelvet elsajátítsa.³³ Bár nem tudjuk megmondani, hogy az illető a magyarok vagy a bizánciak alkalmazásában állt-e, azt továbbra is valószínűnek tartjuk, hogy mind a két fél rendelkezett tolmácsokkal.

Nem sokkal ezen eseményt követően újabb magas rangú magyar vezető látogatott el Konstantinápolyba. Ioannes Skylitzes így számol be a történekről: *„Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy*

³⁰ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 49.

³¹ Uo. 85.

³² Györffy György: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. *Archaeologiai Értesítő*, 97. (1970) 2. sz. 198.

³³ Györffy feltevését erősíti az a fentebb már említett folyamat, hogy a honfoglalást követően a két-nyelvűség gyakorlatilag megszűnt, s a török szerepét a szláv nyelvi befolyás vette át.

jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos [konstantinápolyi patriarcha – K. Z.] Turkia püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez.” A szerző fontosnak tartja még megjegyezni, hogy Bulcsúval ellentétben – aki nem volt hű az általa felvett valláshoz és Bizáncot is újból megtámadta – Gyula megmaradt a hitében, s a keresztény foglyokat kiváltotta.³⁴ A Gyula egyébként, mint köztudott, nem a látogató eredeti neve, hanem megszemélyesült méltóságnév, ami azt jelzi, hogy viselője a nagyfejedelem utáni – hadifőnöki – rang birtokosa volt. Törzse minden valószínűség szerint Erdélyben helyezkedett el.³⁵ Gyula bizánci megkeresztelkedése új szakaszt jelentett az államalapítás előtti magyar–bizánci kapcsolatok történetében. Részben azért, mert ő volt az első magyar előkelő, aki nem egyszerűen csak felvette a kereszténységet, hanem igyekezett azt a saját törzsi területén elterjeszteni és a – görög – egyházszerkezetet meghonosítani. Ez viszont fordulatot hozott a bizánci–magyar érintkezések bennünket leginkább érdeklő vonatkozásában is. Hierotheos ugyanis kifejezetten térítési céllal érkezett „Turkiába” (vagyis a Gyula fennhatósága alatt álló területre); e tevékenység pedig csak úgy lehetett eredményes, ha a megtérésre felszólító üzenet mindenkihez eljut a saját nyelvén. Más szóval olyan (nagy számú) tolmácsra volt szükség, akik a papok mondanóját az egyszerű emberek számára is érthető módon, az általuk beszélt nyelven, azaz magyarul tudták közvetíteni. Kikre gondolhatunk? Két csoportról lehet szó leginkább. Az elsőbe azok a görög nyelvű foglyok tartoznak, akik rabságuk idején megtanultak magyarul, s most már szabadon segíthettek az ighirdetésben. A másik csoportot a keresztény szlávok alkották, akik a magyar fennhatóság alatt elsajátították ezt a nyelvet, de megtartották vallásukat. Az idegennyelv-tudás iránti szükségletben tehát megjelenik (mint látni fogjuk nem először) az „elit” nyelvismeret mellett (amelyre azért továbbra is szükség volt), a „tömegigényeket” kielégítő nyelvtudás iránti igény. Ez utóbbi nem kívánt olyan magas ismereteket és műveltséget, mint a felső szintű diplomáciai érintkezések lebonyolítását lehetővé tevő tolmácsok, fordítók esetében, így kielégíteni is könnyebben lehetett ezt a fajta igényt. Mindazonáltal nem ez volt az első alkalom, amikor magyar részről alacsonyabb szintű, de több embert érintő idegennyelv-tudásra volt szükség. Erre vonatkozóan leginkább a kalandozások történetéből tudunk példákat felhozni. Mielőtt azonban ezt megtennénk, a bizánci „kapcsolatból” levonható tanulságokra fordítjuk a figyelmünket.

A bizánci források, mint láttuk, elsősorban a diplomáciai érintkezések kapcsán őriztek meg a nyelvismeret szempontjából is felhasználható adatokat. Reményeink szerint sikerült valószínűsíteni, hogy a magyarok is rendelkeztek olyan emberekkel, akik magas szintű nyelvtudásuk, megfelelő műveltségük és ismereteik révén alkalmasak voltak a diplomáciai kapcsolatokkal járó tolmácsolási és talán írnokei feladatok elvégzésére. Arra a kérdésre, hogy ezek az emberek kik közül kerültek ki, nem könnyű válaszolni. Feleletünk kialakításához megint csak feltételezésekre és a már ismerős analógiára vagyunk utalva. Célszerűnek tűnik, ha elsőként azt próbáljuk meghatározni, hogy feltehetőleg melyik társadalmi csoportból nem származhattak. Ez pedig nem más, mint a foglyok csoportja (legalábbis e csoport nagy többsége), akiket tömegével ejtettek hadjárataik alkalmával a magyarok. Ők többnyire (ha nem is kizárólag) egyszerű, alacsonyabb társadalmi rétegekből származtak, akiket uraik rabszolgaként kezeltek, s nem kvalifikált feladatokat, hanem alantasabb tevő-

³⁴ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 85–86.

³⁵ *gyula* és *Gyula* szócikkek. In: KMTL, 245. (Márton A., Tóth S. László., Szegfű L., munkái)

kenységeket végeztek velük. Megerősíti ezt Priskos rhétor is, aki egy helyütt megjegyzi, hogy a hunok között nem könnyű „olyat találni, aki görög nyelven beszél, kivéve azokat, akiket hadifogolyként hoztak Thrákiából és a tengermelléki Illyriából. Ez utóbbiakat viszont bárki megismerheti szakadozott ruháikról és mocskos hajukról (hiszen balsorsra jutottak)”.³⁶ Ezzel szemben találkozott olyan göröggel, aki tehetős emberként esett a hunok fogságába, de oly hasznos katonai szolgálatokat tett gazdájának, a hun előkelők közé tartozó Onégésiosnak, hogy „szabadságot nyert jutalmul. Barbár nőt vett feleségül, már gyermekei is vannak, egyébként állandó vendég Onégésios asztalánál s jelenlegi életét jobbnak tartja az előbbinél.”³⁷ Ez a példa már átvezet minket a renegátok közé, akik akár fogolyként, akár önként kerültek a hunok (később a magyarok) közé, saját elhatározásukból maradtak, s magas társadalmi státuszba kerültek. Közülük kerülhettek ki azok, akik alkalmassak voltak a diplomáciával kapcsolatos nyelvi feladatok megfelelő szintű ellátására. Itt már megfogható a motiváció kérdése is, esetükben nyilván a szabadság, illetve a társadalmi emelkedés és a meggazdagodás reménye jelentette a hajtóerőt a nyelvtudás és az ezzel összefüggő ismeretek elsajátítására. (Nem árt azonban megjegyezni, hogy ők a foglyok elenyésző kisebbségét teheték csak ki.) A másik lehetséges származási közeget a kezesek jelentik. Bevett szokás volt (nemcsak a magyaroknál), hogy a szerződés vagy békekötés megtartásának a biztosítására kezeseket adtak a másik félnek. Így történt ez a fentebb már tárgyalt, Niketas Skleros és a magyar vezetők között megkötött szerződés estében is. Forrásunk említi egy 943. évi bizánci magyar betörést is, amelynek békeszerződés vetett véget: „*Theophanes patrikios parakoimomenos kimenvén békeszerződést kötött velük, s előkelő kezeseket kapott. Ettől kezdve sikerült a békét öt éven át megőrizni.*”³⁸ A kezesek, ha hosszabb ideig tartózkodtak az idegen területen, megtanulhatták annyira a nyelvet, hogy alkalmassá váltak diplomáciai-nyelvi feladatok ellátására. A nyelvismeret megszerzésének az oka ebben az esetben elég egyértelmű, ellentétben a motiváció kérdésével. A kezesesség nem önkéntes választás eredménye volt; ha esetleg mégis, elsősorban nem a nyelvtanulási vágya készítette az ezt vállalókat. Akár utasításra, akár önkéntes alapon vált valaki kezesé, nemcsak a nyelvtanulás lehetősége nyílt meg előtte, hanem olyan új ismeretek megszerzése is módjában állt, amelyeket azután a későbbiekben is hasznosíthatott. Míg a renegátoknál a nyelvtudás és az ahhoz kapcsolódó ismeretek pozitív irányban változtattak az egyén sorsán és helyzetén, addig a kezesek esetében – főleg ha előkelőbb származásúak voltak – ez nem ennyire egyértelmű. Az ő esetükben talán nem volt olyan látványos a helyzetük javulása, annyit azonban joggal föltételezhetünk, hogy azáltal, hogy nyelvismeretre és személyes ismeretségekre (ma úgy mondanánk: „kapcsolati tőkére”) tettek szert, csak jótékony hatást gyakoroltak hatalmi helyzetükre. Meg kell jegyezni, hogy a renegátok, illetve a kezesek között volt egy nem elhanyagolható különbség: míg az előbbieknél számára a magyar jelentette az elsajátítandó idegen nyelvet, addig az utóbbiak esetében ez pont fordítva volt. Nekik, magyar nyelvűek lévén, egy másik nyelvet (adott esetben a görögöt) kellett megtanulniuk.

Felvetődhet még, hogy a magyart és idegen nyelvet is ismerő kereskedők közül is kerültek ki olyanok, akik részt vettek az ilyen eseményeken. Ez azonban inkább csak elvi lehetőség, mivel a jövő-menő, üzletelő emberek hűségében vagy titoktartásában nem lehetett

³⁶ Priskos rhétor *töredékei*, 31–33.

³⁷ Uo. 33.

³⁸ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 61–62.

megbízni, ráadásul mobilis életmódjuk miatt könnyen lehetséges, hogy éppen akkor nem álltak rendelkezésre, amikor szükség lett volna rájuk. Mindazonáltal nem lehet teljesen kizárni, hogy *ad hoc* jelleggel az ő szolgálatukat is igénybe vették a magyarok.

Arra a kérdésfelvetésünkre, hogy a nyelvismerettel összefüggő tevékenységeket lehet-e a korabeli értelemben vett szakmának tekinteni, és hogy az ezt végzőknek milyen volt (volt-e) társadalmi presztízse, nem könnyű a válasz. Legfőképpen azért, mert a *szakma* fogalmának mai (jogi, köznyelvi stb.) meghatározásai és értelmezései ellentmondók és szerteágazók. A múltba való automatikus visszavetítésük már csak ezért sem lehetséges vaskos anakronizmus nélkül.³⁹ Következtéseink tehát jó esetben is egy majdani történeti definíció elemeinek a kialakításához járulhatnak hozzá. A magyar törzsszövetségi vezetés körül legkésőbb a 10. századra feltehetően kialakult egy olyan csoport (valószínűleg nem túl nagyszámú), amelynek tagjai speciális, a magas szintű diplomáciához kapcsolódó tevékenységet láttak el: tolmácsoltak, leveleket fordítottak, esetenként szerkesztettek; ha elég magas rangúak voltak, még a politikai döntések előkészítésében is lehetett némi szavuk. Ez a tevékenység speciális és többretű ismereteket követelt meg, amelyeket e csoport tagjainak el kellett sajátítaniuk. Ebből a szempontból tehát – kellő megszorítással – nevezhetjük őket *szakembereknek*. Ugyanakkor – bár bizonyítani nem tudjuk, csak következtethetünk rá – többségük nem ezt a tevékenységet üzte „főfoglalkozásként”, alkalmanként (amikor szükség volt rá) tették csak az ilyen jellegű dolgukat. Ezeknek az embereknek a laza csoportját nem vethetjük tehát egybe Attila kancelláriájával, legfeljebb egy ilyenféle intézmény távoli, kezdetleges csíráját láthatjuk benne. A nyelvismerettel összefüggő tevékenységüket pedig – főleg a tolmácsolást – szintén csak erős megszorítással, az előzmények szintjén tarthatjuk *szakmának*. Ami a társadalmi presztízst illeti, ezt is érintettük már. Ezek az emberek többnyire sorsuk jobbra fordulását, társadalmi emelkedést könyvelhettek el „szakmájuknak” köszönhetően. A nyelvtudással kapcsolatos ismeretek megszerzése tehát – ezen a szinten – kifizetődőnek mondható. Volt azonban egy másik, kevésbé fényes szintje is a nyelvtudással kapcsolatos tevékenységeknek, erről a következő fejezetben lesz szó.

4. Kalandozások. Sankt Gallen nyelvi tanulságai

Kalandozó hadjáratoknak nevezett portyákat már a honfoglalás előtt is folytattak a magyarok. A Kárpát-medencében való megtelepedést követően hamar megindultak a távolabb fekvő nyugat-, illetve dél-európai területek ellen is a katonai akciók, páni félelmet keltve a lakosság körében. Ezekről számos feljegyzés maradt fenn, amelyek esetenként a nyelvismerettel kapcsolatos adatokat is megőriztek.⁴⁰ Érthető, hogy ezek az információk a fentebb tárgyaltaktól eltérően az idegennyelv-használatnak egy jóval hétköznapibb, sőt durvább szintjére, illetve körülményeire vetnek fényt. Az adott terjedelmi keretek nem teszik lehetővé, hogy a kalandozásokra vonatkozó minden forrást aprólékosan számba vegyünk, de

³⁹ A terminológiai, fogalmi problémákkal kapcsolatban ld.: Kordé Zoltán: *A felnőtt- és szakképzés történetének kutatása: Elméleti és módszertani kérdések*. Közép-Európai Közlemények, 25. (2014/2.) 242–250.

⁴⁰ A kalandozásokról néhány átfogó jellegű munka: Gina Fasoli: *Le incursioni ungarie in Europe nel secolo X*. Firenze, 1945.; Lucien Musset: *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles)*. Paris, 1971. 277–281.; Kristó: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 229–392; Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 518–551.

szerencsére erre nincs is szükség, mivel van olyan kútfőnk, amelyik lényegében minden, számunkra érdekes kérdésre választ ad.

A Sankt Gallen-i kaland néven elhíresült történet lejegyzője Ekkehard volt, aki főleg szóbeli hagyományok alapján írta meg munkáját.⁴¹ 926-ban a magyarok betörték a mai Svájc területén található Sankt Gallen-i kolostorba, amelyet jövetelük hírére a szerzetesek elhagytak, csak az együgyű Heribald barát maradt ott. Amikor a magyarok berontottak a monostorba, „*a tisztek tolmácsok közreműködésével kikérdezték (per interpretis interrogantes), s mikor belátták, hogy együgyű szörnyszülöttel állnak szemben*”, nem bántották.⁴² Sőt, amikor az egyik magyar fel akarta törni a kolostor boroshordóit, Heribald megkérte, hogy ezt ne tegye, mert akkor a barátoknak nem lesz majd mit inniük. A magyar vitéz tolmács segítségével megérte a kérést, nevetve engedett neki. A lakomán és az azt követő borozáson részt vett Heribald és egy foglyul ejtett klerikus is. A bortól felhevülve a magyarok „*valamennyien félelmetesen kiáltottak isteneikhez*” és erre kényszerítették a klerikust és Heribaldot is. „*A klerikus, jól ismervén nyelvüket (clericus autem linguae bene eorum sciolus) – ezért hagyták ugyanis életben –, hangosan velük kiabált*”.⁴³ Miután érkezettnek látta az időt, a magyarok vezérei elé borult, hogy szabadságáért könyörögjön, azok azonban a kérésen feldühödve, embereikkel meg akarták öletni. Életét csak az mentette meg, hogy a magyarok ekkor kaptak hírt az ellenség közelségéről, s sietve távoztak ott hagyván a klerikust és az együgyű barátot.

A Sankt Gallen-i kalandból nyerhető információk több szempontból is kiegészítik és árnyalják a nyelvtudással kapcsolatos eddigi ismereteinket. Ami az idegen nyelv – jelen esetben a magyar – elsajátításának az okát, illetve motivációját illeti, ez ebben az esetben egyértelműen meghatározható: a kényszer. A tolmácsok ugyanis a kalandozások során foglyul ejtett emberek közül kerültek ki, akik rabságuk során elsajátították a magyar nyelvet, így képesek voltak közvetíteni a portyázások során az idegen nyelvű lakosság és a támadók között. E nyelvi közvetítés alapvető célja nyilván nem a lerohant lakossággal való barátkozás volt, hanem a magyarok számára fontos információknak (útbaigazítás, értékes vagyontárgyak holléte, ellenség tartózkodási helye stb.) a megszerzése. Tevékenységük ellenére ezek az emberek a társadalmi ranglétra legalján álltak (gondoljunk Priskos rhétor leírásában a hunok által ejtett görög nyelvű foglyokra!). Egyrészt, mert tolmácsként is csak rabok maradtak, másrészt sokan voltak, könnyű volt őket pótolni, így nem sokra becsülték őket. Elég arra utalni, hogy Heribald társát, a klerikust csak a véletlen mentette meg a haláltól, miután a szabadságáért merészelt könyörögni. Ami az egyéni sors alakulását illeti, ezeknek az embereknek az élete eleve balszerencsés fordulatot vett, amikor fogságba estek. A nyelvtudás (jelen esetben a magyar) megszerzése csak ezután lépett a sorsformáló tényezők közé. Voltak, akik a jó nyelvismeretüknek köszönhették, hogy életben hagyták őket, miként a fent említett klerikus is (bár, mint láttuk, ő az alkalmatlan időben előadott szabadságkérelemmel majdnem eljátszotta a szerencséjét). Kétségtelen, hogy a nyelvtudásnak köszönhető életben maradás a kevésbé rosszat jelentette a szerencsések számára. (Természetesen azért nem szabad arra gondolni, hogy mindenkit megöltek, aki nem beszélt megfelelő szinten magyarul.) Ugyanakkor a tolmácsválasztás csak a többi fogoly sorsához képest biz-

⁴¹ Albinus Franciscus Gombos: *Fontium historiae Hungaricae*. I. Budapestini, 1931. 448–451. Magyar fordítása: HKÍF, 246–257.

⁴² Uo. 449.; HKÍF, 248.

⁴³ Uo. 450.; HKÍF, 250.

tosított esetleg némi előnyt, az egyén helyzete a korábbi életéhez képest – többnyire – rosszabbá vált.

Még inkább szembetűnő ez, ha az ebbe a rétegbe tartozó tolmácsok sorsát összevetjük a magas szintű diplomácia területén tevékenykedő társaikkal. Az utóbbiak gyakran anyagi gyarodásnak, társadalmi-politikai emelkedésnek örvendhettek. Ezzel szemben a rab-tolmácsok egyéni sorsában a nyelvismeret nem járt számottevő javulással. Nem egyértelmű (ebben az esetben sem) annak megítélése, hogy az ilyen féle tolmácsolás tekinthető-e korabeli értelemben vett szakmának. Tény, hogy ez a tevékenység szintén sajátos ismereteket (nyelvismeretet) kívánt – igaz, ezek az ismeretek jóval alacsonyabb szintűek voltak, mint a diplomáciai síkon mozgó csoport esetében, s elsajátításuknak is más motivációi és körülményei voltak. Az is igaz viszont, hogy bármilyen alantas helyzetben voltak is ezek az emberek, hasonló foglalkozásuk révén különböztek rabtársaiktól, s ismereteik révén olyan munkát végeztek, amelyet mások nem lettek volna képesek megcsinálni. Mindezek alapján hasonlóképpen vélekedhetünk, mint a korábbi esetben. Az ilyen jellegű tolmácsolást olyan tevékenységnek tekinthetjük, amelyben megvoltak ugyan a tágabb értelemben vett szakma bizonyos elemei (pl. speciális ismeret), mások viszont hiányoztak, így ebben az esetben is legfeljebb csíra állapotban levő szakmai előzményről beszélhetünk.

Még egy kérdésre ki kell térnünk e témakör kapcsán: jogos-e a magyarok és az idegennyelv-ismeret keretén belül tárgyalni a külföldi foglyokból tolmácsá válók esetét? A válasz: igen. Mégpedig azért, mert számukra ugyan a magyar volt eredetileg az idegen nyelv, amit el kellett sajátítaniuk, de erre azért kényszerültek, mert a magyarok csak így tudták kielégíteni az idegennyelv-ismeret iránti igényüket; ezt „belső” forrásból nem lettek volna képesek megtenni. Így – némileg speciális módon – a külföldiek kétnyelvűvé tételével pótolták a „hazai” nyelvtudás hiányát.

5. Összegzés

A 9–10. századi magyarság és az idegennyelv-tudás témakörével kapcsolatos vizsgálataink eredményeképpen megállapítottuk, hogy a magyarság ebben az időszakban jól ismerte a magyar nyelv →← idegen nyelv megkülönböztetést, s az idegennyelv-ismerethez kapcsolódó tevékenységeket is. A nyelvismeretnek három fő szintjét, illetve formáját tudjuk rekonstruálni. Ezek – legalábbis részben – időbeni átfedést mutatnak, vagyis volt olyan időszak, amikor mind a három együtt létezett, ezzel együtt azonban jelentős különbségek vannak közöttük. Az első és ismereteink szerint legrégebbi szintet a kétnyelvűség jelenti, amikor a magyar népesség jelentős része anyanyelvén kívül valamilyen steppei török nyelven is beszélt. A kétnyelvűség egy nagyarányú gazdasági-politikai-kulturális átalakulás kísérőjelensége volt, amelynek eredményeképpen a finnugor nyelvű magyarság törökös szervezettű, kultúrájú és megjelenésű néppé vált – anélkül, hogy eredeti nyelvét felcserélte volna. E folyamat eredményeképpen a magyarság többek között egy sor új ismeretre tett szert, számos mesterséget, illetve tevékenységet ismert meg, köztük a nyelvismerettel összefüggő tolmácsolást is. Az idegennyelv-ismeret egyéni sorsokra gyakorolt hatását csak általánosságban és a feltevések szintjén tudjuk ebben az esetben megismerni.

Nem így a nyelvi ismeretek másik szintjét, a diplomáciait illetően. Ennek viszonyait és részben a történetét főleg a bizánci források és analógiák alapján ismerhetjük meg. Ezek

alapján feltételezhetjük, hogy a magyar fejedelmi (törzsszövetségi?) környezetben kialakult egy kezdetleges, laza csoportosulás, amely a viszonyokhoz képest jól képzett, magas szintű nyelvtudással rendelkező, tolmácsokból állt, akik esetenként írónoki tevékenységet is végezhettek. Ezeknek az embereknek a többsége nem ezt a tevékenységet tekintette fő foglalkozásának. Egyéb tényezőket is figyelembe véve el lehet mondani, hogy a nyelvismerettel összefüggő tevékenységek, illetve maga a csoport ezen a szinten (bizonyos elemeket leszámítva) nem tesznek eleget a *szakma* vagy *kancellária* (mint a tevékenységhez kapcsolódó intézmény) fogalmak kritériumainak. Legfeljebb tehát ezek távoli előzményeinek foghatók fel. Azok azonban, akik ebbe a körbe bekerültek, és ott meg is maradtak, általában egyéni sorsuk, társadalmi helyzetük jelentős emelkedésével számolhattak.

A harmadik – és legalacsonyabb – szintet a kalandozások során ejtett foglyok közül kikerülő tolmácsok jelentették. Az ő helyzetük, mint láttuk, nem volt irigylésre méltó: nem sokban különböztek rabtársaiktól, annál inkább az előbb említett csoport tagjaitól. Egyéni sorsukban a tolmácskodás csak csekély előnyökkel járt, igazából a kényszer volt a legfőbb uruk. Az ő példájuk is arra mutat, hogy a tolmácsolás ezen a szinten sem vált a szó szoros értelmében vett foglalkozássá, szakmává, ebben az esetben is csak távoli előzményről beszélhetünk.

Mindezzel együtt elmondhatjuk, hogy az idegennyelv-tudás 9–10. századi elődeink életében is fontos szerepet játszott. A magyarság a honfoglalás előtt, illetve azt követően, a kalandozások időszakában olyan – köztük az idegennyelv-tudással kapcsolatos – ismeretek birtokába jutott, amelyek a kereszténység felvételét és az államalapítást követően sem mentek veszendőbe, sőt számos esetben alapjává váltak további ismeretek megszerzésének. Ezt példázzák Tarnai Andor szavai is, aki az államalapítás körüli időszak vonatkozásában arról ír, hogy a fordítói tevékenységet „mindennaposnak vehetjük, és több fajtáját különböztethetjük meg. Az egyik a tolmácsolás, az idegen, főleg latin előbeszéd szóbeli magyarázata.” A másik a többnyire latin nyelvű iratok magyarra való átültetése. A tolmácsolást „egészen általánosnak tekinthetjük, de minthogy írásba nem foglaltatott, nyomtalanul eltűnt”.⁴⁴ Láttuk, hogy a tolmácsolás 9–10. századi előzményei megfoghatók és megismerhetők a hiányos forrásadottságok ellenére is. Szerencsés esetekben (ld. pl. Gabriel klerikus követjárását vagy a Sankt-Gallen-i kalandot) a tolmácsolás tartalmi idézet formájában maradt fenn, így nem igaz, hogy nyomtalanul eltűnt volna. Úgy véljük tehát, hogy a 9–10. századi idegennyelv-tudással kapcsolatos vizsgálatok hozzájárulhatnak a későbbi viszonyok jobb megismeréséhez is.⁴⁵

⁴⁴ Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdi”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1984. 23.

⁴⁵ Az ezredforduló körüli nyelvismerettel kapcsolatos viszonyokra bő külföldi kitekintéssel ld.: Halmágyi Miklós: *Mi és ők. Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján*. Szeged, 2014. 11. századi uralkodóink nyelvtudására: Kordé Zoltán: *XI. századi uralkodóink idegennyelv-ismeretéről*. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Budapest, 2018. 271–278.

Summary
Knowledge of Foreign Languages Among 9–10th Century Hungarians

This study seeks to investigate what role the knowledge of foreign languages played in the circles of IX–Xth century Hungarians and how it affected the career and fate of individuals. First of all the author comes to the conclusion that, according to the information preserved in the sources, there is no anachronistic difference between the contemporary and present-day ideas of a foreign language and that of the adjoining principles (knowledge of language, interpretation, etc.), therefore research into this theme can be accomplished according to the rules of historical scholarship. Examination of pre-conquest Turkish loanwords proves that the Hungarians obtained these very important words thanks to a certain level of bilingualism, which affected a rather wide layer of the population. Due to the knowledge of Turkish language the Hungarians gained expertise and got to know new procedures and crafts. Besides, the direct relation between the knowledge of languages and the acquisition of new skills can be proved even in this early period. Hereinafter the author of the study illustrates the possibilities of the acquisition of foreign languages with Byzantine sources and examples dating from the conquest period. He also describes the evolution of interpretation skills in this age, while providing specific examples how knowledge of foreign languages affected the fate of individuals. According to the conclusion of the paper, research into contemporary knowledge of foreign languages proves that skills, ideas related to this field had already existed among Hungarians during the IX–Xth centuries (i. e. before the establishment of the Christian state) but these just can be interpreted as distant antecedents of present-day forms. However, their study supports a better understanding of their future development.

BALOGH LÁSZLÓ

Széljegyzetek a magyarság 10. századi történelméhez

A magyarság és a Bizánci Birodalom 10. század eleji kapcsolataira kevés információval rendelkezünk. Így sok esetben egy-egy forrás alapján kénytelenek a kutatók állást foglalni abban a kérdésben, hogy a két hatalom ellenséges vagy éppen baráti, szövetségesi viszonyban állt-e egymással.

A magyarság 927. évi itáliai hadjárata során is egy ilyen helyzet állt elő. Ebben az évben – a *Benedicti Sancti Andreae monachi chronicon* szerint – X. János pápa (914–928) és testvére, Petrus márki egy magyar sereg segítségével szerezte vissza – még ha rövid időre is – a hatalmat Rómában.¹ Erre az évre vonatkoztatva Romualdo Salernitano elmondja, hogy a magyarok Apuliába mentek, és Oria és Taranto városát is elfoglalták.² Több kutató is ez alapján azzal számolt, hogy 927-ben a X. János pápa segítségére siető magyar sereg Dél-Itáliában is portyázásokat hajtott végre, és ennek során szembekerült a területet birtokló Bizánci Birodalommal is.³ A bizánci fennhatóság alatt lévő két város elfoglalása pedig azért

¹ *Benedicti Sancti Andreae monachi chronicon*. In: Georgius Heinricus Pertz (ed.): *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* 3. Hannoverae, 1839. 714. Vö. Czebe Gyula: *A magyarok 922. évi itáliai kalandozásának elbeszélése egy XIII. századi bizánci krónikatöredékben*. Magyar Nyelvőr, 59. évf. (1930) 164–167.; Fasoli, Gina: *Le incursioni ungarie in Europa nel secolo X*. Firenze, 1945. 149–152.; Vajay, Szabolcs de: *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862–933)*. Mainz, 1968. 79–80. (*Studia Hungarica* 4.); Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 265.; Györffy György: *A kalandozások kora*. In: Székely György (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 1984. 667–668. (*Magyarország története tíz kötetben I/1.*); Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984. 27.; Kristó Gyula – Makk Ferenc: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest, 2001. 115–116.

² „Non post multum vero temporis Ungri venerunt in Apuliam et capta Aerea civitate ceperunt Tarentum. Deinc Campaniam ingressi non modicam ipsius provincie partem igni ac direptioni dederunt.” Arndt, Wilhelmus (ed.): *Romaldi II. archiepiscopi Salernitani Annales*. In: Georgius Heinricus Pertz (ed.): *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* 19. Hannoverae, 1866. 399.

³ Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 265.; Györffy: *A kalandozások kora*, 668.; Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986. 32.; Kristó – Makk: *A kilencedik és a tizedik század története*, 115–116.; Tóth Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged, 2010. 198.; Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged, 2016. 531.

is érdekes, mert a 9–10. században a magyar seregek nagyon ritkán tettek kísérletet jól megerősített települések elfoglalására, és ezek a támadások még ritkábban jártak sikerrel.⁴

Az valóban igaz, hogy Romualdo Salernitano elmondja, Oria (*Aerea*) és Taranto (*Tarentum*) városát a magyarok (*Ungri*)⁵ elfoglalták. A kérdés csak az, hogy a forrásunk hitelesen számol-e be a történésekről. Mivel Oria és Taranto elestéről számos arab, latin és görög forrás megemlékezik, a kérdésre választ tudunk adni.

Ibn Haldūn és Ibn al-Aṭīr az A. H. 313. év kapcsán (925. március 29. – 926. március 18.) tesz említést arról, hogy egy muszlim flotta bevette Taranto városát.⁶ Ugyanerről az eseményről az A. H. 316. év alatt (928. február 25. – 929. február 13.) al-Nuwayrī,⁷ az A. H. 315. év alatt (927. március 8. – 928. február 24.) pedig a *Kitāb al-ʿuyūn* is beszámol.⁸ A görög és arab változatban fennmaradt *Cambridge-i krónika* az A. D. 6436. év (927–928) kapcsán tudósít arról, hogy egy muszlim flotta elfoglalta Taranto városát.⁹ A latin források közül a városnak a muszlimok általi bevételét a 927. év alatt említi az *Anonymi Barenensis* és az *Annales Lupi protospatharii*, a 929. év alatt pedig az *Annales Barenenses*.¹⁰

A latin források közül Oriának a muszlimok általi bevételét a 924. év kapcsán az *Anonymi Barenensis*, az *Annales Lupi protospatharii* és az *Annales Barenenses* is említi.¹¹ A muszlim források közül al-Bayān az A. H. 316. év (928. február 25. – 929. február 13.) alatt mondja el, hogy egy muszlim sereg megtámadta Oria (*Wari*) városát,¹² míg Ibn ʿIdarī az A. H. 313. év (925. március 29. – 926. március 18.) alatt számol be Oria (*Wār.y*) elestéről.¹³ A

⁴ Kristó: *Az Árpád-kor háborúi*, 16., 26., 28., 31., 33., 36., 37., 38., 40–41.; Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 542–543.

⁵ Vö. Hóman Bálint: *A magyar nép neve a középkori latinságban. I. Történelmi Szemle*, 6. évf. (1917) 134–151.

⁶ Amari, Michele: *Biblioteca arabo-sicula*. I. Torino–Roma, 1880. 411–412.; Amari, Michele: *Biblioteca arabo-sicula*. II. Torino–Roma, 1881. 191.; Fagnan, E. (Trad. et annotées): *Ibn el-Athir. Annales du Maghreb et de l’Espagne*. Alger, 1898. 317.; Vasiliev, A. A.: *Byzance et les Arabes. II. La dynastie macédonienne (867–959)*. Bruxelles, 1950. 148–149.

⁷ Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, 231. Több kutatót is megtevésztett az, hogy a forrás a várost megtámadó sereg vezérét, Sabīrt „szláv”-nak nevezi, ami alapján tévesen egy szláv vezért láttak benne (Bréhier, Louis: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Budapest, 1999. 165. (Varia Byzantina 1.); Veszprémy László: *Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez*. Hadtörténeti Közlemények, 127. évf. (2014) 87.). Voltaképpen ebben az esetben pusztán csak arról van szó, hogy a flotta parancsnoka egy, a Fátimida Kalifátusban magas tisztségre jutó rabszolga volt. Vö. Gay, Jules: *L’Italie méridionale et l’Empire byzantin depuis l’avènement de Basile Ier jusqu’à la prise de Bari par les Normands (867–1071)*. Paris, 1904. 208.; Halm, Heinz: *The Empire of the Mahdi. The Rise of the Fatimids*. Leiden–New York–Köln, 1996. 278–279.

⁸ Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, 223.

⁹ Amari: *Biblioteca arabo-sicula*. I., 283.; Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, 104.

¹⁰ Muratorius, Ludovicus Antonius: *Rerum Italicarum scriptores*. V. Mediolani, 1724. 147.; Churchill, W. J.: *The Annales Barenenses and the Annales Lupi Protospatharii. Critical Edition and Commentary*. MS Toronto, 1979. 116., 126.

¹¹ Muratorius: *Rerum Italicarum scriptores*, 147.; Churchill: *The Annales Barenenses*, 116., 126.

¹² Amari: *Biblioteca arabo-sicula*. II., 27.

¹³ Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, 217.

Cambridge-i krónika pedig az A. D. 6434. év (925–926) alatt tesz említést arról, hogy a muszlimok elfoglalták Oria (*w.rā*) városát.¹⁴

Tudomásom szerint elsőként Veszprémy hívta fel a figyelmet a magyar kutatók közül arra, hogy a külföldi szakirodalom szerint Oria és Taranto városát nem magyarok, hanem muszlimok foglalták el,¹⁵ bár az események pontos datálásával kapcsolatban máig nem egységes a kutatók véleménye.¹⁶ Romualdo Salernitano – aki a két város muszlimok általi bevételéről nem ír – tehát egyszerűen összekeverte a támadókat, és a muszlimok helyett tévesen az ebben az időben Itáliában szintén megforduló magyarokat szerepeltette.¹⁷

Korábban széles körben elfogadott volt, hogy a magyarság 917-ben¹⁸ és 927-ben is ellenséges viszonyban állt a Bizánci Birodalommal. Úgy tűnik azonban, hogy nem csak a 917. évi magyar–bizánci konfliktusnak nincs megbízható forrásos alapja,¹⁹ hanem a magyarságnak a Bizánci Birodalom dél-itáliai területei ellen végrehajtott 927. évi hadjárata sem valós esemény, hanem csak egy középkori latin forrás szerzőjének tévedése.

Már korábban egy tanulmányomban felhívtam a figyelmet egy muszlim szerző, Abū Firās egy adatára, amely a magyarság és a Bizánci Birodalom 10. század közepi kapcsolatairól ad hírt. A szerző az A. H. 347. év (958. március 29. – 959. március 17.) kapcsán megemlíti, hogy VII. Kónstantinos bizánci császár (913–959) elküldte Kisázsziába egy sereg élén Basileios parakoimómenost, hogy harcoljon Sayf al-Dawla hamdanida fejedelem ellen. A hadjárat sikere érdekében a császár békét kötött a Nyugat urával (*sāhib al-garb*), valamint a bolgárok (*bulgār*), a ruszok (*rūs*), a magyarok (*turk*), a frankok (*ifrangā*) és más népek királyaival, és segítséget kért tőlük.²⁰ Bár korábban több kutató is azt feltételezte, hogy 958-ban a Magyar Fejedelemség ellenséges viszonyban állt a Bizánci Birodalommal,²¹ a forrás tükrében azonban ez a vélemény nem tartható. Ebben az évben a magyarság – vagy legalábbis annak a Bizánci Birodalom számára releváns része – szövetségese volt

¹⁴ Amari: *Biblioteca arabo-sicula*. I., 283.; Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, 104.

¹⁵ Veszprémy: *Itt a magyar, hol a magyar?* 87.

¹⁶ Gay: *L'Italie méridionale*, 208.; Eickhoff, Ekkehard: *Seekrieg und Seepolitik Zwischen Islam und Abendland*. Berlin, 1966. 304–308.; Bréhier: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*, 165.; Metcalfe, Alex: *The Muslims of Medieval Italy*. Edinburgh, 2009. 49.; Churchill: *The Annales Baresnes*, 198–200.; Kreutz, Barbara M.: *Before the Normans Southern Italy in the Ninth and Tenth Centuries*. Philadelphia, 1991. 98.; Lev, Yaacov: *The Fātimid Navy, Byzantium and the Mediterranean Sea 909–1036 C.E./297–427 A. H.* Byzantion, vol. 54. (1984) 231.; Jacob, André: *La reconstruction de Tarente par les byzantins aux IXe et Xe siècles. À propos de deux inscriptions perdues*. Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven, vol. 68. (1988) 1–2.; Runciman, Steven: *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*. Cambridge–New York–Melbourne, 1999. 190.

¹⁷ Vö. Churchill: *The Annales Baresnes*, 200. 1. jegyz.

¹⁸ Vö. Balogh László: *A 917. évi anchialosi csata és a magyarság*. In: Révész Éva – Halmágyi Miklós (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 5*. Szeged, 2007. 8–10.

¹⁹ Uo. 8–21.; Tóth Péter: *A besenyők betelepülésének hátteréhez: békekötés 933 után*. In: Bartha Júlia (szerk.): *Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében*. Szolnok, 2011. 157.; Bácsatyi Dániel: *A magyar kalandozó hadjáratok latin nyelvű kiűfői*. MS, 2016. 222.

²⁰ Balogh László: *Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz*. In: Olajos Terézia (szerk.): *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*. Szeged, 2014. 11–18. (Opuscula Byzantina 11.)

²¹ Györffy: *A kalandozások kora, 709–710.*; Kristó – Makk: *A kilencedik és a tizedik század története*, 146.

VII. Kónstantinos császárnak, és segédcapatokkal is támogatta harcát a Hamdanida Fejedelemség ellen.²² Magyar harcosoknak a bizánci haderőben való jelenlétére pedig számos példát lehet még említeni. A bizánci haderő részeként magyar seregtettek jelen voltak az itáliai hadszíntéren (935, 1025),²³ a Balkánon (990-es évek)²⁴ és a birodalom keleti határai mentén is (954, 960-as évek).²⁵ Ezzel teljes összhangban számol be tehát Abū Firās is a magyar csapatoknak a bizánciak oldalán való harcáról a 958. évi események kapcsán.

Újabban lettem figyelmes arra, hogy a Bizánci Birodalom hadseregében harcoló idegen segédcapatok jelenlétét a 958. évi hadiesemények kapcsán a muszlim forrás mellett megbízható, kortárs bizánci forrás is megerősíti. VII. Kónstantinos császárnak egy, a keleti csapatokhoz 958 augusztusában–szeptemberében²⁶ írott oratiója megemlíti, hogy a bizánci haderő sikereinek híre az idegen népekhez is eljutott, és ezek csapataikkal csatlakoztak a hamdanidák ellen harcoló bizánci sereghez.²⁷ Már McGeer is felhívta a figyelmet arra, hogy ezen „idegen népek” alatt a bizánci haderő bolgár, rusz, magyar és frank segédcapatait értette a forrás szerzője.²⁸ Így a muszlim forrás hírére az idegen – köztük a magyar –

²² Balogh: *Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz*, 13–14.

²³ Reiske, I. I. (rec.): *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de ceremoniis aulae Byzantinae*. I. Bonnae, 1829. 660–661.; Churchill: *The Annales Baresnes*, 118.; Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 34.; Olajos Teréz: *Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez*. *Antik Tanulmányok*, 33. évf. (1987–88) 26.; Olajos Teréz: *Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez*. *Századok*, 132. évf. (1998) 219–222.

²⁴ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 74–77.; Balogh László: *II. Basileios bizánci császár türk szövetségesei*. In: Gálffy László – Sáringer János (szerk.): *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernek Sándor 65. születésnapjára*. Szeged, 2015. 86–99.

²⁵ Balogh: *Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz*, 11–13.; McGeer, Eric: *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington, 2008. 201. (*Dumbarton Oaks Studies* 33.); Becker, J. (Hrsg.): *Die Werke Liudprands von Cremona*. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. 41. Hannoverae–Lipsiae 1915³, 199.; Baán István (szerk.): *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. Budapest, 2005. 541. (*Varia Byzantina* 9.) Újabbán felmerült, hogy a 9. század közepén készült Hludovpsalter egyik képén egy bizánci szolgálatban álló magyar harcos látható. Vö. Petkes Zsolt – Sudár Balázs (szerk.): *Honfoglalók fegyverben*. Budapest, 2017. 2. javított kiadás 40. (*Magyar Őstörténet* 3.)

²⁶ McGeer, Eric: *Two Military Orations of Constantine*. In: Nesbitt, John W. (ed.) *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides*. Leiden–Boston, 2003. 123. (*The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Culture, 400–1500*. 49.)

²⁷ „The great and widespread report of your courage has reached foreign ears, to the effect that you have an irresistible onslaught, that you possess incomparable courage, that you display a proud spirit in battle. When several contingents of these foreign peoples recently joined you on campaign, they were amazed to see with their own eyes the courage and valour of the other soldiers who performed heroically in earlier expeditions; let them now be astonished at your audacity, let them marvel at your invincible and unsurpassable might against the barbarians. [...] Let your heroic deeds be spoken of in foreign lands, let the foreign contingents accompanying you be amazed at your discipline, let them be messengers to their compatriots of your triumphs and symbols which bring victory, so that they may see the deeds you have performed.” Uo. 131–132; Vári R.: *Zum historischen Exzerptenwerke des Konstantinos Porphyrogenetos*. *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 17. (1908) 75–85.; Ahrweiler, Hélène: *Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète*. *Travaux et Mémoires*, vol. 2. (1967) 396.

²⁸ McGeer: *Two Military Orations of Constantine*, 131. 81. jegyz.

csapatoknak a bizánci oldalon való hadba vetésére most már nem másnak, mint magának VII. Kónstantinos császárnak a mondatai is megerősítik.²⁹

Nem csak a magyarságra, hanem egyes, a 10–13. században élt magyar – vagy a magyarsággal kapcsolatba hozott – személyekre vonatkozóan is kerültek elő új – vagy csak addig ilyen vonatkozásban a magyar kutatók által fel nem használt – források.³⁰ Ezek között pedig több olyan dokumentum is található, amely a 11. századi Dél-Itáliához köthető.

Olajos vonta be a magyar történelem forrásai közé a Région metropolia 1050 körül datálható görög nyelvű vagyoneleltárát, amelyben a Negyven-Szentekről elnevezett időszíkhon földjei között szerepel „Ungros városkörnyéki [t.i. Rhegium (Reggio di Calabria)] birtoka” is.³¹ Szintén Olajos hívta fel a figyelmet arra, hogy egy 1076/1077-re datálható görög nyelvű adásvételi szerződésben, amelyet a Calabriában lévő Vibo Valentia és Catanzaro közelében fekvő Mesiano jegyzője állított ki, szerepel egy „Ungrosénak mondott ... föld”.³² Valószínű, hogy ezen Ungrosok vagy a 10. században valamelyik itáliai hadjáratauk során fogságba esett magyar harcosok voltak,³³ vagy pedig a bizánci haderőben harcoló magyar katonák (leszármazottai?) lehettek.³⁴ Ez utóbbi lehetőséget az is támogathatja, hogy 935-ben és 1025-ben forrással tudjuk igazolni bizánci szolgálatban álló magyar csapatok Dél-Itáliába érkezését, valamint azt is, hogy 1053/1054-ben egy magyar csapattest parancsnoka, Kyrillos spatharokandidatos és domestikos a dél-itáliai Calabriában fekvő Asekrétis monostornak földet adományozott.³⁵ Már ezen adatok alapján is megállapíthatjuk, hogy Dél-Itália területén a 11. századtól adatolhatóan éltek olyan személyek, akik maguk vagy ősük magyar származásúak voltak.

Nemrégiben lettem figyelmes arra, hogy egy 980-ban kiadott dél-itáliai latin nyelvű oklevélben, amely szerint a néhai Péternek a fia, Péter comes művelésre ad át földet a

²⁹ Az ebben az esetben aligha lényeges, hogy maga a császár vagy egyik „társszerzője” készítette-e el a szöveget. Vö. Ševčenko, Ihor: *Bíborbanszületett Konstantin újraolvasása*. In: Shepard, Jonathan – Franklin, Simon (szerk.): *A bizánci diplomácia*. Budapest, 2006, 254., 255. 49. jegyz. (Varia Byzantina 11.)

³⁰ Olajos Terézia: *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez*. Szeged, 2014. 90–109., 110–118., 150–156. (Opuscula Byzantina 12.)

³¹ Uo. 90–95. vö. Guillou, André: *Le Brébion de la métropole byzantine de Région (vers 1050)*. Città del Vaticano, 1974. 179.

³² Olajos: *Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez*, 26–27.

³³ Vö. *Ekkehardus Casuum S. Galli continuatio*. In: Pertz, Georgius Heinricus (ed.): *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum II*. Hannoverae, 1829. 107.; *Benedicti Sancti Andree monachi Chronicon*, 714; Olajos: *Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez*, 25–26; Elter István: *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról*. Szeged, 2009. 88., 105. (Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 24.)

³⁴ Olajos: *Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez*, 26.; Olajos: *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez*, 104–109. Úgy tűnik, hogy a magyarság az itáliai toponimiában is nyomot hagyott: Tardy, Lajos: *Le incisioni magiare nella Lombardia del IX secolo e la conseguente comparsa del cognome „Ungaro” nell’onomastica italiana*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Romanica, 7. évf. (1982) 153–164.; Pellegrini, Giovan Battista: *Tracce degli Ungari nella toponomastica italiana ed occidentale*. In: Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. I. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo 35. Spoleto, 1988. 307–340.

³⁵ Guillou, A. – Rognoni, C.: *Une nouvelle fondation monastique dans le theme de Calabre (1053–1054)*. Byzantinische Zeitschrift, vol. 84–85. (1991–1992) 424., 426–428.; Olajos: *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez*, 96–103.

Campaniában lévő Castellabate közelében,³⁶ szerepel *Leo filius Petri Ungri*.³⁷ Ebben az esetben a már idézett bizánci források alapján feltételezhetjük, hogy az *Ungri* Leo apjának a magyar származására utal.³⁸ Ezen adat alapján úgy tűnik, hogy Dél-Itáliában nem csak a 11. században, de már a 10. század második felében is éltek olyan személyek, akik maguk vagy őseik a magyarsághoz köthetők. Ezek az emberek, akárcsak a bizánci haderőben harcoló angol, alán, besenyő, frank, rusz, vagy például vlah harcosok,³⁹ új színnel gazdagították a Bizánci Birodalom népességének már eddig is sokszínű mozaikját.⁴⁰

Summary

Marginalias to the history of the Hungarians in the 10th century

The recent decades witnessed the appearance of new sources on the relation of the Byzantine Empire and the Hungarians. In many cases these sources modified our knowledge of the age. Previously, several researchers assumed that a Hungarian army attacked and took over two southern Italian Byzantine cities, Oria and Tarentum in 927. This view was based on the work of Romualdo Salernitano. However, his statement is wrong. The two cities were captured by Muslim troops, and the Italian author mistakenly wrote Hungarians instead of Muslims.

A Muslim author, Abu Firas tells us, that when the Byzantine Empire attacked the Hamdanid Principality in 958, a Hungarian military troop fought as part of the Byzantine army. Recently I became aware that Emperor Constantine VII also highlighted the presence of foreign troops in the Byzantine army in his oratio to his troops during the campaign. This confirms the facts we find in the work of the Muslim author.

A South Italian diploma mentions a peasant, called *Leo filius Petri Ungri* in 980. He or his descendant probably was a Hungarian warrior in Byzantine service.

³⁶ Visentin, Barbara: *Fondazioni cavensi nell'Italia Meridionale (secoli XI–XV)*. Battipaglia, 2012. 160.

³⁷ Morcaldi, Michael – Schiani, Mauro – Stephano, Sylvano de (cur.): *Codex diplomaticus Cavensis*. II. Mediolani–Pisis–Neapoli, 1875. (Nr. 324) 146. Ez úton is szeretném megköszönni Bara Péternek a forrás értelmezéséhez nyújtott segítségét.

³⁸ Ebner, Pietro: *Economia e società nel Cilento medievale*. I. Roma, 1979. 170. 53. jegyz. (Thesaurus Ecclesiarum Italiae recentioris aevi XII./4.)

³⁹ Janin, R.: *Les Francs au service des «Byzantins»*. Échos d'Orient, vol. 29 (1930) 61–72.; Vasiliev, A. A.: *The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century*. Seminarium Kondakovianum, vol. 9 (1937) 39–70.; Ciggaar, Krijnie: *L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople*. Revue des études Byzantines, vol. 32 (1974) 301–342.; Shepard, Jonathan: *Another New England? Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea*. Byzantine Studies, vol. 1. (1974) 18–39.; Shepard, Jonathan: *The English and Byzantium. A Study of Their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century*. Traditio, vol. 29. (1973) 53–92.; Makk Ferenc: *Megjegyzések a Szent László korabeli magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, vol. 96. (1992) 16–22.; Wierzbński, Szymon: *Normans and Other Franks in 11th Century Byzantium: the Careers of the Adventurers before the Rule of Alexius I Comnenus*. Studia Ceranea, vol. 4 (2014) 277–288.; Shepard, Jonathan: *The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium*. Anglo-Norman Studies, vol. 15 (1993) 275–305.

⁴⁰ Vö. Janin: *Les Francs au service des «Byzantins»*, 61.

HALMÁGYI MIKLÓS

Gondolatok Szent István és más királyok születési évéről*

Árpád-házi királyaink közül Szent István azon kevesek közé tartozik, akiről forrásaink feljegyezték születésének esztendejét.¹ A ránk maradt emlékek azonban három különböző évszámot hagyományoztak ránk. Történelemszeink már hosszú ideje igyekeznek nyomára jutni a rejtélynek, hogy mikor is született István király. Tanulmányomban nem csupán arra töreksem, hogy a Szent István születési évéről szóló elméleteket mérlegeljem. Arra is keresem a választ: vajon miért őriztek meg a forrásaink különböző évszámokat a király születési évéről? Ha az egyik történetíró tévedett, mivel magyarázható a tévedése? Rámutatok továbbá más középkori uralkodók születési éve körüli bonyodalmakra is, hogy lássuk, mennyi probléma van a középkori királyok születési évének meghatározásával. A dolgozat elején szükséges röviden felidézni a forrásokban levő adatokat és az eddigi fontosabb történelmi megállapításokat Szent István világra jöttének idejéről.

A 14. századi krónikaszerkesztés hagyományát őrző kódexek 969-re teszik István születésének évét.² IV. (Kun) László király klerikusa, Kézai Simon szerint 967-ben született István király.³ A lengyel kamienieci évkönyv szerint pedig 975-ben.⁴ Történelemszeink egy

* Köszönet Tóth Sándor Lászlónak és Veszprémy Lászlónak tanulmányom átnézéséért, segítségükért. Köszönet hallgatóimnak – Braun Enikőnek, Mucsi Juditnak – a témába vágó inspiráló szemináriumi dolgozatokért.

¹ Könyves Kálmán két fiáról a következőt közli a krónika: „Rex autem de prima uxore sua genuit Ladizlaum et Stephanum anno Domini M-o CI-o.” *Chronici Hungari composito saeculi XIV.* Cap. 146. Ed. Alexander Domanovszky. In: *Sriptores rerum Hungaricarum.* Vol. I. ed. Emericus Szentpétery, Budapestini, 1937. (Továbbiakban SRH) 426. „A király pedig első feleségével az Úr 1101. évében nemzette Lászlót és Istvánt.” *Képes Krónika.* Ford. Bollók János, szerk. és jegyz. Szovák Kornél, Veszprémy László. Budapest, 2004. 96. Ami az Anjou-kort illeti, a krónikáshagyomány Károly Róbertről írja, hogy 1299-ben, 11 évesen érkezett Magyarországra, eszerint 1288-ban született. Nagy Lajos születési évét, sőt napját is följegyezte a krónikás: 1327. nov. 30. Tóth Sándor László: *Vajk-István születésének kronológiai problémái.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 116. (2002) 9–19. 12.

² „Nongentesimo eagesimo nono, quemadmodum in legenda Beati Stephani regis scriptum est, genuit Sanctum Sthanum regem ex Sarolth filia Gyula.” *Chronici*, cap. 63. SRH I. 312.; *Képes Krónika.* i. m. 40.

³ „Anno vero dominice incarnationis nongentesimo sexagesimo septimo Geicha dux divino prae-monitus oraculo genuit sanctum regem Stephanum.” Simonis de Keza: *Gesta Hungarorum.* ed. Alexander Domanovszky, cap. 43. In: SRH I. 172.

része a három fenti évszám közül az egyik helyessége mellett foglalt állást, mások mindhármat elvetik, és más ötlettel állnak elő Szent István születésének idejéről.⁵

Amit Kézai Simon gesztájában a magyarok történetéről olvashatunk, arról általában azt tartják, hogy a korábbi krónikáshagyomány lerövidítése.⁶ A Kézai által lerövidített krónikáshagyományt vehették át teljesebb formában a 14. századi krónikafolytatók. A fentiek alapján Mályusz Elemér úgy tartja, hogy a Kézainál Szent István születési éveként megadott 967 a Kézai forrásában levő 969-es év elírása.⁷ Mályusz tehát a 969-es és a 975-ös évek közül törekszik kiválasztani a valószínűbb évet. Támpontként használja azokat az életkor-megjelöléseket, amelyeket a források Istvánról megadnak.

Az 1001-re keltezett pannonhalmi kiváltságlevél szerint István *in puericia*, vagyis gyermekkorában volt, amikor a somogyi lázadókkal harcolt.⁸ Szent István nagyobbik legendája előbb *infans*nak, majd *puernak*, utána *adolescens*nek nevezi főhősét. Géza halálát 997-re teszi, utána nevezi *iuvenis*nak, vagyis fiatalnak Istvánt.⁹ Szent István kis legendája szerint *adhuc puer* volt apja halálakor.¹⁰ A 14. századi krónikaszerkesztés, valamint Hartvik püspök Szent Istvánról írt legendája az *adolescens*, vagyis a serdülő megjelölést használja rá apja halálakor és a lázadókkal való harc idejére.¹¹

Mályusz Elemér a fenti életszakaszokat Sevillai Izidor *Etimológiák* c. munkája alapján igyekszik konkrét évekhez kötni. Izidor szerint az *infantia* (kisgyermekkor) 7 éves korig tart. Ezt követi a *pueritia* (gyermekkor) 14 éves korig. Utána lép az ember a serdülőkorba, ez az *adulescentia*, mely 28 éves korig tart. A következő életszakasz a fiatalkor, vagyis a *iuventus*. Ezt az életszakaszt 50 éves korig élvezhetjük. Utána jön az *aetas senioris*, *id est gravitas* 50-től 70 éves korig, végül az öregkor, a *senectus*, az ember földi életének utolsó szakasza. Tegyük hozzá: Sevillai Izidor nem csak az *Etimológiákban* sorolja fel az emberi

⁴ *Monumenta Poloniae Historica* II. (MPH II.) ed. August Bielowski. Lwów, 1872. (Warszawa, 1961.) 777.

⁵ Pray György 983-ra tette István születését, Palma Ferenc és Knauz 979-re. Timon Sámuel 985-re. Pauler Gyula Katona Istvánt követve azt írta, hogy „hatvan helyett hetven olvasandó”, vagyis 967 és 969 adatok helyett 977, 979 volna a helyes. Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I. Budapest, 1899². 384. Könyve főszövegében 977-re teszi István születését. Áttekintést ld. Döry Ferenc: *Szent István családi története*. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. k. Budapest, 1938. 553–583., 563–564.; Kristó Gyula: *Szent István születésének ideje*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica*, Tomus CX. Szeged, 1999. 3–10.

⁶ Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I*. Budapest, 2002. 74.

⁷ Mályusz Elemér: *István születési éve*. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968) 199–204.

⁸ „in puericia mea” *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. 1000–1131. Ed. Georgius Györffy. Budapestini, 1992. 5/II. 39.; A pannonhalmi monostor kiváltságlevele. Ford. bev. jegyz. Piti Ferenc. In: Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. (ÁKIF) 40.

⁹ „Crevit infans regali nutritus educatu, qui transvadata pueritia, postquam primum gradum adolescentie transcendit, ... pater suus ... filium suum Stephanum post se regnaturum populo prefecit ... dcccc xc VII. seculi nequam erumpnas celesti mutavit gaudio ... Regno denique Pannonico beati iuvenis nutu adtendente...” *Legenda maior*. cap. 5; 6; Ed. Emma Bartoniek. In: *Sriptores rerum Hungaricarum*. Vol. II. Ed. Emericus Szentpétery. Budapestini, 1938. (SRH II.) 381.

¹⁰ *Legenda minor*. cap. 2. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 394.; Kristó: *Szent István születésének ideje*.

¹¹ *Chronici*, cap. 64. SRH I. 312.; *Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta*. cap. 5. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH. 407.

élet szakaszait, hanem a *Differentiarum*... c. munkájában is. A számunkra fontos életrészeknél azonban nincs különbség a két műben használt szakaszolás között.¹² Amint arra Mályusz is rámutat, a pannonhalmi apátság a 11. század végén birtokában volt egy „Isidorus” kötetnek, talán éppen az *Etimológiáknak*.¹³

A nagyobbik legenda 997-re teszi Géza halálát. Apja halála előtt *adolescens*nek nevezte Istvánt, apja halála után *iuvenis*nek. Mivel Izidor szerint az *adolescencia* 28 éves korig tart, a *iuventus* a 28. évvel kezdődik, ezért Mályusz Elemér a 997-ből kivon 28-at. Így éppen 969-et kaphatunk. Ha tehát István 969-ben született, 997-ben, apja halála évében 28 éves lehetett. Mályusz tehát elfogadta a magyar krónikahagyomány 969-es adatát István születési dátumaként. Szerinte családi hagyomány őrizte meg, hogy István hány évesen lépett trónra, és hány évesen koronázták. Problematikusnak tűnhet, hogy 28 éves embert hogyan nevezhetnek bizonyos források gyermeknek (*puer*). Mályusz e tekintetben hivatkozik Adolf Hofmeister tanulmányára. A német történész munkájából megtudhatjuk, hogy Barbarossa Frigyes huszonéves – talán épp 28 év körüli – lehetett, amikor az egyik forrás *puernak* nevezte.¹⁴

Szent István 1038-ban halt meg.¹⁵ Amennyiben 969-ben született, 68 éves korában halt volna meg. Felmerülhet bennünk a kétely, hogy középkori ember esetében mennyiben hihető ez az életkor. A 60-as, hetvenhez közelítő életkor nem áll egyedül a középkori uralkodók sorában – az egyik példa Nagy Károly császár – róla alább majd részletesebben szölok. Komolyabb kételyt ébreszt Szent István 969-es születési éve ellen István házasságkötéséről való ismeretünk. István házassága 995-996 körülre tehető.¹⁶ Kristó Gyula joggal mutat rá arra, hogy ha 969-ben született volna, akkor 27 éves lett volna házasságkötése

¹² Etymologiae XI. 2.: *infantia* 7 éves korig; *pueritia* 14-ig; *adolescencia* 28-ig; *iuventus* 50-ig; *aetas senioris, id est gravitas* 50-től 70-ig; *senectus* halálig. *Sancti Isidoris Hispalensis Opera Omnia*. Ed. J-P. Migne. Patrologia Latina. Tomus 82. Paris, 1859. 415. *Differentiarum, sive de proprietate sermonum libri duo. De differentiis rerum, cap. 19.* In: Migne: Patrologia Latina. Tomus 83. 81.: *infantia* 7 éves korig; *pueritia* 14-ig; *adolescencia* 15-től 28-ig; *iuventus* 28-től 49-ig; *senectus* 50-től 77-ig; *senium* halálig. Ld. Hofmeister, Adolf: *Puer, iuvenis, senex. Zum Verständniss der mittelalterlichen Altersbezeichnungen*. In: Brackmann, Albert (Hrsg.): *Papsttum und Kaisertum. Forschung zur politischen Geschichte und Geisteskultur des Mittelalters*. Paul Kehr zum 65. Geburtstag dargebracht. München, 1926. 287–316., 289–290.; Welti, Manfred: *Das Altern im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Schweizerische Zeitschrift für Geschichte, 37. (1987) 1–37. 5–6.; Mályusz: *István születési éve*, 202.; Kristó: *Szent István születésének ideje.*; Kristó Gyula: *Szent István király*. Budapest, 2001. 30.

¹³ Mályusz: *István születési éve*, 202.; A Szent László-kori pannonhalmi összeírás.

https://leveltar.osb.hu/ford1_2, Forrása: Györfly György (főszerk.): *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. (Chartae antiquissimae Hungariae). Budapest, 1997. 119–122. Fordítás: Gy. Ruitz Izabella, Wehli Tünde, Veszprémy László és Kumorovitz L. Bernát.

¹⁴ Mályusz: *István születési éve*, 199–204.; Mályusz hivatkozta: Hofmeister: *Puer, iuvenis, senex*, 287–316.

¹⁵ Így adja meg az Altaichi évkönyv (vonatkozó részt ford. Makk Ferenc, ÁKÍF, 239.), Reichenau Hermann (ford. Kristó Gy. ÁKÍF, 221.) és Szt. István kisebbik legendája is (ford. Kisdi Klára, bev., jegyz. Thorockay Gábor, ÁKÍF, 312.). Különböző forrásokban más adatok is szerepelnek. Hogy ezek lejegyzését milyen észjárás magyarázza, arról lásd Tóth Zoltán: *Szent István legrégebbi életirata nyomán (II. A Szt. Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága)*. Magyar Könyvszemle, 105. (1989) 4. sz. 319–337.

¹⁶ Reichenau Herman, ford. Kristó Gyula. In: ÁKÍF, 220–221.

idején, ami aránylag későinek számítana.¹⁷ Tanulmányomban szólok majd arról, hogy ehhez hasonlóan kései házasság a középkori uralkodók körében nem tűnik példa nélkülinek.

Veszprémy László szerint a Hartvik-féle legenda és a krónikáshagyomány tudatosan nem használja a *puer* kifejezést Istvánra Géza halála után, István uralomra kerülésekor, ellentétben Szent István kisebb legendájával, mely *puerként* jellemzi Istvánt életének ebben a szakaszában. Veszprémy szerint Hartvik legendája és a Könyves Kálmán korabeli krónika-szerkesztés azért járt el így, mert a krónika később elbeszéli András fia, Salamon gyerekkori koronázását, és az uralkodásra való alkalmasságot (*idoneitas*) szem előtt tartó szerző nem akarta, hogy Istvánt összefüggésbe hozzák Salamonnal, és felmerüljön az uralomra való alkalmatlanságának gondolata.¹⁸

Kristó Gyula szerint a nagy legenda *iuvenis* szava figyelmen kívül hagyható, mert nem kötődik hozzá konkrét dátum. A Géza halála utáni részben, István harcainál Szent Márton és Szent György zászlaja alatti harcokról van szó, a Szent György zászlaja alatti hadjáraton pedig „a jóval később Ajtony ellen vívott háború értendő”. Kristó arra is rámutat, hogy a *Bibliában* 16 éves embereket is neveznek *puernak*.¹⁹ Azt is megemlíti, hogy a nagyobbik legenda szerint Géza akkor nevezi ki Istvánt örökösének, amikor István az *adolescencia* első lépcsőfokára lépett, tehát nem sokkal lehetett több 14 évesnél.²⁰ Mindez nem sokkal történhetett Géza halála, vagyis 997 előtt. Kristó mindez alapján arra következtet, hogy István 997 körül 16-17 éves lehetett, ami Izidor skáláján *adolescensnek* mondható, a *Biblia* alapján pedig *puernak*. Így István születése Kristó szerint a 980-as évek elejére tehető, halálakor, 1038-ban pedig 60 év körül lehetett.²¹ Okozhat némi fejtörést, hogy a 997-es év után a legenda mégis *iuvenisnek* szerepelteti Istvánt, valamint a fenti elmélet olyan év, időszak mellett foglal állást, mely kifejezetten egyik forrásban sem szerepel.²²

Györffy György fenntartással ugyan, de a 975-ös születési évet tekinti a valósághoz legközelebb állónak és 975-nél néhány évvel későbbre következteti István születési idejét.²³ Tóth Sándor 2001-ben közreadott tanulmányában elsősorban a korábbi véleményeket ismertetve arra mutat rá: „roppant nehéz eldönteni, hogy vajon a legendáirók hogyan értelmezték az életkori fogalmakat”. Véleménye szerint nem dönthető el egyértelműen, pontosan mikor is született Szent István. Elgondolása szerint „975 táján vagy esetleg a 970-es évek második felében születhetett Vajk”.²⁴ 2015-ben megjelent könyvében a 975-ös születési dátumot tekinti a valósághoz legközelebb állónak.²⁵

¹⁷ Kristó: *Szent István születésének ideje*, 3–10. 4., 9.

¹⁸ Veszprémy László: *Szent István felövezéséről*. Hadtörténelmi Közlemények, 118. (1989) 3–13. 11. Amit a krónika István karddal való felövezéséről ír, Veszprémy tanulmánya szerint a kései krónikás betoldása. A felövezés 15 éves kor körül történt, tehát akit felöveztek, az már nem gyermek.

¹⁹ Kristó: *Szent István születésének ideje*, 5., 8. József (Ter 37,2) és Jozijá király (2Kron 34,3) példája alapján.

²⁰ Kristó: *Szent István születésének ideje*, 4., 6–7., 9.; Kristó: *Szent István király*, 31.

²¹ Kristó: *Szent István születésének ideje*, 9.

²² Utóbbi észrevételért köszönet Lőrincz Gergő hallgatónak.

²³ Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 2000. 112.

²⁴ Tóth: *Vajk-István születésének kronológiai problémái*, 18.

²⁵ Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10 században*. Szeged, 2015. 564.

A 979 körüli időpontot valószínűsítheti a következő gondolati játék: a Zágrábi krónika szerint István 8 évig viselte a hercegséget (dukátus) koronázása előtt.²⁶ Apja halála – 997 – és a koronázás ideje – 1000/1001 – között azonban kevesebb idő telt el. A 8 év hihetőbbé válik, ha István trónörökösségének idejét is beleszámítjuk, és 1000/1001-ből 8-at kivonva 993/994-re tesszük a trónörökössé váló kinevezését. Nagobbik legendája szerint István ekkor az *adolescentia* elején járt. Ez persze laza meghatározás, de ha 14-15 évvel számoljuk az *adolescentia* elejét, akkor eszerint a gondolati játék szerint 979 körül születhetett István.²⁷

Fontos szem előtt tartani, hogy a késő középkori Petrus Ransanus szerint István 63 évesen halt meg. Néhány sorral följebb 1038-ra tette halála évét.²⁸ Ransanus az élettartam dolgában ellentmondásos, hisz korábban 969-re tette István születését.²⁹ Az Itáliából érkezett szerző nyilván a különböző forrásokban talált adatokat igyekezett áttemelni a művébe, és nem vette figyelembe az ellentmondást, vagy legalábbis nem törekedett annak feloldására.³⁰ Már Döry Ferenc is rámutatott arra, hogy a 63 év mint élettartam semmilyen általunk ismert forrásban nem maradt ránk Ransanus előtt. Mivel Ransanus feltüntette a 969-es születési évet, a 63 éves életkort bizonyára nem azért írta le, mert kiszámolta a 969-es születési és az 1038-as halálozási évből. Így elképzelhető, hogy Ransanus egy ránk nem maradt forrásában olvashatott arról, hogy István életének 63. évében halt meg.³¹ Mindez erősíti a kamienieci évkönyv adatának hitelét, mely szerint István 975-ben született. Nyugateurópai uralkodóknál is találunk rá példát, hogy följegyezték élettartamukat, miként ezt az alábbiak során látni fogjuk. Döry Ferenc Ransanus munkáját is érvként hozza fel emellett,

²⁶ „...rex Stephanus ducatum Hun[garie], antequam nomen regis acciperet, optinuit annis octo...” *Chronicon Zagrabense cum textu Chronici Varadiensis collatum*. Ed. Emericus Szentpétery. SRH I. 207.; Zágrábi és váradi krónika. Ford., bev., jegyz. Kristó Gy. ÁKÍF, 403. A zágrábi krónika megbízhatóságával is foglalkozik Kristó Gyula: *Mikor lett fejedelem Géza?* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 102. (1995) 11–23.

²⁷ Kristó szerint Géza 996–997-ben jelölte ki utódjának Istvánt. Kristó: *Szent István király*, 30–31.; Kopasz Károlyt apja 838-ban övezte föl fegyverrel. Veszprém: *Szent István felövezéséről*, 7.

²⁸ „Regnavit annos septem et quadraginta seu (ut malunt alii) sex et triginta, vixit annos tres et LX.” Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungarorum*. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Budapest, 1977. Index IX. 106.; „Negyvenhét évig uralkodott vagy – mások szerint – harminchat évig, hatvanhárom évet élt.” Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Ford., utószó, jegyz. Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet; közrem. Kulcsár Péter. 1999. 75.

²⁹ „Geicha suscipit filium ex Sarolta sexagesimo nono supra nongentesimum...” Ransanus: *Epithoma*, 101–102.; Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*, 71.

³⁰ Tóth: *Szent István legrégebb életirata nyomán*, 333–334.

³¹ Döry: *Szent István családi története*, 564. Tóth Zoltán és Veszprémy László egyaránt emellett érvel, hogy Ransanus használt ránk nem maradt életrajzot Szent Istvánról, bár éppen István születési évével kapcsolatban nem említik, hogy ránk nem maradt munkából meritene adatot. Tóth: *Szent István legrégebb életirata nyomán*.; Veszprémy László: *Ransanus krónikája Géza–Szent István fejedelemek forrásproblémája*. Magyar Könyvszemle, 106. (1990) 1–2. sz. 99–112. Kulcsár Péter figyelemre méltó ellenérveket hoz ezen elmélet ellen, de azt nem kérdőjelezi meg, hogy volt mára már elvesztett, „legrégebb életirat” Szt. Istvánról. Kulcsár Péter: *Ransanus Szent István-életrajzáról*. Magyar Könyvszemle, 107. (1991) 4. sz. 307–315.

hogy Szt. István 975-ben születhetett.³² A 975-ös születés lehetőségét tehát a lengyelországi szöveg hagyomány és a Ransanus munkájából levonható következtetés is erősíti.³³

A fent vázolt kutatói álláspontok nem adtak rá magyarázatot, vajon miért teszi a magyar krónikáshagyomány 969-re István születését. Amennyiben valaki nem fogadja el a lengyel forrás 975-ös születési évét, akkor az a kérdés is föltehető: miért szerepel ott 975 István születési éveként? Ha a forrásokban szereplő évszámok közül legalább az egyik vagy mindegyik téves, magyarázatot kíván a tévedés oka. Egy tévesztés okának vizsgálata hozzásegíthet a tévedést elkövető ember gondolkodásának megértéséhez.³⁴ A magyar források rejtélyes évszámaira való magyarázatkeresés nem újdonság: Tóth Zoltán a Szent István halálára vonatkozó különböző évszámok okát kutatta.³⁵

Mint láttuk, Pauler Gyula azt írta, hogy „hatvan helyett hetven olvasandó”, vagyis 967 és 969 adatok helyett 977 és 979 volna a helyes.³⁶ A római számok esetében könnyen előfordulhatott, hogy eggyel több X-et írtak le. Később hozok majd rá példát, hogy más középkori uralkodó életkoránál is valószínűsíthető hasonló elírás. A 14. századi krónikaszerkesztés és Kézai mindenesetre betűvel írták ki István születési évét.

A 969-es adatot megpróbálhatjuk Mályusz elméletének megfordításával magyarázni. Ha 997-ből kivonunk 28-at, gyanúsán pontosan kapjuk meg a 969-es számot. Feltételezhető tehát, hogy a krónikás nem tudta pontosan, melyik évben született István király, a nagyobbik legenda adatai alapján azonban megpróbálta kiszámolni. A legenda 997-re helyezte Géza halálát. Géza halála után István *iuvēnis* (fiatal) volt a legenda szerint. A krónikás ismerhette Izidor rendszerét, ez alapján 997-ből kivonta a *iuvēntus* (fiatalkor) Sevillai Izidor szerinti kezdőévét, a 28-at.

A fenti elmélettel szemben erős kritika is felhozható. A krónikáshagyomány ugyanis a Koppány ellen harcoló Istvánt *adolescens*nek nevezi. Ha pedig a krónikás a nagyobbik legendát használta forrásként, miért ne alkalmazta volna az abban szereplő *iuvēnis* megjelölést a lázadókkal harcoló Istvánra? A 28. életév persze végződése az *adolescēntiā*nak és kezdete a *iuvēntus*nak, a krónikáshagyomány szövege pedig másolások, szerkesztések során áteshetett módosításokon. A fentiek alapján mégis kétséges, hogy tisztán a nagyobbik legenda szövegét használta volna a krónikás. A krónikáshagyomány egy legendára hivatkozik, amikor István születési évét 969-re teszi, noha a nagyobbik, a kisebbik és a Hartvik püspök által írt legenda nem ad meg konkrét évet István születéséről. A krónikás tehát használhatott olyan életrajzot, mely nem maradt ránk. A ránk maradt legendákból egyébként hiányoznak olyan fontos mozzanatok, melyek a krónikáshagyományban megvannak:

³² Döry: *Szent István családi története*, 564.; Döry korábbi kutatóra, Mátyás Flóriánra is visszautal. (Fontes dom. IV. 293. l. Hivatkozva Döry 564.)

³³ Ha István trónörökössé való kinevezését 994-re tesszük, születését 975-re, akkor 19 évesen vált volna trónörökössé. 19 éves ember kevésbé tekinthető az *adolescēntia* elején járónak, mint a 15 éves, de ha Sevillai Izidorral 28 éves korig számítjuk az *adolescēntiā*t, akkor a 19 éves még mindig ezen életszakasz első felében jár.

³⁴ „Ha egy kisfiú összeadást végez és téved, e tévedés magán viseli a kisfiú személyének bélyegét.” Simone Weil: *Ami személyes és ami szent*. Ford Pilinszky János. In: Simone Weil: *Ami személyes és ami szent*. Budapest, 1983. 74.; A matematikai feladatok során elkövetett tévedés logikájára hívta fel a figyelmet Krajcsi Attila *A matematikai megismerés pszichológiája* c. egyetemi kurzusán.

³⁵ Tóth: *Szent István legrégebbi életrajza nyomán*.

³⁶ Pauler: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, 384.

ilyen Koppány neve és felnégyelésének története. A Koppányra vonatkozó adatokat tehát a krónikásnak máshonnan kellett merítenie. A krónika szerzője talán olyan életrajzot használhatott Szent Istvánról, amely nem maradt korunkra, és nem tudjuk, hogy pontosan mi állhatott benne.³⁷

A fentiekből kiderülhetett: hajlok annak az álláspontnak elfogadására, miszerint István 975-ben szülehetett. Gondolati játékként érdemes azonban feltennünk a következő kérdést. Amennyiben tévesnek tartjuk a 975-ös adatot, mivel magyarázható, hogy mégis ezt az évszámot adta meg a lengyel forrás?

Figyelmet érdemel, hogy az egyes életszakaszokhoz nemcsak Izidor rendelt számokat. Szent Ambrus latinul ismerteti Szolón elégiáját, aki tíz korszakra tagolta az emberi életet. Szt. Ambrus tolmácsolásában ezek *infantia*, *pueritia*, *adolescentia* stb. Mindegyik 7 év időtartamú. Eszerint 21 éves kor lenne az *adolescentia* vége.³⁸ A 12. századi Honorius Augustodunensis szerint is 21 éves korig tartott az *adolescentia*.³⁹ Aki 21 éves korig akarta számítani az *adolescentiát*, annak talán nem is kellett feltétlenül korábbi, írásba foglalt skálához igazodnia. Pusztán a hetes szám bővölete is elég lehetett ahhoz, hogy mind a három életszakaszt – *infantia*, *pueritia*, *adolescentia* – hét évig tartónak számítsa az életkorok fölött elmélkedő középkori szerző. Így a serdülőkor végét 21 éves korra helyezhette.

Csábító a feltételezés, hogy Géza halálának a nagyobbik István-legenda által megadott évéből, 997-ből kivonjunk 21-et vagy 22-t. Így közelébe kerülnének a lengyel forrásban István születési éveként közölt 975-nek. Ebben az esetben feltételezni lehetne, hogy a lengyel szerző olyan rendszer alapján próbálta kiszámolni Szent István születését, mely az *infantiát*, *pueritiát* és *adolescentiát* egyaránt 7 évnek vette, és olyan forrásból kiindulva számolt, mely 997 táján a *iuventus* elején levőnek tartotta Istvánt.

³⁷ Késő középkori források olyan adatokat is tartalmaznak, amelyeket a korábbi legendák, krónikák nem őriztek meg. A Karthauzi Névtelen művéből tudjuk, hogy Koppány nemcsak Somogyban, de Zalaiban is uralkodott. Laskai Osvát szerint a somogyiakon kívül a zalaiaiak is fellázadtak István ellen. Laskai Osváton kívül egy Mátyás-kori krónika is tudtunkra adja, hogy Szent Istvánnak Imre mellett volt Ottó nevű fia is. Ezek az adatok amellel szólnak, hogy létezett olyan korai életrajz Szent Istvánról, mely eredeti formájában nem maradt ránk. A témáról bővebben ld. Zsoldos Attila: *Elveszett források, paraszt urak és Ottó herceg: Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez*. Századok, 142. (2008) 2. sz. 490–492.; Mikó Gábor: *Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása*. Történelmi Szemle, 2013. 1. sz. 1–22. (Köszönet Szombat Jánosnak, aki fölhívta a cikkekre a figyelmem.) A Koppány felnégyeléséről szóló krónikaszöveg valóság tartalmát az utóbbi időben kétségbe vonta Berend Nóra a Koszta László emlékére rendezett konferencián elhangzott előadásában. (*Középkori egyháztörténeti konferencia Koszta László emlékére*. Szeged, 2016. márc. 22.)

³⁸ Sancti Ambrosii, epist. 44. 10. an Horontianus. Migne, Patr. Lat. XVI. 1139. 1140.; Hofmeister: *Puer, iuuenis, senex*, 291.

³⁹ 7 éves korig *infantia*, 14-ig *pueritia*, 21-ig *adolescentia*, 50-ig *iuuentus*, *senectus* 70-ig, *aetas decrepita* 100-ig. Goetz, Hans-Werner: *Alt sein und alt werden in der Vorstellungswelt des frühen und hohen Mittelalters*. In: Vavra, Elisabeth (Hrsg.): *Alterskulturen des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Wien, 2008. 23. A Kr. u. 3. században élt Censorinus az életkorok elkülönítésének számosságát áttekinti. Ld. Censorinus: *A születésnap*. XIV. 1. Ford., kísérő tanulmányokat és a kommentárokat írta Forisek Péter. Máriabesnyő – Gödöllő, 2005. 67–70. (Köszönet Bubnó Hedvignek, aki felhívta a figyelmemre a könyvre.)

Hogy a lengyel szerző csakugyan Szent István nagyobbik legendája alapján számolt volna a fenti módon, az ellen szólnak bizonyos ellenérvek. Szent Istvánt csak a nagyobbik legendája nevezi *iuvenis*nek 997 után. A lengyel évkönyvben pedig olyan történeteket is találunk, amelyek a fennmaradt István-legendák közül csak Hartvik művében vannak meg. Ilyen István anyjának látomása fia születése előtt. Az anyának István, az első keresztény vértanú jelenik meg. Az anya e szöveg szerint egyébként Adelheid, Mieszko lengyel fejedelem nőtestvére. Az évkönyv az 1000. évnél elbeszéli a koronaküldés történetét is. István elküldi Astric püspököt Szilveszter pápához, aki a magyaroknak küldi azt a koronát, amit eredetileg Mieszkónak készítettett.⁴⁰ A kamienieci évkönyv kétségtelenül tartalmaz olyan elemet, amit a magyarországi Szt. István-életrajzok nem: István édesanyját a magyar források nem hívják Adelheidnek, és a 975-ös születési év sincs meg a magyar forrásokban. István első vértanú megjelenése és a pápa által küldött korona története azonban Hartvik legendájában is olvasható. A kamienieci évkönyv szerzőjének tehát ismernie kellett vagy a Hartvik-féle legendát, vagy olyan munkát, mely lényeges elemekben egybevágott Hartvik legendájával. Márpedig Hartvik legendájában István az apja halála, vagyis 997 után még *adolescens*. A fenti gondolat kísérlet alapján tehát legfeljebb akkor sikerülhetne megmagyarázni a lengyel forrás 975-ös adatát, ha feltételeznénk Hartvik legendájának olyan változatát, mely Istvánt 997 után *iuvenis*nek nevezi,⁴¹ vagy be lehetne bizonyítani, hogy a kamienieci évkönyv szerzője a Hartvik-legendán kívül Szent István nagyobbik legendáját is használta, vagy más olyan szöveget, mely 997 után Istvánt *iuvenis*ként tartotta számon.

A fentiek alapján továbbra is afelé hajlok, hogy Szent István születését 975-re helyezzem. Ami komolyabb bizalmatlanságot kelthet ezzel az adattal szemben, hogy István és Gizella 996 körüli házassága István számára viszonylag késeinek mondható. Hogy István esete nem egyedi, ahhoz párhuzamként a továbbiakban néhány nyugat-európai uralkodó születési ideje körüli bonyodalmat ismertetem. Az ő esetükben is hasonló nehézségekkel szembesülhetünk, mint Szent István születési évének meghatározásában.

Figyelemre méltó, hogy az egyetemes középkortörténet több nagy uralkodója esetében is bizonytalan, mikor születtek. Nagy Károly császárról életrajzírója, Einhard munkája végén azt írja: Károly „életének hetvenkettedik” évében halt meg. Károly halálának éve 814. 814-ből 72-t kivonva 742-t kapunk. Karl Ferdinand Werner német történész azonban felhívja a figyelmet Einhard könyvének elejére. Ott a következőt közli Károly életrajzírója: „Azt hiszem, ostobaság lenne akár egy szót is írni születéséről és kisgyermekkoráról, de akár gyermekkoráról is, mert semmit sem írtak erről a témáról és már senki sem él, aki ezt

⁴⁰ MPH II. 777.

⁴¹ Hartvik legendájának 1938-as kritikai kiadása óta újabb szövegváltozatai kerültek elő. 14. századi oklevelekben is fennmaradtak részek a legendából, épp a trónra lépés körüli időkre vonatkozó fejezetek. István ezekben is „*adhuc adolescens*” apja halála után. Teiszler Éva: *A Hartvik-legendá XIV. századi oklevelekben fennmaradt változatai*. In: Kovács Szilvia – Révész Éva (szerk.): *Műhelyszemináriumú dolgozatok I.* Szeged, 2013. 131–144. 140. Hartvik legendájának egy változatát felhasználta az ún. Lengyel–magyar krónika, mely a 13. sz. közepe táján vagy valamivel korábban készülhetett, és lengyelországi kéziratokban maradt ránk. Ld. Csákos Judit: *A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány*. Századok, 148. (2014) 2. 289–334.; Ld. még Veszprémy László utószavát az SRH II. 1999. reprint kiadásához, 766–768.; A korai lengyel történelmet feldolgozó, Magyarországon is járt, 12. század elején alkotó Névtelen Gall ugyancsak ismerhette Hartvik legendáját. Ld. Bagi Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország*. Budapest, 2005.

feltárhatná, ezért úgy határoztam, hogy ezt ismeretlenül hagyom...⁴² A több mint 15 évvel Károly halála után alkotó Einhard ezek szerint nem tudott semmi biztosat Nagy Károly születéséről. Az egyik évkönyv szerint Károly 70 éves kora körül halt meg. Einhard azért módosíthatta Károly életkorát éppen 72 évre, mert a Suetonius által írt Augustus-életrajzot tarthatta szem előtt. Suetonius szerint pedig Augustus 72 évesen halt meg.⁴³

Werner arra is rámutat, hogy az *Annales Petaviani* 747-re teszi Károly születését.⁴⁴ A Prümi évkönyv szerint pedig Károly szülei, Pipin és Bertrada 744-ben házasodtak össze.⁴⁵ Elvileg elképzelhető, hogy a hivatalos házasságkötés előtt született meg a fiuk. Egy *Catuulfus* (Cathwulf) nevű író szerző szerint azonban a szülők – főleg az anya – Istenhez könyörögtek a gyermekáldásért. Ez igazán csak akkor érthető, ha már több éve gyermektelen a házasságuk.⁴⁶ Így valószínűnek látszik az *Annales Petaviani* adata. Werner szerint tehát Nagy Károly 747-ben született. Napra pontosan április 2-án, amint ezt a Lorschi évkönyvből tudható. Síremléke szerint *septuagenarius*, vagyis hetvenes volt, amikor meghalt.⁴⁷

Matthias Becher 1992-ben újabb elmélettel állt elő Nagy Károly születéséről. Április 2-a, Károly születésének napja 747-ben épp húsvét vasárnapjára esett. A források azonban nem említik, hogy Károly húsvét vasárnapján született volna, márpedig ez igen jelentős egybeesésnek számított volna. Becher szerint tehát Károly nem 747. április 2-án született, hanem inkább 748. április 2-án. Einhard voltaképpen tudhatott Károly gyermekkoráról az évkönyvekből. Becher szerint azért nem írt róla, mert ezzel érintette volna az Arnulfida családon belüli hatalmi harcot, melynek egyik oldalán Károly apja, Pipin állt, az ellenkező oldalon pedig fivére, Karlmann és annak fia, Drago. A viszályt éppen az váltotta ki, hogy Pipinnek fia született: Károly. Becher szerint az *Annales Petaviani* szerzője azért tette Ká-

⁴² „De cuius nativitate atque infantia vel etiam pueritia quia neque scriptis usquam aliquid declaratum est, neque quisquam modo superesse invenitur, qui horum se dicat habere notitiam scribere ineptum iudicant...” Einhardi: *Vita Karoli Magni*. ed. G. H. Pertz. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 25, Hannoverae et Lipsiae 1911. 6–7.; Karl Ferdinand Werner: *Das Geburtsdatum Karls des Großen. Francia*, 1 (1973) 115–157. http://francia.digital-sammlungen.de/Blatt_bsb00016275,00134.html?prozent=1 127.; Einhard: *Nagy Károly császár élete*. Ford. jegyzetek, utószó: Gyurkovics Zoltán. 4. fej. <http://mek.oszk.hu/02600/02636/02636.htm#b20>.

⁴³ Werner: *Das Geburtsdatum Karls des Großen*, 126–130.; Ann. regni Francorum 814, „Domnus Karolus imperator, dum Aquisgrani hiemaret, anno aetatis circiter septuagesimo primo... rebus humanis excessit.” Idézi: Uo. 125. 31. jegyz.

⁴⁴ „747: Karolomannus migravit Romam. Et ipso anno fuit natus Karolus rex.” Idézi: Uo. 136–137.

⁴⁵ *Annales Prumienses*. Ed. O. Holder Egger, MG SS 15. 2. 1290. „744 [Co]nunctio Pippini regis et Betrade regine.” *Annales Bertiniani*. Ed. G. Waitz MG SS rer Germ., Hannover 1883. 1. 749. „Pippinus coniugem duxit Bertradam cognomine Bertam, Cariberti Laudunensis comitis filiam.” Idézi: Werner: *Das Geburtsdatum Karls des Großen*, 116–117. 5. jegyz. Az *Annales Fuldenses Antiquissimi* szerint 742. *Carolus rex Francorum*. Egy értelmezés szerint ez Nagy Károly születésére vonatkozik. A legrégebbi kéziratban azonban „DCCXLII. †Karolus dux Francorum.” Ez Martell Károly halálára vonatkozott, bár tévesen. Werner: *Das Geburtsdatum Karls des Großen*, 131.

⁴⁶ Werner: *Das Geburtsdatum Karls des Großen*, 135–136.

⁴⁷ Uo. 115–157.; „III. Non. Apr. Nativitas domni et gloriosissimi Karoli imperatoris et semper Augusti.” Uo. 116. 3. jegyz., 125. 32. jegyz. (Werner cikkének lényegét összefoglalja Matthias Becher, alább hivatkozott tanulmányában.)

roly születését 747-re, mert nem karácsonytól, hanem húsvét napjától számolta az év kezdetét. Becher álláspontja szerint tehát Nagy Károly születését 748. április 2-ára kell tennünk.⁴⁸

Láthatjuk, hogy Nagy Károly születési évének meghatározása is váltott ki vitákat. Felmerült a politikai okból fakadó tudatos történetírói torzítás lehetősége is. Bármely szóban forgó évszámot fogadjuk el azonban, Károly mindenképp hetvenhez közel járó ember volt már, amikor meghalt.

Szent István kortársának, Jámbor Róbert francia királynak (996–1031) az életrajzírója, Fleury-i Helgaud így adja meg királya életkorát: „*sexagenarius, ut credimus*”, azaz *hatvanas, mint gondoljuk*. Róbert 973/974-ben születhetett, tehát legfeljebb 58 éves korában halhatott meg.⁴⁹

Barbarossa Frigyes születésének éve sem problémamentes. Wibald apát becslése szerint Frigyes a megválasztásakor (1152. márc. 5.) és királlyá koronázásakor (1152. márc. 9.) még nem volt 30 éves. A Ligurinus költője a 80-as években Frigyes fiát nevelte. Szerinte Frigyes *puer* volt, amikor megválasztották és koronázták. Ugyanő egy 1158-as eseménynél *aevo pene puernak*, szinte gyermekkorúnak nevezi Frigyest. Rahewin szerint Frigyes ennél az eseménynél nem sokkal volt túl az *adolescentián*. Hofmeister – 20. századi német kutató – azon az állásponton van, hogy Frigyes 1152-ben még nem volt 28 éves, 1158-ban valamivel több volt, mint 28. Barbarossa Frigyes 1190-ben halt meg, amikor keresztes hadjáratot vezetett. Ekkor kb. 60 éves volt, vagy néhány évvel több.⁵⁰ Amennyiben képes volt hadjárat vezetésére, 60 évesen még igencsak életerős lehetett. Halálát az okozta, hogy Kis-Ázsiában belefulladt a Saleph folyóba.⁵¹

A hosszú életű uralkodók közt tarthatjuk számon VI. Alfonz királyt, Kasztília és León 1109-ben elhunyt uralkodóját. Alfonz azért is fontos személyiség, mert 1085-ben ő foglalta el a móroktól Toledót, kortársa volt Rodrigo Díaz de Vivar, akit *Cid* néven ismer az irodalomtörténet,⁵² portugál hagyomány szerint pedig VI. Alfonz veje volt egy magyar királyfi.⁵³

Pelagius (Pelayo), Oviedo püspöke krónikájában azt írja, hogy Alfonz 79 évet élt.⁵⁴ Ez a középkori európai uralkodók körében igen magas életkornak számítana.⁵⁵ A helyzet azonban ezúttal sem ennyire egyszerű. A Sahagúni Névtelen, aki ott volt Alfonz halálakor, azt írja krónikájában, hogy Alfonz király 62 évesen halt meg, 1109-ben. Eszerint 1047-ben

⁴⁸ Matthias Becher: *Neue Überlegungen zum Geburtsdatum Karl des Grossen*. Francia, 19. (1992) 1. 37–60.

⁴⁹ Werner: *Das Geburtsdatum Karls des Großen*. i. m. 126. (R-H. Bautiers 87. 4. jegyz. Idézi: Uo. 126.)

⁵⁰ Hofmeister: *Puer, iuvenis, senex*.

⁵¹ Engels, O.: *Friedrich I. (F. Barbarossa)*. In: *Lexikon des Mittelalters*. IV. 5. Zürich, München 1988. 931–933. 931.

⁵² Veszprémy László: *Hispania*. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szeged, 2000. 125–138. 128.

⁵³ Rákóczi István: *Egy történelmi tévedés anatómiája*. In: Rózsa Zoltán (szerk.), összeállították Lukács Laura, Rákóczi István: *Magyar–portugál kapcsolatok*. Budapest, 1987. 55–75.; Ladányi-Turóczy Csilla: *Kitalált magyarok portugál krónikásai*. *Történelmi Szemle*, 2005. 3–4. sz. 207–220.

⁵⁴ „Ipse uero gloriosus Rex uixit LXXVIII annis...” *Crónica del Obispo Don Pelayo*. Ed. B. Sánchez Alonzo. Madrid, 1924. 87.

⁵⁵ Shahaar szerint a 11. és 15. század között ő élt a legtovább (1030–1109). Shulemit Shahaar: *Growing old in the Middle Ages. 'Winter clothes us in shadow and pain'*. Transl. Yeal Lotan. London, 2004. 114.; Shulamith Shahaar: *Mittelalter und Renaissance. Ein Sozialer Netz entsteht*. In: *Das Alter. Eine Kulturgeschichte*. Szerk. Thane, Pat. Ford. Dirk Oetzmann, Horst M. Langer. Darmstadt, 2005. 71–111. 102.

kellott születnie.⁵⁶ Egy 12–13. századi szerző, Lucas de Tuy szerint a király életének 72. évében halt meg Toledóban.⁵⁷ Ebből 1037 következne mint születési év. Ez eddig három különböző élettartam és születési esztendő. Melyik lehet a helyes? Az egymásnak ellentmondó forrásokból következően a szakirodalom is különböző időpontokat említ az uralkodó születésével kapcsolatban. Felmerült az 1040,⁵⁸ 1037⁵⁹ és az 1047/1048-as születés lehetősége is.⁶⁰

Alfonz szülei, Ferdinánd és Sancha 1030-ban még nem voltak összeházasodva. Ez alássa annak lehetőségét, hogy Alfonz 1030-ban született volna. Alfonz ráadásul negyedik gyerek lehetett. Alfonz lánytestvére, Urraca a *Historia Silense* szerint anyja helyett öltöztette és etette Alfonzt. Tehát előbb kellett, hogy szülessék. Egyik fivérük a Sancho nevet viselte, vagyis az apai nagyapjuk nevét, maga Alfonz pedig az anyai nagyapjukét. Az idősebb gyerek kaphatta az apai, a fiatalabb az anyai nagyszülő nevét, vagyis Alfonz lehetett a fiatalabb.⁶¹

Ramón Menéndez Pidal történész szerint Pelayo munkájának másolatában elírtak egy X-et, vagyis Alfonz nem 79, hanem 69 évesen halt volna meg. Menéndez Pidal ezért 1030 helyett 1040-re helyezi Alfonz születését.⁶²

Salazar y Acha amellet érvel, hogy Alfonz 1047-ben szülehetett, tehát a Sahagúni Névtelen adatából indul ki. Érvei között szerepel, hogy Alfonznak 1074-ben volt az első házassága. Ha 1040-ben született volna, 34 évesen kötött házassága viszonylag késeinek

⁵⁶ „...sesenta y dos annos de su hedad e ya mucho obiese...” *Las Crónicas Anónimas de Sahagún*. Ed. D. Julio Puyol y Alonso. Madrid, 1920. 14. fejr. 34.; Salazar y Acha, Jaime de: *Contribución al reinado de Alfonso VI de Castilla: algunas aclaraciones sobre su política matrimonial*. Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, 1992–1993, Número 2. 299–336. 303.

⁵⁷ „Adelfonsus septuagesimo vitae suae ... anno obiit Toletu.” Lucas de Tuy: *Chronicon Mundi, en „Historiae Illustratae scriptores”*. Francofurti, 1608. Idézi: Salazar y Acha: *Contribución al reinado de Alfonso VI de Castilla*, 303. (A bibliográfiai adatokat a 301. oldalon hozza a 7. jegyzetben.)

⁵⁸ Sáez, E.: *Alfonso VI*. In: *Lexikon des Mittelalters*, I./2. 1978. München, Zürich. 398–399.; Ramón Menéndez Pidal 1040-re tette Alfonz születését, Salazar y Acha, 302. 1040-re v. 1041-re teszi Sanchez Candeira művében. Sanchez Candeira, Alfonso: *Castilla y León en el siglo XI, estudio del reinado de Fernando I*. Madrid, 1999. 227.

⁵⁹ Reilly 1037-re teszi Alfonz születését. Megállapítása szerint Alfonz szülei, Ferdinánd és Sancha 1032 vége felé házasodhattak össze. Pelayo püspök felsorolja gyermekeiket: Urraca, Sancho, Alfonso, García, Elvira. Mivel Alfonso a harmadik helyen áll, feltételezhető, hogy ő volt a harmadik fiuk. Bernard F. Reilly: *The Kingdom of León-Castilla under the King Alfonso VI, 1065–1109*. 1988. [20] <http://libro.uca.edu/alfonso6/alfonso2.pdf>; *Crónica del Obispo Don Pelayo*, 73.

⁶⁰ Salazar y Acha 1047-re teszi Alfonz születését, míg Martínez Díez, Gonzalo: *Alfonso VI. Señor del Cid, conquistador de Toledo*. 2003. 21. 1047/1048 fordulójára. (Az angol és német Wikipédia-oldalak is különböző születési évszámokat hoznak VI. Alfonz királyról, a fentebbiekben közölt irodalmakra hivatkozva.)

⁶¹ Salazar y Acha: *Contribución al reinado de Alfonso VI de Castilla*, 302–303. (*Historia Silense*. Edic. de Francisco Santos Coco. Madrid, 1921. 10. Idézi: Salazar y Acha, 303. 13. jegyz.)

⁶² Ramón Menéndez Pidal: *La España del Cid*. Madrid, 1969. II. 709. Hivatkozva: Salazar y Acha: *Contribución al reinado de Alfonso VI de Castilla*, 302. Sanchez Candeira szerint Ferdinánd és Sancha első leánya, Urraca 1036-ban vagy 1037 elején született. 1038 első felében vagy 1039-ben született első fiuk, Sancho. 1040-ben vagy 1041-ben Alfonso, 1041 és 1043. ápr. 24. közt pedig utolsó fiuk, García. Sanchez Candeira: *Castilla y León en el siglo XI*, 226–227.

számítana. Amennyiben 1047-re tesszük a születését, 27 éves kora körül kötött házassága még mindig késői, de mégis hihetőbb, mint a 34 éves korban való nősülés.⁶³

Az Alfonz születési idejéről folyó vitában figyelemre méltó egy 1043. április 24-re datált oklevél. Alfonz apja, Ferdinánd király adta ki, és megadományozza benne a San Andrés de Vega de Espinareda monostorát. Az oklevél végén olvashatjuk Ferdinánd öt gyermekének nevét, köztük Alfonzét. Sanchez Candeira történész szerint Alfonz 1040-ben vagy 1041-ben született, Ferdinánd utolsóának született fia, García pedig 1041 és a fenti oklevél datálása, tehát 1043. április 24-e között látta meg a napvilágot.⁶⁴

A fenti áttekintés fényében elmondhatjuk: 60 körüli, 70-hez közel járó életkor nem áll példa nélkül a középkori nyugati uralkodóknál, királyok, császárok születési évének pedig nem mindig egyértelmű a meghatározása. Olyan országok uralkodóinál is így van ez, ahol a magyarországinál erősebb volt az évkönyvirás hagyománya. Viszonylag kései házasságra is találunk példát, így Szent István 975-ben vagy akár 969-ben való születése sem lenne egyedülálló a korban. Amennyiben a források évszámai Szent István születéséről tévesek, továbbra is kérdés, miért használták a szerzők éppen ezeket a számokat. Felvettem annak lehetőségét, hogy a nagyobbik legenda életszakasz-megjelöléseit a magyar krónikás Sevil-lai Izidor, a lengyel pedig az *adolescentiát* 21 évvel záró rendszer alapján próbálta volna feloldani. Ez ellen a felvetés ellen azonban komoly érvek is fölhozhatók. Mindenesetre érdemes észben tartanunk, hogy az emberi életet nemcsak Sevil-lai Izidor rendszere alapján tudták szakaszokra bontani a középkori gondolkodók. Figyelemre méltónak tartom a zágrá-bi krónika adatait, melyek alapján a 970-es évek második felére is lehetne feltételezni a születési évet. Még inkább érdemes figyelmet fordítani Petrus Ransanus művére, aki szerint 63 évesen halt meg Szent István, ami a lengyel évkönyvben szereplő 975-ös születés lehetőségét erősíti.

Summary

Ideas about the year of birth of King Saint Stephen and other kings

Among the kings of the Árpád Dynasty King Saint Stephen belongs to the few, whose year of birth was noticed by the sources. According to the Chronicle-composition from the 14th century he was born in 969, according to Simon of Kéza in 967, according to the Polish sources in 975. A late author from the 15th century, Petrus Ransanus writes, that Stephen was 63 years old, when he died. Since Stephen died in 1038, the date reported by Ransanus could support the authenticity of the year of birth in 975. But Ransanus is controversial,

⁶³ Salazar y Acha: *Contribución al reinado de Alfonso VI de Castilla*, 33–34.; Hasonló érveket hoz Martínez Díez az 1047/1048-as születés mellett. Martínez Díez: *Alfonso VI*, 21.

⁶⁴ Sanchez Candeira: *Castilla y León en el siglo XI*, 226–227.; Lásd jelen munka 63. jegyzetét. „...VIIIº kallendas may era M^oL^oXXXI^a. Ego Ferdinandus rex simul cum coniuge mea Sançia regina una cum filiis meis Sançio, Aldeffonso, Garssia, Urraca, Geluira...” *Documentación del monasterio de S. Andrés de Vega de Espinadera hasta 1230*. Ed. Benavides Monje, Irene Victoria. Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos, Vol. 22 (2002) Num 1. 69–86. 72. 74.; (Aragóniában és Kasztíliában az ún. pireneusi érárt használták, mely Kr. e. 38. jan. 1-jétől számolt. Szögi László: *Kronológia*. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1998. 98–110. 103. A pireneusi éráról ld. még Székely Melinda: *Sevil-lai Izidor élete és művei*. In: *A gótok, vandálok és szvévek története*. Szeged 2014. 14. Ezt az oklevelet Salazar y Acha tanulmánya nem említi.

because according to him Stephen was born in 969: the author of Italian descent must have incorporated many different works in his own, and did not dissolve the contradictions.

In Hungarian historiography there are historians who accept either 969 or 975, but there are some, who discard all versions, and build up a further theory. Stephen could marry Gisela about 996. According to an interpretation it is improbable, that he was born in 969 or 975, because if he did, he would get married too late in 996, and would be too old in 1038 when he died.

In my study I give an outline about the difficulties of determining the date of birth of different European rulers – e. g. Charles the Great, Alfonso VI. of Castile and Leon. A conclusion can be deduced from the overview: the exact date of birth of rulers even in Western Europe is not without problems. It is not unprecedented in the medieval Western Europe that a ruler died at the age of 60 or almost 70 years. There is an example for the approximately late marriage too.

I try not only to answer the question when King Saint Stephen was born. I ask the question why different sources give different dates for his birth. If one of the authors was wrong, how his mistake can be explained. I set up a hypothesis how the author of the Chronicle-composition could calculate the date 969 and the authors of the Polish sources the date 975, but there can be arguments against my assumption.

According to the Chronicle of Zagreb the year of birth of Saint Stephen could be put at the second half of the 970s. The above mentioned report of Ransanus that the king was 63 years old when he died has to be considered more seriously.

PAPP SÁNDOR

Konstantinápoly eleste a magyar forrásokban és a történetírásban*

A magyar történetírásban mindig jelen volt az érdeklődés Konstantinápoly eleste iránt, hiszen az oszmán előrenyomulás a 14. századtól kezdve érzékenyen érintette a magyar hatalmi szándékokat. A Bizánci Birodalom megsegítése, az oszmán állam felszámolása Európában Nagy Lajos (1342–1382) politikai céljai között is szerepelt, s ez az attitűd végig kimutatható a város bukásáig.¹ Ezen általános igazság mellett feltűnő, hogy a magyar történetírás a felvilágosodás koráig, vagyis a professzionális történetírói magatartás meghonosodásáig viszonylag keveset tudott magáról az ostromról. Ennek az oka talán abból a tényből következik, hogy röviddel Bizánc katasztrófája után II. Mehmed szultán nagy jelentőségű támadást intézett a Magyarország kulcsának tartott déli erőd, Nándorfehérvár (Belgrád) ellen, amelynek megvédése valóban élet-halál kérdését jelentett a magyar állam számára, s ezáltal a magyar historiográfiában háttérbe szorult a világtörténelemben természetesen sokkal jelentősebb Konstantinápoly ostroma. Mindez azon szempontok figyelembevételével még izgalmasabb, hogy a város védelmének és ostromának leírásakor többször felmerül a magyar jelentét: állítólag több magyar követség is jelen volt az ostrom idején a török táborban, tárgyaltak a város érdekében, a város falait leromboló ágyúk legnagyobbikát pedig egy Orbán nevű erdélyi magyar készítette a szultán részére.² Ezek mellett van olyan történeti hagyomány is, miszerint a magyar katonai segítség fejében az utolsó bizánci csá-

* A tanulmány a Tempus Közalapítvány Collegium Hungaricum ösztöndíjainak segítségével és a *Mindennapi élet és birodalmi politika a Köprülü-restauráció idején* (OTKA K 109070) kutatási projekt, továbbá az Emberi Erőforrások Minisztériuma, 20391-3/2018/FEKUSTRAT. Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport támogatásával jött létre. A tanulmány első változata eredetileg a *Konstantinápoly eleste idegen szemmel* című török nyelvű kötet számára íródott, azonban olyan várostörténeti és historiográfiai kérdéseket is érint, amelyek a fenti két kutatási projekt programjával állnak szoros kapcsolatban. A magyar változat kiadását elsősorban a kérdés historiográfiai feldolgozása teszi indokolttá.

¹ Papp Sándor: *Hungary and the Ottoman Empire (From the Beginning to 1540)*. In: *Fight Against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century*. (ed.: Zombori, István) Budapest, 2004. 37–90.

² Finkel, Caroline: *Osman's Dream. A Story of the Ottoman Empire 1300–1923*. John Murray, London, 2005. 48.

szár, XI. Konstantin Hunyadi Jánosnak átadta volna Neszebár (Mesembria) városát a Fekete-tenger partján.³ Vajon ezek az információk megjelennek-e, s ha igen, mikortól a magyar történetírásban? Az alábbi tanulmány erre a kérdésre keres választ. A munka befejező része pedig kiterjeszti a kutatásokat olyan levéltári és okmánytári forrásanyagra, amely ugyan zömében nem magyar, hanem a Német–római Birodalom területéről származik, ugyanakkor szól a Magyar Királyság törökellenes viszonyáról, illetve arról, hogy az európai katolikus országok, elsősorban a császár, milyen lépéseket készültek tenni Konstantinápoly bukása előtt és után a város érdekében.⁴ Mivel a korszakban még élt a keresztény országok republikájának (*res publica christiana*) eszméje, jogos a feltételezés, hogy a Konstantinápoly ostroma körüli információk, amelyek körben keringtek a nyugati kereszténység udvaraiban, minden érintett ország vezetője számára egyformán ismertek voltak. Ezekből az adatokból ki lehet következtetni, hogy a megmaradt nagyon hiányos kép mennyire lehetett teljes a 15. század közepén.

A historiográfiai kutatásaim témájául szolgáló munkák sorát tudatosan lezártam a 19. század első évtizedeiben, a későbbi munkákat csak szakirodalomként használtam. Döntésemnek az az oka, hogy ekkoriban jelent meg Joseph Hammer-Purgstall nagy hatású művének, az oszmán birodalom történetének az első kiadása.⁵ Az ezután született munkák erősen az ő hatását tükrözik.

*

A korszakból több olyan szemtanú visszaemlékezése maradt meg, amelyek részletesen beszámolnak az ostromról. Ilyen a velencei Niccolo Barbaro, aki velencei hajósebészként élte át az eseményeket, Giacommo Tedaldi firenzei polgárként írta meg visszaemlékezéseit, ilyen volt még Constantin Mihajlović szerb katona, illetve Leonardo de Chio dominikánus szerzetes, teológus és egyházjogász, valamint Mytilene latin érseke, aki megmenekülése után V. Miklós pápának beszámolt a látottakról.⁶ Úgy tűnik, hogy ezekhez hasonló részletes leírás magyar szerzőtől nem maradt meg. A legkorábbi munka Thuróczy János latin krónikája, a *Chronica Hungarorum*, amelynek az 1386–1470 közé eső részét elsősorban kortörténeti szempontból állította össze. A mű szövegének véglegesítése az 1480-as években fejeződött be, s hamarosan Brünben és Augsburgban is kinyomtatták. A Konstantinápoly ostroma körüli eseményeket összefűzi a hazai történésekkel, amelyek 1444-ben a várnai csatában elhunyt I. Ulászló lengyel és magyar király (1439–1444) halála után álltak elő. Az ország élén Hunyadi János állt kormányzóként (1444–1453) a kiskorú V. László mellett, aki Habsburg Albert magyar király (1437–1439) utószülött (*postumus*) gyermeke volt. Hunyadi pont abban az évben mondott le a kormányzói hatalmáról és adta át a kormányzást a rövid időre Bécsből Magyarországra érkező V. Lászlónak, amikor II. Mehmed előkészü-

³ Uo. 50.; Emecen, Feridun M.: *Fetih ve Kiyamet 1453*. İstanbul, 2013. 208–209.

⁴ A 2018. februári bécsi kutatásaim során feltárt latin oklevelek feldolgozásában a kutatócsoportunk külső tagja, a fiatal klasszika-filológus, bizantinológus-történész, Bara Péter volt a segítségemre. A jelen számban a tanulmány végén közli a két feltárt dokumentumot.

⁵ Hammer-Purgstall, Joseph, von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 1–10. kötet. Pest, 1827–1835. (a továbbiakban: GOR.)

⁶ Philippides, Marios – Hanak, Walter K.: *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography and Military Studies*. Ashgate, 2011.

leteket tett Konstantinápoly ostromára. A király megérkezése idején, „a nyár első hónapja táján a törökök császára, Mahomet fegyvereit a görögök ellen fordította, és a császárral kötött szövetsége és esküje ellenére félelmetes háborút indított egész Görögország ellen”. Szárazföldi és tengeri ostromzárat hozott létre. „Konstantinápolyt, amelyet egykor Byzantiumnak neveztek, a régi császároknak kedvelt gyermekét, a világ úrnőjét. A szomorú várost, amely a keresztény királyoktól segítséget koldult, de amelyet mindenki magára hagyott a veszélyben és a pusztulásban, fegyvereivel és állandó rohamaival egészen meggyötörte, hogy még a nők is kénytelenek voltak részt venni a védelemben.” Thuróczy kiemelte, hogy a szultán a falak alá ásott aknákkal próbálta a falakat felrobbantani. Ugyanakkor megemlíti a tengert összekapcsoló láncokat és hajóhidat, illetve a falakkal szemben emelt hatalmas ostromtornyokat. Az ostrom idejét ötvennégy naposnak írta le, amely után az oszmán hadsereg az egész várost kifosztotta, sok műemlék és kulturális érték ment veszendőbe. Kiemeli a császár, XI. Konstantin hősi ellenállását, és azt, hogy a szultán a fogságba esett városi előkelőket mind kivégeztette, az egyházak erekyéit a tengerbe sülyesztette.⁷

A munka harminc évvel az események után keletkezett. A szöveg általánosításaiából úgy látszik, mintha a magyar udvari körökben nem sokat tudtak volna Konstantinápoly elfoglalásáról. Feltehető, hogy a fentebb már érintett szemtanú-beszámolók, illetve a későbbben a történetírást olyan jelentős mértékben befolyásoló késő-bizánci görög nyelvű munkák még semmilyen hatást nem mutattak a magyar krónikára.

Párhuzamosságként meg kell említeni a legnagyobb 15. századi németországi történelexikográfiai vállalkozást, az ún. *Schedel-krónikát*, amely latinul és németül párhuzamosan jelent meg. A színes képekkel díszített hatalmas kötetet 1492-ben adták ki, amelyben hosszabb beszámoló olvasható Konstantinápolyról is.⁸ A kiadvány összeállítói felhasználták Aeneas Sylvius Piccolomini, vagyis a későbbi II. Piusz pápa *Európa* című művét, de csak részleteiben. Összevetve az *Európa* Konstantinápolyról szóló fejezetét⁹ a *Schedel-krónikával*, megállapítható, hogy Aeneas Sylvius Piccolomini sokkal több információt közölt az ostromról, mint amennyit Thuróczy tudott, vagy ami átkerült a *Schedel-krónikába*. Miután mindkettőnél kimutatható az *Európa* hatása, érthetetlen, hogy az ostrom több részletét ismerő munka tudásanyaga miképpen nem jutott át a további művekbe.

Nem tartozik jelen témánkhoz Piccolomini művének forráskritikai vizsgálata, azt azonban megállapíthatjuk, hogy Leonardo de Chio érsek fogságát és 300 akcsén történő kiváltását, Giustiniani genovai hadvezér ostrom idején történt megsebesülését, majd Pérába való menekülését, illetve az itáliai hajók menekülését érintően Leonardo de Chio mellett Niccolo

⁷ Thuróczy, Johannes: *Chronica Hungarorum*. Augsburg, 1488. (Magyar Országos Széchényi Könyvtár, <http://www.corvina.oszk.hu/corvinas-html/hub1inc1143.htm>); Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Az 1486-ban Augsburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnomtatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva. Fordította: Horváth János. Budapest, 1978.

⁸ Schedel, Hartmann: *Weltchronik. Kolorierte Gesamtausgabe von 1493*. Einleitung und Kommentar von Stephan Füssel. Weltbild Verlag, Augsburg, 2004. CXXIXr.-CXXXv.

⁹ Nótári Tamás: *A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művében*. Aetas, 14. (1999) 4. sz. 149–162.; *Enea Silvio Piccolomini über Europa und die Türken Auszüge aus Asia, De Europa, Constantinopolitana clades, Epistula ad Mahometem, 1454–1461*.

https://www.europa.clio-online.de/quelle/id/artikel-3850#_ftn1, letöltve: 2018. február 23.

Barbaro beszámolóját is felhasználta. A Vatikánban olyan elsőrendű források birtokában volt, amelyekből némi okleveles anyagot a saját levélgyűjteményében is megjelentetett.¹⁰

Visszatérve Thuróczy munkájára, mint az ostromot elsőnek bemutató magyar krónikára, sajnos arra kell a figyelmet felhívni, hogy nem találhatunk benne Konstantinápoly ostromát tekintve semmi önállót, ami a magyarországi történeti hagyományból épülhetett volna fel.

Thuróczy krónikája megjelenésének évében másik humanista munka is keletkezett a magyarok történetéről. Szerzője az olasz Petrus Ransanus, aki I. Ferrante Ferdinánd nápolyi király követeként járt 1488 szeptemberében Magyarországon. Címe *Epithoma rerum Hungarorum* (A magyarok történetének rövid foglalata), amelynek a kézírata 1490-ben keletkezett, az első kiadása 1558-ban készült el. A magyar történész vélemény egyfajta korabeli magyarországi útikönyvnek tartja, amelyben a rövid történeti áttekintés mellett egy országleírás olvasható. Ransanus röviden érintette Magyarország természeti környezetét, egyházi intézményeit, gazdaságát és városait. Meglepő azonban, hogy teljesen kihagyta Konstantinápoly ostromát, miközben részletesen elbeszélte Nándorfehérvár védelmét, külön kitérve Hunyadi János életére, követve ebben Thuróczyt.¹¹

A magyar historiográfia úgy véli, hogy a korszak legnagyobb hatású összefoglalója Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades* (A magyarok történetének tizedei) című alkotása, amelyet a szerző 1488 és 1497 között állított össze. A magyar történeti források között a középkorra vonatkozóan a 19. századig meghatározó tekintéllyel bírt. A historiográfiai kutatások szerint elsősorban Thuróczyt használta, azonban témánk szempontjából ez a megállapítás nem állja meg a helyét. Terjedelem tekintetében nem több, mint amit Thuróczy írt, azonban művéből látszik – ahogy ez más részleteknél is kimutatható –, hogy sokkal pontosabb információk birtokában volt. A történetet II. Murád (Amurathes) halálával (1450) kezdi, akinek utóda fia, „Mahometes”, aki az Oszmán nemzetség „hetedik királya” (ex Othomanni genere septimus, Rex Turcarum) volt.¹² A későbbi, kora újkori munkák – feltehetően Bonfinire építve – szintén Murád halálával kezdik a Konstantinápoly elesztét bemutató részletet.¹³

¹⁰ A velencei dózse jelentése III. Frigyes császárnak. Velence, 1453. július 27. Aeneas Sylvius Piccolomini: *Opera que extant omnia*. Henrich Petri, Basel, 1571. 710.; *Annales regum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum Christi 1564 deducti ac maximam partem ex scriptoribus coevis, diplomatibus, tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio Georgii Pray*. (Vol. 3). Wien, 1766. 137–138.

¹¹ Ransanus, Petrus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. (közreadja: Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet) Európa Kiadó, Budapest, 1985. Bibliotheca Historia. 169–180.; Ransanus, Petrus: *Minden idők évkönyvei. Corvinus János. Humanista Történetírók*. (szerk.: Kulcsár Péter) Budapest, 41–52.

¹² Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades*. (ed.: Ioannes Sambucus), Francofurti, 1581. 486–487. <https://books.google.hu/books?id=8sc9AAAAcAAJ&pg=PP9#v=onepage&q&f=false>, letöltve: 2018. március 12.; Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. (ford.: Kulcsár Péter), Balassi Kiadó, Budapest, 1995. 671–673. Megjegyzendő, hogy az Oszmán szultánok listáján ténylegesen hetedikként szerepel II. Mehmed.

¹³ „Nach dem Todt Amurathis gubernirte sein Sohn / Mahomet der Ander / das Türkische Reich / den der Vater mit der Condition und Bedingung / daß er ein ewiger unversöhnlicher Feind Christliches Namens bleiben solte / zu einem Ergeben eingesetzt / welches er sich bald anfangs seiner Regierung / als ein blutdürstiger Tyrann / mit aller Macht untersinge. Dann nachdem er vor dreyen Jahren Constantinopel den Christen mit Gewahl abdrungen / und darinnen unmentschlicher Weiß tyrannisirt

A hódító szultán nevéhez meglepően dicsőítő jelzőket illeszt hozzá: „hadművészet, lelki nagyság, vadság, megfontoltság, ravaszság tekintetében, viselt dolgainak dicsőségében sokkal előbbre való, mint apja és ősei. Roppant erős hatalomvágy fűtötte, ezért a trón megszerzése után békét kötött a despotával és Paleologus császárral (cum Despote et Pelaeogo Imperatore pacem fecit), aztán átkelt Ázsiába, megtámadta Karamant, Kuniah [Konya] tirannusát (caramanum Iconii), ...” Karamánia legyőzése után elkezdte a megkötött békéket felbontani, előbb Bizáncot fenyegette, a trák tengerszoros mindkét partján egy-egy várat épített, melyekkel elzárta Bizáncot az északról jövő, többek között a magyaroktól (Pannonos) érkező segítségtől. (Ez tévedés és ellentétben áll Piccolominivel, aki tudta, hogy a szultán csak az európai oldalon épített várat.) A bizánci császár kérlete levelein keresztül, hogy ne zárja el a szövetségeseitől, az azonban egy ideig csak védte a maga álláspontját. (Feltűnően hasonló a vélekedése ebben a kérdésben a késő-bizánci Dukasszal, ezért felmerülhet a kérdés, hogy valamilyen módon használhatta-e?¹⁴) Végül pedig nyíltan megtámadta a császárt. A hadi eszközök felsorolása Bonfininél Piccolomini és Thuróczy művéhez hasonlít, nem részletezi a fegyvernemeket, sem a fal rombolására használt harci eszközöket. A török győzelem után a templomok kirablása és a fosztogatás bemutatása teljesen sablonos. A császár halálát röviden említi, azonban kiemeli, hogy becsülettel akart meghalni, ezért az ellenség sűrűjébe vetette magát. A holttestét csak a köpenye alapján ismerték fel.¹⁵

A császár halálának bemutatása nem egyezik meg Piccolomini nézetével, aki a bizánci császárról azt írta, hogy gyáva volt, és menekülés közben érte a halál; de eltér Thuróczytól is, aki csak a halálát említi. Ez azt is jelentheti, hogy másik forrást is használt.

Figyelemre méltó például, ahogy Bonfini a császárt néven nevezi: Paleologus Konstantin, akit Ilona (Helena) szült. Ez a névalak ilyen formában Niccolo Barbaro szemtanú leírásában fordul elő, amely szerint a város elfoglalása idején három prófécia hangzott el, ami előre jelezte a város pusztulását. Ebből az egyik az volt, hogy egy olyan császár fogja elveszteni a várost, akinek az anyját Ilonának (Helena) hívják.¹⁶ Talán ez utalhatna arra, hogy Bonfini is használta Barbarót, mert Piccolomini ostromleírásából ez az elem hiányzik. Bonfini forrásairól szólva tehát megállapíthatjuk, hogy általában sok mindent átvett a magyar krónikairadalomból, itt azonban nem a magyar Thuróczyt, sőt, nem vagy nem kizárólag az alaplúnak számító *Európát* használta. Hatása a későbbi latin és német nyelvű történeti irodalomra hatalmas volt, több megállapítása némi kiegészítésekkel átkerült a kora újkori

/ hat er nach seiner Vorfahren Gebrauch ihme fürgenommen /sein Hyl an Ungarn auch zu versuchen.” Ortelius, Hieronymus – Mayer, Marttin: *Ortelius redivivus et continuatus oder der Ungarischen Kriegs-Empörungen*. Franckfurt am Mäyn, 1665. 47.

¹⁴ Dukas. In: Baán István: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai. Fontes Byzantini et Postbyzantini ad res regni Hungariae in saeculis XIV–XVI gestas pertinentes. Balassi Kiadó – Bizantinológiai Intézet Alapítvány, Budapest, 2013. 357.; Dukas: *Tarih: Anadolu ve Rumeli 1326–1462*, trc. Bilge Umar, İstanbul, 2008.

¹⁵ Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 487.; Bonfini: *A magyar történelem*, 672.

¹⁶ „Another prophecy which he made was that when there should be an Emperor called Constantine son of Helen, under his rule Constantinople would be lost...” Nicolo Barbaro: *Diary of the Siege of Constantinople 1453*. Trans. John Melville-Jones, New York, 1969.

<https://deremilitari.org/2016/08/the-siege-of-constantinople-in-1453-according-to-niccolo-barbaro/>, letöltés: 2018. január 24.; „Helena Constantini des kaisers mutter war ein fraw gro glaubens, und gaitlichs gemüets.” Schedel: *Weltchronik*, CXXXr.

némétül írt magyar tematikájú kompiláció-irodalomba, mint például az 1686-ban Németországban, Nürnbergben megjelent magyar történetbe.¹⁷

Kisebb nemzetközi hatást gyakorolt Benczédi Székely István világkrónikája, amely a 16. század közepén keletkezett magyarul, s Lengyelországban nyomtatták ki. A szerző eredetileg ferences rendi szerzetes volt, majd a reformáció egyik vezető személyiségévé vált Magyarországon, előbb Luther Márton, majd a svájci reformáció, azon belül Kálvin János követője lett. 1529-től egy ideig a krakkói egyetemen tanult.¹⁸ Benczédi Székely a magyar történelemről írt fejezetek esetében Thuróczyra hagyatkozott, az egyetemes történeti részletekre nézve pedig a protestáns szellemű, nyugaton megjelent munkákat használta. Ilyen volt például Johannes Carionnak a *Chronicája* (1532), Johannes Funccius *Chronológiája* (1545), Sebastian Münster *Cosmographiája* (1553). Az alábbi részletet a nyomtatvány eredeti ortográfiájával adom vissza: Benczédi Székely az 1447-es évnél megemlítette, hogy Constantinus császár ekkor került hatalomra, nyolc évig uralkodott, és akkor halt meg, amikor a törökök bevették a várost. „1450 Nag Machvmet a’ Török Imperator, regnal harmic eg’ eztendeig. Ez Constantinopolt meg veeue a Constantinostol, es nepet mind le vaguan, Lako heliül azt maganac foglala, kit mint e’ napiglan bir ...”¹⁹ Megemlítette, hogy V. László kiskorú magyar király nagybátyja, Cillei Ulrik [aki mellesleg Brankovics György egyik lányának a férje, s ilyen minőségében II. Murád szultán sógora is volt – P. S.] körülzárta III. Frigyes császár székhelyét, Bécsújhelyet, hogy kieroszakolja V. László kiadatását. A katonai erő eredményeképpen 1452 elején a király kiszabadult Frigyes befolyása alól, aki Bécsbe hívta a magyar urakat. Hunyadi is idejött, s letette a kormányzói címet. Ekkor megkapta a beszercei grófi címet örökjogon.²⁰ Itt, Bécsben ismerkedett meg Hunyadi Kapisztrán Jánossal, aki – Benczédi Székely szerint – a pápa megbízásával keresztes hadjárat szervezésével foglalkozott. Ez azonban csak részben igaz, mert elsősorban a csehek között elterjedt huszitizmus elleni inkvizítori feladattal bízta meg a pápa. Mindenesetre Hunyadi magával hozta, s innentől kezdve ténylegesen folyt a keresztes had szervezése.

„1453 Ez eztendöbe a’ nag’ Machvmet a’ Török Imperator, minden frig’et hatra vetuen meg szalla mind vizen, es mind szarazon Constantinopolt, kit nag’ sok fekuen vtan meg vön, holot meg öletec a’ Görög Imperator, mind az vrakal öszue, es minde[n] vitezlő ref[n]del öszue. Tovaba meg dulac a’ varost, kibe minden leant es asszon’ nepet meg

¹⁷ „Denk- und Meldwürdig ist hiebey / daß das Orientalische Reich / so mit dem ersten Christlichen Käiser Constantino Magno / als der diese Stadt fundieret und erbauet / sich angefangen auch mit einem Constantino (als diesem Lezten und Unglückseligen) sich geendet; und welches noch mehr ist / so hat auch die Frau Mutter des Lezten / gleich wie des Ersten seine / Helena / in gleichen der Lezte Patriarch / gleich wie der Erste Gregorius geheissen; und also ist es öftters geschehen / daß einige Monarchien und Reiche der Welt / mit denen Namen der Monarchen aufgehöret / mit welchen sie den Anfang genommen; Wie dann auf gleiche Weise / in Occidentalischen Reich / Augustus der Erste / und Augustulus der letzte Römische Käiser gewesen. Han, Paul Condar Balthasar: *Alt und Neu Pannonia, Oder Kurz-Verfaßte Beschreibung Des Uralten Edlen Königreichs Hungarn*. Nürnberg, 1686. 185.

¹⁸ (Benczédi Székely István): *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol / Szekel’ Estvan*. Craccoba : nyomtatot Striykoviai Lazar által, Christus szwletesenec M.D.LIX. [1559] esztendeieibe, Szent Görg’ havanak tizedik napian.

https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_38/?r=0&pg=8&pg=422&layout=s.., letöltve: 2018. február 20.

¹⁹ Uo. 210v.

²⁰ Uo.

szöplösittenec. Ennek felette a' Czaszarne aszont neg'gie vagata, a' kössiget mind el adata. A' Szent Sophia templomat az ő aldozatiara valasztta, es ömaganac ot fű lako helt rendelete, honnat az egész Görög orszagot mind meg veue a' tengerbe valo szigeteketel öszue. Azert Constantinopol illien modon kele a' Töröc kezebe, ki ez vilagnac feie vala, es hatalmas Imp[er]atorocnak lako helie. De ezt erdömla a' Görögoknec az ő baluaniozasoc, kit az vriste[n] veghetetlenül szokot haborgatni. Azert ez imar a' Romai birodalo[m]nac az ő vas laba feie, ki az agiakbol csenalt labat meg rontia, azaz a' Töröc Imperator meg rontia, a' Nemet Imperatornac az ő birodalmat, mert ez a' Romai birodalo[m]nac eg'ic laba, a' mint Daniel erről bizon'sagot teszen."²¹

„1455 Masod eztendöbe a' nag' Machvmet, hog' meg veue Constantinopolt, el biza magat, es value[n] magat lenni nag' Sandornac nag' kiszülettel meg szalla Nandor Feier varat, kit mikort meg halot volna Budaba az effiu Laszlo kiral', azon eyel eg' Nemet vrnac tanaczabol, ki szökek Budabol, es Beczbe futta, holot Budanac vara ket heetig minden örizesnelkült pusztan alla, ... Azonba a' nag' Machvmet nég' szaz ezer emberrel, mind földről es mind vizről nagon kezde fejer varnac mind torn'ait, es kü falait rontani, kit mikort meg latot volna a' Hvnidi Ianos, iol lehet az Gubernatorsagot le tötte vala, de mind ez által hasznos dolognac vele, hazaia mellet mind halalig tamadni."²² Bár kétségtelen, hogy Benczédi Székely hatása nem jelentéktelen, de összehasonlítható Bonfinivel, amely a témánk szempontjából több magyar nyelvű 16. századi forrás kiindulópontjaul szolgált. Ezek közül az első Heltai Gáspár *Krönika az magyaroknak dolgairól* című műve.

Heltai sajátos szereplője a magyar nyelvű 16. századi történetírásnak és nyomdászatnak. Kolozsváron született erdélyi szász családból, eredeti családnéve Helth volt. A reformáció elterjedésekor az evangélikus vallásról előbb a radikálisabb kálvinista, majd a szentháromság-tagadó felekezetbe lépett át. Fontos volt számára a hite, amelyet terjesztetni akart, de az üzleti tevékenysége, a nyomdászat is. Mivel az erdélyi szászok inkább német nyelvterületen készült magas szintű nyomdai terméket vásároltak, így újabb német nyelvű kiadványok megjelentetése üzletileg nem volt nyereséges. Heltai ebből a megfontolásból fordult a magyar nyelvhez, és saját maga által írt műveket adott ki a magyar olvasók számára. Műveltsége magas szintű volt, a wittenbergi egyetemre járt 1543-tól. Amikor 1568-ban Zsámboki János kiadta Bonfini teljes szövegét, akkor elhatározta, hogy ennek felhasználásával egy magyar nyelvű krónikát ír. Első kiadása a szerző halála után a felesége által vezetett nyomdában Kolozsváron 1575-ben jelent meg. Olvasva az alábbi részletet, könnyen felfedezhető benne Bonfini hatása.

„Azonközbe Amurates, a török fejedelem Croia allatt a táborban igen megbetegüle, és elvitete magát onnét Drinápolyba, és ott meghala, midön írának Krisztus Urunknak születesse után 1450. Annak helylyébe török fejedelem lön az ő fia, a Mahomet, ki az Othomán nemzetségéből hetedik vala. Ez a Mahomet meghalladá mind a több török fejedelmeket bölcsességgel, okossággal, merész és kegyetlen vóltal, hadakozásokkal, diadalmokkal etc. Mikoron a fejedelemségbe beszállott vólna, nagy kívánsága lön az hadakozásra. Ez okaért a deszpottal és Paleogussal, az görög császárral frigyet tön. Annak utánna mindjárast általméne a tengeren Ásiába, és hadat indíta az Carman, az iconiai fejedelem ellen ki mindenkor Ásiába nagy támadásokat művel vala. Ez ellen hadakozék fél

²¹ Uo. 212v.

²² Uo. 218r.

esztendeig, és megveré aszt. Mikoron eszt a tartományt lecsendesítötte volna, hogy a nagy dolgokat elkezdhetné és véghözvihetné, mellyeket elmében forgat vala, elindítá seregét be Európába, és meg kezdé szegni a frigyet, mellyet deszpottal tött vala. Hogy kedig az viadalokra okot adhatna, és üdövel Konstancinápolt is megszállhatná, kétfelé ott a kesken tengernek parttyán két várat rakata, és nagy hammarsággal azzokat elvégezé. Múvelé kedig eszt az végre, hogy ott Konstancinápolynak elfogná a tengert mindkétfelé, hogy azon semmi segítsége ne jöjhetne a görög császárnak, se Magyarországból, se a két Misiából, se Scithiából. A görög császár gyakorta követeket bocsátván, ellenzi vala a dolgot, de Mahomet mindenkor csavargó beszédekkel tön választ. Azonközbe igen siete az építéssel, és elvégezé az várakat. Hogy elvégeszte volna az várakat, mindjárt bosszú beszédekkel izenni kezdé a császárnak, végre ugyan hadat indíta ellene. És hammarsággal népet hozata Ásiából és Európából mindenfelől, és megerősíté magát, és megszállá Konstancinápolt, és erőssen kezdé aszt löttetni mind vízről, mind a szárazról, és igen kezdé az várust mindenképpen víttatni, hogy a görögök olyan nagy munkálódásban lőnek belől, hogy még ételekre való szabadságok nem lehete. Ledötté sok tornyokat, és sok helyen a várasnak körítéseit. Belől éjjel-nappal árkokat ásának, és töltéseket töltének, és úgy óltalmazák vala magokat a kegyetlen ellenség ellen. De akar mint forgolódnának és veszédnének az váras-ba, és mególtalmaznák magokat, azért ugyan semmit nem használnak velle, mert a török megvövé az várust a megszállásnak ötvenedik napján, az Mahomet birodalmának kedig harmadik esztendejébe. Nagy kegyetlenséget mutata az várasba, mert senkit nem kímélle, hanem mindent levágata. Megfertesztete mindent az várasba, kiváltképpen kedig az egyházakat és a szüzeket. Nagyobb kegyetlenség soha nem lehetett, mint ott lőn a törökektől. A császár, Paleologus Constantinus, az Ilona asszony fia, erőssen vív vala az ő népek között, és ugyanazzok között levágák őtet. Lőn kedig ez, mikoron írának Krisztus Urunknak születése után 1453. Akkoron foglalá Mahomet diadalommal a császári széket magának az egész római császár allatt való népeknek nagy szégyenekre és nagy bánattyokra.”²³

A fenti szövegrész tartalmában nemigen tér el Bonfini mintájától, újabb adalék nincsen benne, mégis feltűnő, hogy például a földrajzi és személynevekben pontosabb alakot találunk, mint az alapforrásban.

A 16. században a magyar irodalomban is feltűnik Konstantinápoly eleste, elsősorban olyan művekben, amelyek Hunyadi Jánosról szólnak, de ismert olyan vers is, amely az oszmán szultánok történetét mutatja be.

*A Török császárok krónikája*²⁴ a 16. század második felében keletkezett, szerzője nem ismert, de az irodalomtörténet-írás Baranyai Decsi János művének tartja.²⁵ A humanista szerzőnek több, az Oszmán Birodalmat érintő latin és magyar nyelvű történelmi és politikai műve ismert. A legjelentősebb egy latin krónika, amely Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem Ha-

²³ Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Magyar Helikon, Budapest, 1981. 245–246. Bibliotheca Historica.

²⁴ Orlovsky Géza: *Régi magyar költők tára*. 12. kötet. (1587–1600). Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 505. In: *Régi magyar költők tára*. XVI. századbeli magyar költők művei. Új folyam. (sorozatszerkesztő: Szentmártoni Szabó Géza)

²⁵ Uo. 231–235.; Fodor Pál: *Apokaliptikus hagyomány és „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 1. sz. 21–49.

vasalföld felszabadítása érdekében indított 1595. évi győztes hadjáratáról szól.²⁶ Szintén a témához köthető az a magyar nyelvű oráció, vagyis ünnepélyes beszéd, amelyben a törökök elleni háború szükségességét fejtette ki.²⁷ *A Török császárok krónikája* forrásaként többek között a 16. századi török háborúkkal kapcsolatban nagy irodalmi tevékenységet kifejtő sziléziai államférfi, Nicolaus Reusner válogatott beszédgyűjteményét is felhasználta.²⁸

Reusner igazi polihisztor volt, azonban a történeti érdeklődésén és munkásságában erősen látszott a magyarországi, erdélyi szász származás lenyomata. Többek között összeállított egy kötetet a magyarországi török–magyar összecsapásokról és ostromokról. Ebben a kötetben az első írás Christophorus Richerius Thorigneus 16. századi francia királyi titkár kompilációja Konstantinápoly ostromáról.²⁹ De megjelentetett egy hatalmas, török témájú latin levélgyűjteményt, amelynek az egyik kötetében jelent meg először Szapolyai János magyar király és I. Szülejmán szultán szerződése, amelyről később kiderült, hogy hamisítvány.³⁰

Hogy a fentiekén kívül Baranyai Decsi János pontosan miket is olvashatott a török szultánokat bemutató versének írásakor, nem tudjuk. A Konstantinápoly ostromát érintő sorok a következők:

„31. Nyolcadik³¹ császárnak másod Mahumet neve,
az velencéseket tengeren ő megvere,

²⁶ Joannis Decii Barovii: *Commentariorum de rebus Vngaricis*. (Dec. X. D. XI. Liber 1. 2.) Pest, 1865. (kiadta: Toldy Ferencz) Monumenta Hungarica Historiae, Scriptorum. II. oszt. XVII.; Baranyai Decsi János: *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*. (fordította: Kulcsár Péter) Európa Kiadó és Helikon Kiadó, Budapest, 1982.

²⁷ Balázs Mihály – Monok István – Varga András – Tar Ibolya: *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde*. Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II. (Lymbus füzetek 11.) 37–100.

²⁸ Reusner, Nicolaus: *Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico*. Vol. IV. Leipzig 1595.; Orlovsky: *Régi magyar költők tára*, 231–235.

²⁹ *Expugnata a Mahomete, Turcarum tyranno, Costantinopoli XXIX Maii Anno MCCCCLIII narratio*. Christophorus Richerius Torichneus, Seno, Cubiliarius Regius et Cancellarius Franciae. In: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad anno MDC. bello militiaeque gestarum Narrationes illustres variorum et diversorum auctorum recensente Nicolao Reusnero iurisconsulto, et comita palatino caesareo concil. Sax. Francofurti MCXIII.*; Újabb kiadása: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad anno MDC. bello militiaeque gestarum Narrationes illustres variorum et diversorum auctorum recensente Nicolao Reusnero iurisconsulto, et comita palatino caesareo concil. Sax. Francofurti MCXIII. Recusae Colocae DCCLXX.*

³⁰ „Copia iuramenti sive confoederationis inter Joannem Regem Hungariae et Solymanum Imperatorem Turcarum initi Anno Christi MDXXX.” Reusner, Leorinus Nicolaus: *Epistolarum Turcicarum*. Libri VII. Francofurti, 1599. 91–92.; Papp Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 27–51.; 2003.; Papp: *Hungary and the Ottoman Empire*, 79–82.

³¹ Mint Bonfininél megjegyeztem, ő II. Mehmedet az oszmán uralkodók sorában hetediknek számította, vele ellentétben Baranyai Decsi azonban nyolcadiknak. Ez arra vezethető vissza, hogy nyugaton a 15. század elején, 1402-től kialakuló interregnum idején I. Mehmed (1389–1421, ur. 1413–1421) előtt és mellett a hosszabb-rövidebb ideig uralkodó testvéreit (Szülejmánt, Muszát és Musztafát) is szultánnak tekinthették. Például az európai területeket birtokló Szülejmán Cselebit (vagy Emírt) (1377–1411) ezért tartották sokáig I. Szülejmán szultánnak.

Vízi erőt tengeren ő elsőben szerze.
 32. Constantinápoli is azután ő megszállá
 Négyszázezer néppel erősen ostromlátá,
 ötvennégy nap után ugyan kezébe hajtá.
 33. Nándorfejevárat aztán ő megszállá,
 De Hunyadi János onnat ötet elhajtá,
 Halálával Magyarországot oltalmazá.”³²

Az oszmán szultánok történetének verses magyar nyelvű krónikája mellett nem meglepő, hogy a hazai népesség mind az oszmán császárok, mind a velük kapcsolatos események története iránt erősen érdeklődött. Ezt igazolja például a brassói templomi falakrónika, amely egy 16. századi latin nyelvű műre megy vissza. A brassói lakosok ezen a kronologikus felsoroláson minden istentisztelet idején láthatták Konstantinápoly elestének az évszámát.³³

A 17. században már a magyar nyelvű krónikairadalomban is feltűnik Konstantinápoly ostroma és elfoglalása. Gersei Pethő Gergely (1570?–1629) életének nagyobb részét a magyar koronához tartozó Szlavóniában és Horvátországban töltötte. Műve, a *Rövid magyar krónika* a magyarok történetét meséli el 373-tól, a hunok Magyarország területén történt megjelenésétől egészen 1626-ig. A munkát többször kiadták, először Bécsben 1660-ban. Családja és önmaga is hűséges volt a Habsburg-dinasztiához mint magyar királyhoz, s ez az alapállás meglátszik a *Rövid magyar krónika* tárgyalásmódjában is. Ennek alátámasztására kiemelendő, ahogy az oszmán kapcsolatokat jól kihasználó és a magyar király ország részére támadó erdélyi fejedelmek és király elleni felkelők tetteiről elítélően emlékezik meg.

A témánkra vonatkozó részlet, szokás szerint, azzal kezdődik, hogy V. László Magyarországra érkezett. Pethő leírta Konstantinápoly ostromának pontos idejét: április 9-én kezdődött és május 29-én fejeződött be. Ez nem egyezik meg a szemtanú Niccolo Barbaro leírásával, aki az ostrom pontos kezdetét április 5-re teszi, miközben 9-én a török flotta vonult fel.³⁴ Kiemelte, hogy a szultán az érvényes békeszerződést figyelmen kívül hagyva indított támadást a város ellen. A görög császárt „Constantinus Paleologout mind az Urakkal és mind a Vitézlő rendekkel edgyütt meg öleté, a’ császárnét megfogá, és a’ Kösséget mind el adatá.” Mint minden keresztény írónál, nála is jelentősége van annak, hogy a „Szent Sófia” templomot a szultán dzsámivá alakíttatta át. Hozzátette, hogy a szultán elfoglalta egész Görögországot a szigetekkel együtt. Jelentős új információ, hogy mivel a város a császárok lakóhelye volt, ezért a szultán az elfoglalása után magát is elkezdte császárnak hívatni.³⁵ Összegezve megállapítható, hogy Benczédi Székely hatása mélyebben kimutatható Pethő krónikájában, mint Thuróczyé.

A 17. században megszorodnak a Konstantinápolyt érintő magyar beszámolók, melyek elsősorban a diplomáciai úton járó követeknek tudhatók be. Ezekre most nem térek ki, a Habsburg, magyar és erdélyi követségek Konstantinápoly-képéről egy másik írásomban ké-

³² Orlovsky Géza: *Török császár krónikája*. In: Régi Magyar Költők Tára. XII. Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 505–529. Ebből 506. o., 32–33. strófa.

³³ Szegedi, Edit: *Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2002. 164.

³⁴ Barbaro: *Diary of the Siege of Constantinople 1453*.

³⁵ Pethő Gergely: *Rövid magyar krónika*. Kassán, 1753. 75–76.

szülők referálni.³⁶ Nem hagyhatom azonban említés nélkül az első, 1688-ban Lőcsén nyomtatásban is megjelent rövid Konstantinápoly-leírást, amely egyedülálló a magyar irodalomban. A szerzőjéről nem tudunk semmit. Egyelőre a forrásairól sem. Van a szövegben néhány részlet, amely arra utal, hogy a szerző saját élmények mellett nyomtatásban megjelent forrásokat is használt. Elképzelhető például, hogy Salomon Schweigger hatalmas útleírása is volt a kezében.³⁷ Például ahogy közelít a város felé, feltételezhető, hogy a saját élményeit adja vissza: „Távolról gyönyörűnek látszattatnak [az épületek], mert hovatovább közelgetvén, mind az utcák s mind a házak feljebb-feljebb látszanak vala, hogy úgyannyira, hogy minden épületek (az sok ciprus fa között) ablakjaival tekinteteseek. A házak héjazatai megékesítettek sokféle mesterséges csatornákkal, mely ékes különb különb féle épületekkel és zöld árnyékozással távolról mind szebbnél szebbnek tetszenek.”³⁸ A szerző ismerhette a klasszikus irodalmat, leírta, hogy például 1452-ben nagy tűzvész tombolt Konstantinápoly-ban, amelynek a híres, 120 000 kötetet számláló könyvtár is áldozatul esett. Szokás szerint bemutatta a Szerájt és az Aya Sofyát (Szent Szófia), de mindegyiknél egyedibb a Héttorony leírása. Tudta, hogy Ibrahim szultánt (1640–1648) (a beszámoló írása közben regnáló IV. Mehmed szultán (1648–1687) apját) miképpen hurcolták a vesztőhelyére, ahol megfojtották, sőt még arról is tudott, hogy II. Oszmán (1618–1622) is ugyanitt ugyanilyen véget ért 1622-ben.

A Héttorony foglyairól nagyon szemléletes képet ad. Ezek mind a szultán rabjai, akik csak az ő kegyessége vagy egy másik rabbal történő kiváltás útján szabadulhatnak meg. A Héttoronyban nem kínoztak senkit, ellátásukra naponta 15 oszporát vagy akcsét használtak fel, ami egyharmad tallérnak felelt meg.

A Héttoronyban őrizték a dzsámik bevételeit, amelyek hatalmas összegre voltak tehetőek. Ezt a pénzt azonban csak a vallás oltalmára lehetett fordítani és nem is mertek ehhez hozzányúlni, mert „kevés nemzet találta, ki hűségesebb volna az töröknel”.³⁹ A foglyokat összeláncolva tartották. Érdekes, hogy a láncot török szóval fejezte ki az ismeretlen szerző (csincsirrel = zincir ile = láncsal). Ez különösen az éjszakai pihenés idején volt nagyon kellemetlen. Két keresztény kápolna volt megtalálható a Héttoronyban, egyik ortodox, a másik katolikus hívek számára. A katolikust Szent Antal nevére szentelték, nem volt benne semmilyen templomi felszerelés, de a foglyok nagyon áhítatosan viselkedtek benne. Mivel

³⁶ Papp Sándor: *Habsburg, Macar Elçilikleri ve İstanbul Hakkındaki Kanaatleri*. Osmanlı İstanbulu – Ottoman İstanbul, Uluslararası Sempozyum – VI International Symposium – VI. 11–13. Mayıs 2018 / May 11–13 2018.

³⁷ Ezt a megállapításomat elsősorban arra építem, ahogy a várost hasonló tematika szerint mutatta be, vannak azonban jelentős eltérések is. A város előtörténetét érintve ugyanúgy sorolja fel Konstantinápoly elődjének neveit, Anthusa, Antonia, azonban már Byzantium csak nála olvasható, míg a többi elnevezés, amely Schweiggernél megtalálható, itt hiányzik. Ugyanakkor a lakosság számát, a templomok, dzsámik, utcák számát és más statisztikai adatokat eltérően adta meg. „Die Stadt Constantinopel hat vielerley Namen bey den Historicis / daß sie genannt wird Byzantium / item Anthusa / Aethusa / Antonia / Nova Roma, die Türcken nennens Stambol / von dem Griechischen Wördlein *istin polin*, daß ist in die Stadt...” Schweigger, Salomon: *Ein neue Reiss Beschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*. Christoph Lochner, Nürnberg, 1639⁴, 103.

³⁸ Névtelen: *Konstantinápoly városának rövid leírása*. In: Magyar gondolkodók, 17. század. (szerk. Tarnócz Márton) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 1163. Magyar Remekírók.

³⁹ Uo. 1176.

nem volt harangjuk, a harangozás idején a rabláncukat verték össze, amely megszire elhangzott a tengeren. A lelki gondozásukat a galatai jezsuiták végezték.⁴⁰

A 17. század végén és a 18. század elején megkezdődött Magyarországon is a történetírás nyugati szemléletű professzionális formája. Elkezdtek gyűjteni a történelmi forrásokat is, elsősorban kéziratok kötetekben, majd nyomtatásban, és megjelentek az első modern szemléletű, jegyzetapparátussal rendelkező történelmi művek. E történészek közé tartozik a trencsényi jezsuita kolostorban élő Schmitt Miklós, aki több más műve mellett latinul írta meg az Oszmán Birodalom első magyar összefoglalását kilenc kötetben.⁴¹ A munka nem más, mint széles forrásbázison készült kompiláció, ami azonban a korban elérhető összes jelentős forrás és feldolgozás felhasználásával jött létre. A könyv kiadása előtti három évszázad könnyunyomatása és a latin nyelv tudományos körökben való egységes használata biztosította Schmitt számára, hogy olyan elsőrendű forrásokra tudott építeni, amelyek ma is megkerülhetetlenek. Ilyen volt például Leonklavius (Löwenklau) török története, amely Neşri és Oruç oszmán krónikáira építő latin és német feldolgozásokból jött létre.⁴² Emellett szerepelnek a forrásai között a 18. században megjelent bizánci krónikák is, illetve ezek latin fordításai, úgymint Chalcocondylés, Sphrantzés művei, de még nem ismerte Dukas, Kritobulos és Mararios Melissénos (Pseudo-Sphrantzés) krónikáit. Ezek mellett használta a latinul már akkor is három évszázada kinyomtatott szemtanú-leírást, Leonardo de Chio (Leonardus Chiensis) beszámolóját. Konstantinápoly ostroma az oszmán történet első kötetében 17 oldalt foglal le.

Schmitt Miklós nagy művét érdemes összevetve elemezni egy hasonlóan jelentős magyarországi eredetű, ámde német anyanyelvű történetíróéval, Ignaz Aurel Fesslerével, aki 10 kötetben foglalta össze Magyarország történetét.⁴³ A kettejük közötti alapvető különbség nem a két munka megjelenése közötti szűk ötven év, hanem a felekezeti irányú megközelítés. Schmitt jezsuitaként a katolikus szemléletet képviselte. Fessler ezzel szemben hosszú kapucinus rendtagsága után kilépett a rendből, és evangélikus lett. Nagyszámú, 31 megjelent munkája közül négy magyar vonatkozású. A most tárgyalt magyar történetét Oroszországban, Szaratovban írta. Hamarosan mint a Volga menti oroszországi németek evangélikus szuperintendense, vagyis püspöke tevékenykedett. Nem meglepő tehát, hogy a katolikus egyház és a pápa szerepét Konstantinápoly ostroma bemutatásakor is kritikusan szemlélte. Forrásbázisát Dukas krónikájával tovább szélesítette. A Konstantinápoly ostromáról szóló rész húsz oldalt tesz ki, és nagyon színvonalas.

Schmitt az eddigi hagyományok szerint szintén II. Mehmed (1444–1446, 1451–1481) második trónra lépésével kezdi az események bemutatását. Amikor az új szultán hatalomra került, királyok és fejedelmek követői jelentek meg előtte, ezek között volt a bizánci császár embere is.⁴⁴ A császár és a szultán közötti első vitapont a bizánci udvarban nevelkedett Oszmán-házi hercegnek, Orhán Cselebinek a tartásdíját érintette, amelyre a szultán évi 300

⁴⁰ Uo. 1167–1168.

⁴¹ Schmitt, Nicolaus: *Imperatores Ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum turcarum*. Pars I–IX. Tyrnaviae, 1747. Typis Academicis Soc. Jesu.

⁴² Leunklavius, Johannes: *Neuwe Chronica Türkischer Nation*. Frankfurt am Main, 1590. 25. A munka eredetileg latinul íródott, majd németre fordították. Ld. Löwenklau, Johannes: *Historiae Musulmanae Turcorum*. Francforti, 1591.

⁴³ Fessler, Ignaz Aurel: *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Bd. I–X. Leipzig, 1815–1825.

⁴⁴ Schmitt: *Imperatores Ottomanici*, I. 33.

ezer akcsét volt kénytelen költeni. Fessler tévesen azt hitte, hogy Orhán I. Bajezid szultán (1389–1402) unokája és Szülejmán Cselebi fia.⁴⁵ Mint tudott, apja Sehzáde Kászim Cselebi, I. Mehmed (1413–1421) szultán testvérének a fia volt, és már menekültként látta meg a napvilágot Konstantinápolyban (Chalcocondylés, Dukas). A trónra lépés utáni időszakban II. Mehmed Karamánia ellen fordult, ezért a bizánci diplomácia úgy vélte, hogy ki lehet erőszakolni nagyobb tartásdíjat a szorult helyzetben lévő szultántól. Fessler úgy tudta, hogy Ruméliából többen jöttek Konstantinápolyba és jelezték, hogy elismernék Orhán Cselebit törvényes uralkodónak, ő azonban nem merte vállalni a kockázatot. Dukas krónikája szerint maga a bizánciak által „megvásárolt” nagyvezír, Csandarli Halil közölte velük, hogy ha Orhánt elismerik szultánnak Ruméliában, és segítséget kérnek nyugatról, elsősorban a magyaroktól, ez csak meggyorsítja a város pusztulását, és megerősíti II. Mehmedet.⁴⁶ A későbbiekben többször lesz arra is utalás, hogy a magyarok és az oszmánok között 1451-ben létrejött a béke, amely még 1453-ban is érvényes volt. Makarios Melissénos pedig egyenesen úgy tudja, hogy a császár Brankovics György despotát kérte fel a két fél, a magyar és a török közötti közvetítésre. Ennek a megkötött békének akkor lesz majd jelentősége, amikor arról értekezünk, hogy az ostrom idején milyen okból jelent meg két magyar küldöttség a török táborban. A források arra is utalnak, mintha a Hunyadi és II. Mehmed között létrejött békében külön kitértek volna Konstantinápoly sérthetlenségére.⁴⁷

Az ifjú szultán hatalomra jutása körüli követjárások és a békék megújítása teljesen rendjén való az oszmán államban. Dukas bizánci történetíró ismertette a szerb despotával folytatott tárgyalásokat, s kiemelte, hogy közte és a szultán között békeszerződés jött létre. Ugyanakkor felsorolta, hogy ki mindenki fordult békéért a szultánhoz: „Hasonlóképp Vlachia lakosai és a bolgárok meg a szigetek lakói: mytilénéiek, chiosiak, rhodosiak, galatai genovaiak mindenholnan érkezve ajándékokkal hódoltak a valóban testet öltött démonnak, és miután megkapták a hihetőnek tűnő ígéreteket, eltávoztak. Miután tehát mindent jól elintézt a gonosz, ahogy csak kitervelte, és színelve, békés magatartást tanúsított az összes keresztények iránt, sőt magával Magyarország kormányzójával, Jánossal is háromévi békét biztosított magának...”⁴⁸ A béke létrejöttét a neves Joseph Hammer-Purgstall is tényként kezelte.⁴⁹ A fenti leírásoknak bizonyára valós alapja lehet, hiszen ismerünk okleveles bizonyítékot is arra, hogy Brankovics György 1449-ben békét közvetített II. Murád és Hunyadi János között hét évre. Ebben az alábbi feltételek szerepeltek: Szerbia és Havasalföld csak az adó felét fizeti meg és feleannyi fegyverest állít ki a töröknek, mint korábban. Bosznia teljes adót fizet, de az eddig elmaradt összegeket nem kell megfizetnie.⁵⁰ Az említett békefeltéte-

⁴⁵ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 772.

⁴⁶ Uo. 773–774.

⁴⁷ Makarios Melissénos (Pseudo-Sphrantzés): *Chronicon maius*. In: Baán: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci, 441., 443.

⁴⁸ Dukas. In: Baán: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci, 356–357.

⁴⁹ GOR I. 502, GOR IX, 282, Nr. 73.

⁵⁰ „Veritus enim, ne Hungari, fancite, cum urcic Pacet, injuriae illius, quam proregi attulisset, memores totam belli molem in se converteret, ita rem suspicionibus, ac occultis fraudibus in texuit, ut certissimum utrinque bellum, metueretur.” Pray, Georgius: *Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV*. Vindobonae, 1766. 145. „Der Despot aber, um dem Zuge Hunyads vorzubeugen, ging (1449) demselben, mit dem Geiselsohne entgegen, bath freudschäftlich sein Unternehmen ab, erbot sich den Frieden mit den Türken zu vermitteln, huldigte dem ungarischen Reiche,

lek hiába voltak hét évig érvényesek, a békekötő uralkodók halálával érvényüket veszítették, kezdeményezni kellett az új békeokmányok kiállítását. A görög forrás szerint II. Mehmed trónra lépése után ezt azonnal meg is tették a felek, feltehetően a korábbi feltételek alapján. Ha ez tényleg igaz, akkor ebből még további következtetéseket is le lehet vonni. Mivel ismert az 1444-ben született magyar–oszmán békeszerződés két fordítása, amely nagyon hasonló feltételeket tartalmaz,⁵¹ úgy vélem, hogy az 1449-es és az 1451-es szerződések ugyanazon feltételrendszer szerint jöttek létre. Talán az egyetlen újdonság Konstantinápoly sértetlenségének garantálása lehetett, ha ez ténylegesen szerepelt a béke szövegében.

Fessler szerint, amikor megszületett a béke Karamániával, a visszatérő szultán megvonta Orhán tartásdíját, és gyorsan felépítette Anadulu Hisarival szemben Rumeli hisarit. Ez a mozzanat annyira fontos, hogy minden beszámoló kitér rá. Schmitt Miklós Rumeli Hisari építéséről tudott, és arról is, hogy a bizánci császár követségén keresztül szerette volna a szultánt a város elleni fellépésétől eltántorítani.⁵²

und erfüllte sein Versprechen im Betref des Friedenvertrages, der noch im Maimonate zu Senderow auf sieben Jahre beschlossen ward. Die Bevollmächtigten bei diesem Vertrage waren: von der ottomanischen Seite, der Despot Georg, von der ungarischen aber, der Palatin Ladislav von Gara, und Niklas Ujlak der zweite Woywod aus Siebenbürgen. Die Bedingungen bestunden darinn: die verheerte und besiegte Landschaft Siebenbürgen (a szerző szerint ez tévedés, itt Valachei vagy Moldau állt), soll wie das Königreich Servien, nur die Hälfte des sonst bestimmten Zinses dem Sultan jährlich abtragen, und die Hälfte Soldmiliz zur Hilfe geben. – Das Königreich Bosnien hingegen, zinsset den ganzen bedingten jährlichen Tribut, die sonst ausstehende Schuld aber wird diesem Lande zu Theil nachgesehen, und so oft es den Uiberrest erlegt, wird solcher von Sultane bescheinigt; sollte aber der Sultan sein Wort nicht halten, dann stünde es dem Könige aus Bosnien frei, weitere Anstalten hierüber zu treffen; die ganze benannte Gegend von Siebenbürgen, auch das Königreich Raszien und Bosnien, darf durch die ganze Zeit des Stillstandes auf keinerlei Art und Vorwand von der Türken beunruhiget werden; endlich damit die ungarische Hrozarier (Räuber) und die türkischen Streifer vom allen Muthwillen abgehalten werden, soll beiderseits dafür gesorgt und gewacht sein.” Schimek, Maximilian: *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama*. Wien, 1787. 122–123. A 2. lábjegyzetben ez áll: „Diplom in dem k.k. Hausarchive mit einem von dem Despote Georg beigedrückten Sigill Num. 3.” A bécsi kutatásaim eredményeképpen megállapítható, hogy a kérdéses okmány soha sem lehetett a bécsi állami levéltárban. Ennek az okmánynak két példánya ismert, az egyik a belgrádi, a másik a budapesti gyűjteményekben. Magyar Országos Levéltár Magyar Nemzeti Levéltára, Diplomataikai Fényképgyűjtemény (U szekció) • Jugoszlávia • Arhiv Srbske Akademije Nauka i Umetnosti Beograd • Istoriska zbirka (U 798) • 274876, <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/160037/>, letöltés: 2018. március 11.; MOL MNL, Diplomataikai Levéltár (Q szekció) • Kincstári levéltárból (E) • MKA, Neo-regestrata acta (Q 311) • 14259, https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/160036, letöltés: 2018. március 11.; GOR I, 281. Nr. 62; Szalay László: *Magyarország története*. III. Budapest, 1865². 115–116.; Noradounghian, Gabriel: *Recueil d’actes internationaux de l’Empire ottoman. Traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, procès-verbaux, firmans, bérats, lettres patentes et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie*. I. Paris – Leipzig – Neuchatel, 1897. 14. Nr. 59.; Teleki József, gróf: *Hunyadiak kora Magyarországon*. XI. Pesten, 1855. X. 243–244.

⁵¹ Papp Sándor: *II. Murád szultán és I. Ulászló lengyel és magyar király 1444. évi békekötése*. Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, 109. (1999) 47–62.; Papp, Sándor: *Der ungarisch-türkische Friedensvertrag im Jahre 1444*. Chronica, Annual of the Institute of History University of Szeged. 1. évf. (2001) 67–78.

⁵² Schmitt: *Imperatores Ottomanici*, I. 33–34.

Mindkét tárgyalat műben olvashatunk II. Mehmed ágyúöntő mesteréről, aki előbb a császár szolgálatában állt, de a rossz fizetése miatt átlépett a szultán szolgálatába. Orbán ágyúöntő mestert Fessler magyarnak tartotta, annak ellenére, hogy a bizánci történetírók nem egységesen osztották ezt a nézetet. Van, aki Daciából származónak mondta, amely Erdély klasszikus neve volt. Az etnikumát a daciai származás sem oldja meg, hiszen az ott élő népek alapján lehetett német, román és magyar is.⁵³ Érdekes, hogy a jezsuita Schmitt számára Orbán nemzetisége nem volt kérdéses, csak visszaadta szó szerint Chalcocondylés forráshelyét, aki csak Daciából való Orbánt mond.⁵⁴ Ugyanakkor Dukas egyértelműen magyarnak tartotta, minden megszorítás nélkül, mely alapján inkább a magyar eredet honosodott meg a szakirodalomban.⁵⁵

Fessler elítélően szólt arról, hogy a város védői elrejtették a kincseiket, ahelyett, hogy a város védelmére fordították volna azt. Elsőként említette a magyar történetírásban, hogy a császár Hunyadi Jánost szeretete volna megnyerni a város felmentésére. Ennek érdekében két tengerparti város közül egyet, Selembríát (Silivri) vagy Mesembriát (Neszebar) is ajánlott neki. Ezt az adatot Fessler Sphrantzés munkájából emelte ki.⁵⁶

Ennél a pontnál kicsit vissza kell térni a kiindulópontunkhoz, II. Mehmed trónra lépéséhez, illetve ahhoz, hogy különböző országok követségei megjelentek a szultán udvarában. Geórgios Sphrantzés *Chronicon minus* műve szerint (amely leírást a Sphrantzést a 16. században kiegészítő és folytató Makarios Melissénos is átvett) valamikor 1452 decembere előtt a magyar követek a következőket mondták a Portán: „Azzal a feltétellel kötöttünk mi is barátsági szerződést veletek (1451. november 20-án), hogy tiszteletben tartjátok a Várossal kötött barátságot is, ha pedig nem, felbontjuk.” A görög szerző szerint a válasz az volt, hogy mivel a törökök a várat bevették, a magyarok tegyenek, amit akarnak. De ha nem sikerült volna az ostrom, akkor a békére hivatkozva ezt az indokot használták volna annak magyarázatára, hogy elvonultak a város alól. Egyedül Sphrantzés és Ioannes Kantakuzénos tudta, hogy Hunyadi maga kérte a császártól a segítség fejében az egyik várat, s akkor, a császár vazallusa lévén, megvédte volna a várost. A császár neki is adta Mesembriát, amelyről az adománylevelet, a chrysobullost is elkészítették, melyet el is jutattak hozzá.⁵⁷ A görög forrásrészletet nemrégiben kritikai kiadásban megjelentető Baán István fel is hívta a figyelmet arra, hogy a két neves bizantinológus, Dölger és Wirth a császári levél kiadását hiteles eseménynek fogadta el, és az adománylevelé kiállítását 1452 ősze és 1453. május 29. közé tették.⁵⁸

⁵³ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, IV. 776.

⁵⁴ Schmitt: *Imperatores Ottomanici*, I. 36.; Baán: *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci*, 279. Az ágyú említése mint „bombarda horibilis” szerepel Leonardo püspöknél is: Leonardus Chiensis: *De urbis Constantinopoleos iacrura que ad sanctissimum Dominum nostrum divinum pontificem, Leonadri Chiensis humilis theologiae professoris, Mithylenaei archiepiscoposi, historia. Chronica Turcica*. II. (szerk.: Lonicer Philipp) Frankfurt am Main, 1578. 87.

⁵⁵ Dukas. In: Baán: *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci*, 361.

⁵⁶ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, IV. 776.

⁵⁷ Baán: *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci*, 422.; Makarios Melissénos (Pseudo-Sphrantzés): *Chronicon maius*. In: Uo. 443.

⁵⁸ Baán: *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci*, 423.; Dölger, Franz – Wirth, Peter: *Corpus der griechischen Urkunden*. Teil 5, Regesten von 1341–1453. Verlag C. H. Beck, München, 1965. Nr. 3545.

Fessler azzal folytatja, hogy csak magyar belpolitikai okok kényszerítették Hunyadiat, hogy ne tudja az ígétét teljesíteni. Ezt az eseményt Teleki József, a Hunyadiak korát máig legrészletesebben bemutató szerző a következőképpen magyarázta: Magyarországon a fiatal király, V. László (1453–1457), Habsburg Albert (1437–1439) magyar, német és cseh király utószülött (Ladislaus Postumus) fia volt a trónon, aki szintén örökölte Csehországot is, ahol helytartóként Pogyebrád György tevékenykedett. Mivel apja halála után néhány hónappal született, a magyar országgyűlés meghívta a trónra Jagelló I. Ulászlót (1440–1444). Polgárháború robbant ki a két király támogatói között, melynek végén Ulászló hívei győztek. A király halála a várnai csatában II. Muráddal (1421–1451) szemben utat engedett V. Lászlónak a trónra. Kiskorúsága miatt azonban Frigyes osztrák főherceg, a későbbi III. Frigyes császár (1440-től német király, 1452–1493 német–római császár) tartotta gyámság alatt, gyakorlatilag fogságban. Ebben az időszakban Hunyadi János viselte a kormányzói hivatalt. 1452 végére III. Frigyes politikai és fegyveres nyomásnak engedve elbocsátotta az ifjú királyt Magyarországra. V. László ezt megelőzőleg Bécsbe hívta össze a magyar országgyűlést, ahol decemberben személyesen jelent meg Hunyadi János is. Itt mondott le a kormányzóságról, ugyanakkor felvette a magyarországi főkapitány címet, amely a hadi ügyekben elsőbbséget biztosított neki. A fenti történések miatt van az, hogy a magyar krónikák az 1453-as év eseményénél mindig kiemelik az ifjú király hazatértét.⁵⁹ Ebből látható, hogy a hazai forrásadatok semmit sem tudnak Hunyadi és a bizánci császár kapcsolatáról. Így tehát Hunyadi tervezett szerepe Konstantinápoly védelmében az életrajzára vonatkozó egyéb adatok alapján megnyugtatóan nem tisztázott. Tudjuk, hogy 1453 kora tavaszától kezdve Pozsonyban, Temesváron, Kolozsváron, majd Besztercén járt. A hosszú kormányzói hivatala után hatalmas birtokot kapott a királytól Erdély északi részén a besztercei grófi címmel együtt.⁶⁰ A bizánci krónikások, Sphrantzés és Dukas leírásai, ti. hogy az ostrom alatt több magyar követség is megfordult a török táborban, ettől függetlenül lehetségesek.

Itt kapcsolódunk vissza Fesslerhez, aki szerint Hunyadi követséget küldött II. Mehmedhez, amelyben bejelentette, hogy átadta a kormányzást V. Lászlónak, tehát a köztük született békeszerződés érvényét veszítette. Ebben jelezte, hogy a szultán vagy függessze fel az ostromot, vagy pedig kezdjen tárgyalásokat az ifjú királlyal. Röviddel ez után újabb magyar követség érkezett Edirnébe, immár a királytól, amely szintén a város ostromának feladását követelte. Ezt a követséget egészen addig visszatartották, amíg a város sorsa be nem teljesedett.⁶¹

Bármennyire is meglepők a bizánci krónikák leírásai az ostrom idején a magyar követ-ségek megjelenéséről, egy európai párhuzam alapján mégis teljesen lehetséges. Két okleveles adat szól arról, hogy III. Frigyes már 1453 januárjában, tehát Rumeli Hisari felépülése és az ostromra való előkészületekről való tájékozódás után felszólította II. Mehmedet, hogy azonnal hagyja abba a város elleni tevékenységét.⁶² Az okmányt tartalmazó korabeli német kéziratos másolati könyvben nem csak a szultánnak szóló levél szövege maradt fenn, ha-

⁵⁹ Teleki: *Hunyadiak kora Magyarországon*, II. 267–271.

⁶⁰ Uo. 271.

⁶¹ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 776.; Dukas. In: Baán: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci, 362.

⁶² III. Frigyes császár II. Mehmed szultánnak, Wienerneustadt, 1453. január 22. ÖStA HHStA Reichsregister Band. P. 150v-151r.; Heinz, Grill: Die älteste „Turcica“ des Haus-, Hof- und Staatsarchiv. *MÖStA* (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs), 3. (1950) 128–142.

nem egy másik dokumentum is, amelyet III. Frigyes a bizánci császárnak címzett. Ebben a császár a bizánci császártól szabad és vámmentes átvonulást kért két német ferences, a nürnbergi Franciscus Scheftersheimer és a bambergi Johannes számára a bizánci császár területén, mivel azok visszatérőben voltak a rendházukba, Konstantinápolyba.⁶³ Az ő feladatunk volt, hogy III. Frigyes tiltakozó levelét kézbesítsék II. Mehmednek. Ezek alapján nem tűnik lehetetlennek, hogy magyar követségek is megfordulhattak II. Mehmed környezetében, hiszen a magyarok céljai ebben az esetben azonosak voltak a császárral.

Visszatérve Fessler munkájára, mint mondtam, kritikusan szemlélte a katolikus egyház szerepét. Elítélte a pápa politikáját, aki a vészhelyzetben lévő városra rá akarta kényszeríteni a firenzei egyházunió döntéseinek bevezetését. A bizánci császár kénytelen volt maga is bocsánatot kérni a pápától, hogy az ígéretüket nem teljesítették. A pápa egyházi legátust küldött Konstantinápolyba, a volt kijevi metropolitát, Izidort, aki ekkor Thesszaloniki kardinális volt, hogy felügyelje a keleti és a nyugati egyház egyesülését. Izidorral ekkor érkezett meg Konstantinápolyba a genovai Giovanni Gustiniani, aki hozott magával kétezer embert, akik az ostrom alatt szinte végig kitartottak a város védelmében.⁶⁴ Mint ismeretes, Izidor Chios szigetén meglátogatta az ottani latin püspököt, Leonardót, aki elkísérte Konstantinápolyba. Ennek az utazásnak az eredményeképpen született meg a város ostromának sokszor emlegetett leírása, amely számtalan kiadást és feldolgozást megért.⁶⁵ Ezzel Fessler szinte minden forrás birtokában olyan rálátással bírt az ostrom történéseire, amely a művét a modern feldolgozások szintjére emeli.

Fessler a katolikus–ortodox ellenségeskedést kihangsúlyozva kiemelte azt, hogy 1452. december 12-én Izidor katolikus szertartást mutatott be az Aya Sofiyában, és a misébe belefoglalta V. Miklós pápa és az elüldözött bizánci pátriárka, Georgios nevét is. Ekkor hangzott el a híres bizánci államférfi és hadvezér, Loukas Notaras szájából a híres mondat: inkább látna szultáni turbánt a görög templomban, mint pápai tiarát vagy kardinális fejfedőt. Fessler felhívta a figyelmet arra, hogy II. Mehmed a város elfoglalása után új bizánci pátriárkát nevezett ki Georgios Skolarios személyében, aki már az ostrom idején figyelmeztette a népet: elhagyták az Istent az itáliaiak miatt. A szerző szerint Konstantinápolyban a pápát tekintették elsősorban Antikrisztusnak, s csak utána következett Mehmed szultán.⁶⁶ Mindezeket Schmitt sem hallgatta el, csak az értelmezésében megtartotta a katolikus szempontokat.⁶⁷

Fessler Dukas alapján – mint már érintettem – alaposan kitért Orbán ágyúöntő mester tevékenységére. Orbán (nála Urbán) egy óriási és két valamivel kisebb ágyút készített, amelyekkel naponta csak hétszer lehetett lőni. Mivel a mester nem tudta az ágyúkat irányítani, eleinte nem voltak sikeresek. (Közbevetve említtem meg, a szemtanú, Niccolo Barbaro egyáltalán nem említi, hogy a török tüzérség ne értette volna a mesterségét.) Fessler április 11-re tette az ágyúk ostromállásba helyezését.⁶⁸ Fessler Dukas szerint megjegyezte, hogy a török táborba megérkező magyar követ, feltehetőleg Hunyadi János embere mutatta meg,

⁶³ III. Frigyes XI. Konstantin számára. ÖStA HHStA Reichsregister Band. P. 151r-151v.

⁶⁴ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 778.; Setton csak 200 embert említ. Ld. Setton, Kenneth M.: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. II. The Thirteenth Century. The American Philosophical Society, Philadelphia, 1978. 111.; Schmitt: *Imperatores Ottomanici*, I. 37.

⁶⁵ Leonardus Chiensis: *De urbis Constantinopoleos*, 84–102.

⁶⁶ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 781.

⁶⁷ Schmitt: *Imperatores Ottomanici*, I. 33.

⁶⁸ Barbaro: *Diary of the Siege of Constantinople 1453*.

hogyan kell használni az ágyút. A követ három, háromszöget alkotó pontba irányította a lövést, s az így képes volt a falakat lerombolni.⁶⁹ Beszámolt a továbbiakban arról, hogy miképpen próbálta a török flotta sikertelenül megakadályozni a Chiosról érkezett öt nagy hajó bejutását az Aranyszarv-öbölbe. Fessler ehhez a beszámolóhoz Sphrantzés, Dukas és Chalcocondylés leírását használta. Schmitt ezek közül csak Chalcocondylésre építette a munkáját.⁷⁰ Ehhez hozzáteszem, Niccolo Barbaro szerint a chiosi hajók befutása az Aranyszarv-öbölbe pontosan április 21-én történt.⁷¹ Ő is megörökítette a bizánci történetíróknál is meglévő részletet, miszerint a szultán a lovasaival a partra jött, s onnan nézte végig a keresztény hajók győzelmét. Nem lepődhetünk meg, hogy a szintén szemtanú, Leonardo püspök is említést tett róla.⁷²

Ezután Fessler Sphrantzés és Dukas alapján bemutatta, miképpen szállították át a törökök egy éjszaka alatt 80 könnyű gályát a marha- és juhzsírral bekenet gerendákon Beşiktaşból az Aranyszarv-öbölbe.⁷³ A kronológiai rendet jól tartó Niccolo Barbaro ezt április 23-ra tette. Fessler ki is hangsúlyozta, hogy a Galatában lévő genuaiak ezt meg is akadályozhatták volna, de nem tették. Mint tudott, közvetlenül Konstantinápoly elfoglalása után alávetették magukat a szultánnak, aki görög nyelvű ahdnámében biztosította jogaikat.⁷⁴

A védelem kilátástalansága okán a császár megpróbált békét kérni a szultántól, de az olyan feltételeket szabott, amit nem fogadhatott el: Sphrantzés és Chalcocondylés alapján a szultán a város átadását követelte, a császár távozását, a lakosok tulajdonukkal történő szabad elvonulását. A védők között is feszültség keletkezett, különösen Gustiniani és Loukas Notaras között, amelyet a vallási ellentét élezett ki.⁷⁵

Fessler arról is beszámolt, hogy az ostrom idején V. Miklós újabb segítséget akart küldeni a városnak. A raguzai érseket, Timoteus Maffeit nevezte ki a pápai flotta admirálisának és ki is adta a parancsot az indulásra. Az ellenséges táborban elterjedt a hír, hogy erős felmentő flotta érkezik, ugyanakkor Hunyadi jelentős magyar sereggel úton van a város védelmére.⁷⁶ Ennek forrása szintén Sphrantzés, illetve a nevében 1573–1575 között alkotó Makarios Melissénos monembasiai metropolita volt.⁷⁷

Szintén görög forrásokra építve beszámolt egy égi tűneményről, amely előre jelezte az ostrom kimenetelét. Az ostrom 50. napján, május 25-én fény gyulladt ki a város felett, amelyet a Bizánci Birodalom védangyalának véltek. A törökök számára ekkor vált világossá, hogy miért nem tudták bevenni a várost, ezért könyörögtek a szultánnak, hogy hagyjon fel az ostrommal. Csandarli Halil nagyvezír is ezen a véleményen volt. A következő éjszaka

⁶⁹ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 785.; Dukas. In: Baán: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci, 361.

⁷⁰ Schmitt: *Imperatores Ottomanici*, I. 40.

⁷¹ Barbaro: *Diary of the Siege of Constantinople 1453*.

⁷² Leonardus Chiensis: *De urbis Constantinopoleos*, 90.

⁷³ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 787.

⁷⁴ Hoci, İskender Yanko: *Galata'nın Osmanlılara Teslimi*. TOEM, 25 (1330. A.H.) 49–53.; Şakiroğlu, Mahmut: *Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara verdiği Fermanın Türkçe Metinleri*. Tarih Araştırmaları Dergisi, 21 (1983) 211–216.; İnalçık, Halil: *Ottoman Galata, 1453–1553. Essays in Ottoman History*. İstanbul, 1998. 271–376.

⁷⁵ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 789.

⁷⁶ Uo. 790.; Schmitt: *Imperatores Ottomanici*, I. 40.

⁷⁷ Makarios Melissénos (Pseudo-Sphrantzés): *Chronicon maius*. In: Baán: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci, 440.

azonban, éjfél előtt eltűnt az égi tűnemény, a szultán kiadta Zaganos pasának a parancsot az ostrom folytatására.⁷⁸

Hogy valamilyen égi tűnemény valóban jelen lehetett, azt a szemtanú, Niccolo Barbaro is megemlítette. Szerinte teliholdnak kellett volna látszani az égen, azonban a hold úgy kelt fel, mintha háromnapos lenne. Azonban négy óra elteltével teljesen kiegészült. Mind a két fél rossz ómennek tartotta a jelenséget,⁷⁹ amiről megemlékezett a két évszázaddal később alkotó Makarios Melissénos is.⁸⁰

Május 27-én a szultán kihirdette a csapatainak, hogy az ostrom most már nemsokára véget ér. Utolsó alkalommal szólította fel a várost a megadásra, amit Konstantin császár ismét elutasított. Állítólag a nagyvezír beüzente, hogy másnap teljes nyugalom lesz, aztán pedig megkezdődik az általános ostrom.⁸¹

A modern magyar történetírás két korai művének elemzése alapján úgy tűnik, hogy a felekezeti különbség mellett a legfontosabb eltérés abban áll, milyen mértékben használtak fel bizánci forrásokat. Ez a kijelentés azonban csak megszorításokkal igaz. Tudniillik nem minden bizánci forrás hordoz a többitől független ismeretanyagot. Forráskritikai szempontból nagyon fontos a neves magyar Bizánc-kutató, Moravcsik Gyula észrevétele, miszerint például a Pseudo-Sphrantzés néven emlegetett Makarios Melissénos vulgáris görög krónikája alapvetően Leonardo püspök latinul sokszor megjelent szövegére épült,⁸² mely megálapítást azóta egységesen elfogadta a bizantinológus szakma.⁸³ Az utóbbi években újra megjelentek Konstantinápoly elestének kútfői; új fordításban elérhetővé váltak az alapforrások, nemrégiben elkészültek a legújabb elemző tanulmányok is Marios Philippides és Walter K. Hanak tollából.⁸⁴ Összevetve a legújabban megszülető munkákat és a 18–19. század fordulóján latinul és németül írt magyar beszámolókat, megállapítható, hogy azok – bár nem a mai tudományosság apparátusával dolgoztak – a korabeli lehetőségeik szerint igen megbízható képet rajzoltak Konstantinápoly bukásáról.

Befejezésképpen egy utolsó kérdésre keresek még választ: vajon Közép-Európába mikor érkezhettek meg Konstantinápoly ostromának és bukásának a híre, illetve ott milyen hatást gyakorolhatott? Sajnos a magyar források a királyi udvarból nem maradtak fenn, pedig a két magyar követség is bizonyára készített róla írásbeli jelentést. Viszont látszik, hogy Velence és a Bécsújhelyen székelő német–római császári udvar, Lengyelország, Párizs és a birodalmi hercegek és városok, továbbá természetesen a magyar udvar között élénk levelezés folyt 1453. május 29-ét követően.

Az első megmaradt adatot a velencei dózse, Franciscus Foscari küldte Velencéből 1453. július 27-én, amelyben beszámolt a város bukásáról. Nincs rá bizonyíték, de lehetséges, hogy az ostrom utolsó napján az Aranyszarv-öbölből kitörő és jó széllel dél felé mene-

⁷⁸ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 790.

⁷⁹ Barbaro: *Diary of the Siege of Constantinople 1453*.

⁸⁰ Makarios Melissénos (Pseudo-Sphrantzés): *Chronicon maius*. In: Baán: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci, 441.

⁸¹ Fessler: *Die Geschichten der Ungern*, VI. 791.

⁸² Moravcsik, Gyula: *Bericht des Leonardus Chiensis über den Fall von Konstantinopel in einer vulgärgriechischen Quelle*. *Byzantinische Zeitschrift*, 44. (1–2) (1951) 428–436.

⁸³ Philippides, Marios: *The Fall of Constantinople: Bishop Leonard and the Greek Accounts*. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 22. (1981) 287–300.

⁸⁴ Philippides – Hanak: *The Siege and the Fall of Constantinople*.

külö velencei hajó, amelyen a krónikás Niccolo Barbaro is rajta volt, vihette haza a híreket, amelyet a dózse minden érdekelt keresztény uralkodónak ismertetett. Valószínűleg ezt a beszámolót kapta meg a magyar királyi udvar is.⁸⁵ Az elveszett források esetében az összehasonlító eredmények nagy szolgálatot tesznek a kép megalkotásában. A német császárok levelezésének elektronikus kiadása, a *Regesta Imperii* alapján 52 olyan oklevelet találhatunk, amelyek 1453 januárjától (vagyis a Rumeli Hisari építésétől) 1457 májusáig (vagyis Nándorfehérvár ostromának végéig) keletkeztek. (Az elektronikus kiadvány segítségével az oklevelek első kiadásai és a levéltári jelzetei is mind visszakereshetők.)

Az említett 52 okmány kivonata alapján látható, hogy milyen hatást váltott ki Európában, de szűkebb környezetünkben is Konstantinápoly bukása. A pápa a város eleste után közvetlenül parancsba adta III. Frigyes császárnak, hogy készüljön keresztes hadjáratra Konstantinápoly visszavívására. A hadjárat előkészületei éveken keresztül folytak, a Német-római Birodalom minden hercegének és birodalmi városának, továbbá a francia, a lengyel és a magyar királyoknak is szerepet szántak a fegyveres fellépésben. III. Frigyes mindenkit meghívott a küzdelembe, azonban ezek a törekvések szinte semmilyen eredményre sem vezettek. Csak annyi történt, hogy néhányan felvették a keresztet, akik aztán az oszmán-magyar békeszerződést feltehetően felmondó Magyarországra érkeztek. Ha a fentiekre figyelünk, egyáltalán nem meglepő, hogy az oszmán-magyar határvidéken, pontosabban Észak-Szerbia területén szinte azonnal megkezdődtek az összecsapások, amelyek aztán Nándorfehérvár 1456. évi ostromához vezettek. III. Frigyes propagandája fiktív leírásokkal és művészeti eszközökkel készült arra, hogy a császár miképpen fog bevonulni az ellenségtől visszafoglalt Konstantinápolyba. Ezen törekvésekkel szemben az igazság az volt, hogy a szultán elleni küzdelmet ténylegesen magára vállaló magyarok semmilyen támogatásban sem részesültek tőle.

Summary

The Fall of Constantinople in the Hungarian sources and Historiography

The primary question of the present study is whether the sources of medieval Hungary could add any new information to the general knowledge about the siege of Constantinople in 1453. The article presents reports about the siege of the Byzantine capital and besides draws attention to their sources and the possible borrowings from contemporary European chronicles. It can be stated that before the professional historiography starting in Hungary in the 18th century, the Hungarian sources concentrated mainly on the anti-Ottoman struggles of János Hunyadi, and the siege was just described in quite general. From the 18th century on the Jesuit historian, Nicolaus Schmitt and the Lutheran scholar, Ignaz Aurel Fessler brought changes. The Jesuit Schmitt wrote in Latin the first historical work on the Ottoman Empire in Hungary, while Fessler discussed the siege of Constantinople in detail in the summary of his great Hungarian history. Both used the then published full source database of their age, in which the Byzantine chronicles translated into Latin in the 18th century meant novelties.

⁸⁵ Pray: *Annales regum Hungariae*, III. 137–138.; Chmel n. 3087. In: *Regesta Imperii Online*, http://www.regesta-imperii.de/id/1453-07-27_1_0_13_0_0_3086_3087, letöltés: 2018. február 16.

Based on the above-mentioned sources, we examined whether it is possible that in 1453 there was still peace between Hungary and the Ottoman Empire and furthermore that two Hungarian embassies appeared during the siege in the Ottoman Empire, calling on the Sultan to abandon the siege.

Since two documents preserved in Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Vienna from the time of Emperor Friedrich III prove that the German-Roman emperor also urged the Sultan not to attack the city of Constantinople, it is probable, that the Kingdom of Hungary likewise made a similar move.

BARA PÉTER

III. Frigyes császár levelei a szultánnak és a bizánci császárnak Konstantinápoly ostromát megelőzően

I.

III. Frigyes császár II. Mehmed szultánnak, Bécsújhely, 1453. január 22.

Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsregister Band. P. 150v-151r.

III. Frigyes felszólítja II. Mehmed szultánt, hogy azonnal hagyjon föl Konstantinápoly ostromának előkészületeivel, mert ha nem így tesz, a nyugati kereszténység seregével találja szemben magát.

Fridericus divina favente clemencia Romanorum imperator etc. cum titulo maiori. Magno et potenti principi Thurcorum domino salutem et viam veritatis agnoscere. Veridico ad nos testimonio delatum est, te castellum quoddam ex opposito inclite civitatis Constantinopolitane construxisse et insuper apparatus facere bellicum quo civitatem illam oppugnes, et serenissimum eius imperatorem fratrem nostrum exinde repellas, ac cum dictus imperator Christianus existat et orthodoxe fidei cultor totusque populus illius urbis in salvatoris nostri fide baptizatus sit semper quoque civitas illa a magno Constantino, velut qui loco nomen indidit, ab imperatoribus Christianis sit possessa neque nobis neque christianitati ferendum est, ut a te vel tuis, aut locus ille insignis oppugnetur, aut imperator ille fidelis opprimatur, eam ob causam per has litteras nostro sigillo munitas te requirimus atque monemus, ut et castellum prefatum quantocius deleas, et ab omni impugnatione et civitatis et imperatoris huiusmodi omnino desistas, neque damnum aliquod eis aut inferas aut inferri permittas, alioquin operam dabimus cum omnibus regibus et principibus Christianis, cumque omni nostro imperio ut tuos conatus debilemus ac sociis fidei nostre et fratribus in Christo diligendis adversus tuam potentiam et molestationem oportune subveniamus. Datum apud civitatem nostram novam in Austria nostre imperialis maiestatis sigillo sub appensione die XXII Januarii anno MCCCCLIII regni Romanorum Imperatoris primo.

Frigyes, Isten kegyéből a rómaiak nagy császára a törökök nagy és erős vezérének üdvözetét küldi és [kívánja számára, hogy] megismerje az igazság útját. Megbízható jelentés érkezett hozzánk, mely szerint uraságod valamifajta erősséget emelt Konstantinápoly vá-

rosával szemben, sőt mi több, ostromműveket épített azzal a céllal, hogy a várost ostrom alá vegye, és testvérünket, öfelségét, a város császárárt onnan kiűzze. Mind számunkra, mind a keresztény világ számára tűrhetetlen, hogy uraságod vagy emberei ostrom alá vegyék Konstantinápolyt, vagy fenyegezzék hívó császárárt, hiszen a megnevezett császár keresztény, és az ortodox hit követője, a város egész lakossága megváltónk hitére lett megkeresztelve, valamint a város maga, mely Nagy Konstantinról kapta nevét, az ő uralkodása óta keresztény császárok hatalma alatt áll. Emiatt ezen levél útján, mely pecsétünkkel lett hitelesítve, uraságodat arra intjük, és azzal a követeléssel élünk, hogy a fent említett erősséget mihamarabb bontassa le, és hagyjon fel a város mindennemű ostromával, egy ilyen császári személy fenyegetésével, és semmilyen kárt ne tegyen benne sem uraságod, sem emberei. Amennyiben ezt nem tartja szem előtt, minden keresztény császárral és vezetővel azon leszünk, egész birodalmunkkal együtt, hogy kísérleteit megghiúsítsuk, és hittársainkkal, valamint keresztény testvéreinkkel együtt uraságod hadereje ellen vonuljunk, és [jelen] hadmozdulatait megfelelő módon ellensúlyozzuk. Kelt Ausztriában, Bécsűjhelyen császári fenségünk megerősítő pecsétjével 1453. január 22-én, uralkodásunk első évében.

II.

III. Frigyes császár XI. Konstantin császárnak, Bécsűjhely, 1453. január 29.

Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsregister Band. P. 151.

III. Frigyes *salvus conductusa* két német ferences szerzetes, Franciscus Schesscerhsheriner és Bambergi Johannes számára, akik vissza kívánnak térni rendházukba, Konstantinápolyba.

Fridericus divina favente clemencia Romanorum imperator etc. universis et singulis serenissimis Grecorum imperatoribus, at quarumcumque nationum regibus fratribus nostris carissimis salutem et fraterni amorum continuum incrementum. Christianis principibus ecclesiasticis et feudalibus, ducibus, marchionibus, prelatibus, comitibus, baronibus, nobiles, militibus, ministerialibus, clientibus, officialibus quibuscumque capitaneis, burgeraneis, vicariis generalibus, gubernatoribus, presidibus, potestatibus, iudicibus, theloneariis, tributariis, boletariis, pastuum¹ custodibus, civitatum, opidorum, villarum et locorum comunitatibus et rectoribus eorumdem ceterisque nostris et imperii Greci et aliorum regnorum et terrarum subditis et aliis nostris benevolis et amicis, ad quos presentes littere pervenerint, gratiam cesaream et omne bonum. Serenissimi principes fratres carissimi ac benevoli Christiani illustres, magnifici nobiles et fideles dilecti divine religiosi fratres Franciscus Schesscersheriner de Nuremberga Bambergensis dioceseos et Johannes de Bamberga ordinis fratrum minorum de conventu vobis Constantinopolitane devoti, nostram dilecti provinciam exhibitores, pro certis causis eorumdem ordinem et conventum concernentibus nostrae maiestatis provinciam suis gravibus laboribus de longinqua regione Grecorum visitare curaverunt, qui pro sui conventus ibidem et religiosi ipsius ordinis in illis partibus sustentione et observantia habent ad diversa regna et per plurima terrarum et

¹ ms. pasuum, sed vide Du Cange et al: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*. Graz, 1954. v. „boletarius”.

dominiorum spatia per terras et aquas sepius suos gressus dirigere, quos et nos ob divini nominis gloriam speciali prosequentes favore in nostram et fraterni imperii suscepimus contricionem quibus dedimus nostrum salvum conductum atque damus presencium per vigorem idcirco excellentie imperatorum et regum paternitati et venerabilitati prelatorum, illustri condicioni principum, spectabilitati comitum, nobilitati baronum, providentie singulorum prefatos Franciscum et Johannem ac eorundem de producti sui conventus confratres pleno et sincero commendamus affectu. Sublimitatem imperatorum et regum rogantes evocantes principes et alios sinceris affectibus requirentes nostras vero et imperii Greci ac terrarum et dominiorum nostrorum subditis et fidelibus discinte precipiendo mandamus divinitus dum prefati religiosi fratres ad nos pervenerint, ipsos nostre consideracionis intuitu recommissos habentes ipsos pie et favorabiliter tractare et in his, que securitatem et celeritatem sui itinerum atque profectum sui conventus concernunt, promotivam et gratuitam velitis et debeatis ostendere voluntatem. Ipsos² una cum familia, equis, rebus et bonis suis universis per quoscumque passus, portus, pontes, terras, dominia, regna, districtus, civitates, opida, castra, castella, villas, ac quelibet alia nostre et vestre jurisdictionis loca, tam per terram, quam per aquas, hincinde totiens quotiens oportum sinistra fine aliquali solutione, thelonei, tributi, darii, mutae, pedagii, pentenagrii, tabelle et alterius cuiuscumque exactionis seu solutionis onere omnique impedimento et molestatione remotos³ transire, stare, morari et redire secure ac libere permittatis et permitti faciatis, providentes ipsis cum sua familia et rebus suis singulis dum et quotiens per ipsos aut suo nomine desuper rogati aut requisiti fueritis, desecato et falso conductu ob Dei omnipotentis ac nostre cesaree maiestatis honorem et reverenciam specialem et sicut nobis volueritis complacere. Signum serenissimi principis et domini Friderici tercii Otonorum imperatorum semper augusti Austrie, Stirie, Karinthie et Carniole dominiorum et provinciarum sub nomine imperialis maiestatis sigillo appressione testimonio harum datum in Bavaris vicesima nona (XXIX) die mensis Januarii anno Domini MCCCCLIII regni decimoquarto, imperii vero secundo.

Frigyes, Isten kegyéből a rómaiak császára mindenkinek, [így] a görögök fenséges császárainak⁴ külön-külön, és minden egyes nép királyának mint kedves testvérünknek üdvözlétét küldi és a köztünk levő testvéri szeretet növekedését [kívánja]. [Továbbá] császári kegyét küldi és minden jót kíván a keresztény egyházi és világi méltóságoknak, hercegeknek, örgrófoknak, grófoknak, főpapoknak, *comesek*nek, báróknak, nemeseknek, katonáknak, szolgálóknak, alárendeltjeiknek, minden hivatalviselőnek, így kapitányoknak, a városvezetőknek, *vicarius*oknak, kormányzóknak, elöljáróknak, világi tisztviselőknak, bírának, adószedőknek, *tributarius*oknak,⁵ a határok és legelők őreinek, *civitas*ok,⁶ *opidum*ok,⁷

² ms. nemo ipsos

³ ms. remotus

⁴ XI. Konstantinos Palaiologos bizánci császár (1449–1453), ill. testvérei, Thomas és Demetrios Palaiologos mint a Moreai Despotatus urai (1449–1460).

⁵ A *tributarius* által beszolgáltatott *tributum*ról (természetben, pénzben vagy szolgálatban lerótt adó), ill. a *tributarius*ok különböző formáiról ld. U. Mattejiet: *Tribut, III. Hoch- und Spätmittelalter*. In: Lexikon des Mittelalters. Band 10. Metzler, Stuttgart, [1977]–1999), Band. 8, 987.

⁶ A *civitas* mint város fogalmához ld. G. Köbler: *Civitas, II. Zur Problematik von »civitas-Stadt« im Mittelalter*. In: Lexikon des Mittelalters. Band 10., Band 2, 2113–2114.

⁷ *Oppidum* mint várostípus: G. Köbler: *Oppidum*. In: Lexikon des Mittelalters. Band 10., vol. 6, 1418.

*villak*⁸ és más helyek vezető testületeinek és elöljáróinak, valamint a mi, a görög császárság és más királyságok és területek alattvalóinak, jóakaróinknak és barátainknak, akikhez a jelen levél eljut. Fenséges hercegek, igen kedves testvéreink és kiváló jóakarató keresztények! A dicső nemes és Istennek kedves szerzetes testvérek, Franciscus Schesscerhshiner Nürnbergből, a bambergi egyházmegyéből és Bambergi Johannes a kisebb testvérek rendjéhez tartoznak, [és] konstantinápolyi konventetek tagjaiként provinciánkat képviselik, a mi örömünkre. Bizonyos okoknál fogva, melyek a kisebb testvérek rendjét és a [konstantinápolyi] konventet érintik, a [két szerzetes] a messizi görög vidékről a fenségünk fennhatósága alá tartozó területre való utazás mellett döntött, vállalva annak súlyos fáradalmait. A szerzetesek lépteiket az ottani konvent és rendjüknek azon a vidéken való támogatása és megőrzése érdekében fordították különféle királyságok felé, földek sokaságán és uradalmak egész során keresztül, többször vízen, mint szárazon. Őket mi is az isteni név dicsősége érdekében különös kegyünkkel kísérjük, és saját, valamint a testvérbirodalom gondjaiba fogadtuk. Biztos utat szavatoltunk és szavatolunk számukra a jelen levél révén, vagyis a fenséges császárokra, a királyok óvó atyai kezére, a tiszteletreméltó főpapokra, a dicső hercegekre, az elismerésre méltó *comes*ekre, előkelő bárókra, mély és tiszta érülettel mindnyájuk gondjaira bízunk a fent említett Franciscust és Johannest a nevezett konventjükhöz tartozó társaikkal egyetemben. A fenséges császárokat és királyokat kérjük, a hercegeket arra hívjuk, a többiektől őszinte érülettel azt követeljük, a mi és a görög birodalom területe és fennhatósága alatt élőknek és híveinknek különösképpen, isteni parancsként, elrendeljük, hogy a fent nevezett szerzetes testvéreket utazásuk során kegyesen vigyázzák és segítsék, tudván, hogy védelmünk alá esnek, és mindazon dolgokban, melyek biztonságukat, gyors megérkezésüket és konventjükbe való visszatérésüket illetik, segítőleg és jóakarattal legyenek jelen, mely egyben kötelességük is. Őket kísérőikkel együtt, lovaikkal, dolgaikkal és mindenfajta javaikkal együtt bármifajta átkelón, kikötőn, hídon, földön, birtokon, királyságon, megyén, *civitason*, *oppidumon*, erősségen, kastélyon, *villán* vagy bármi egyéb helyen keresztül [vezet is útjuk], mely a mi vagy a ti igazságszolgáltatásotok alá esik, mind szárazon, mind vízen ezen oklevélnél fogva ahányszor csak az kapzsi módon kivetendő lenne, bármifajta kifizetés, révpénz, adó, pénzletét, útpénz, *pentenagrium*, *tabella* és másfajta ilyen jellegű kivetés vagy kifizetés letétele nélkül, mindenfajta akadályoztatástól és alkalmatlankodástól szabadon őket átkelni, helyben maradni, időzni és visszatérni biztonságban és szabadon hagyjátok és engedjétek. Lássátok el őket kísérőikkel együtt és minden dolguk tekintetében, amikor és ahányszor ők kérnek valamit, azonfelül, mikor nevükben kér vagy követel valaki valamit. Legyen távol tőletek a hamis magatartás a mindenható Isten és császári fenségünk megbecsülése és tisztelete miatt, hiszen nekünk is tetszeni kívántok. III. Frigyesnek, Ausztria, Stíria, Karintia és Krajna területeinek és provinciáinak fenséges hercegének és urának, az Ottó-ház mindig dicsőséges császárának kézjegye, neve alatt a császári fenség pecsétjével ellátva. Ezek tanúságával [a levél] Bajorföldön lett kiállítva 1453. január 29-én, királyságának tizennegyedik, császárságának második évében.

⁸ A *villa* mint településtípus fajtái és jellemzői: D. Hägermann: *Villa*. In: Lexikon des Mittelalters. Band 10., vol. 8, 1674–1675.

Summary

Friedrich III's letters to the Sultan and the Emperor of Byzantium
before the siege of Constantinople

Péter Bara's publication uncovers so far hidden details concerning the circumstances of the siege of Constantinople in 1453. The article presents the Latin text and a facing Hungarian translation of two unpublished letters which are kept today in the Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Vienna. In the first letter Friedrich III the Holy Roman Emperor (r. 1452–1493) addresses the Sultan Mehmed II (r. 1444–1446, 1451–1481). The letter was sent from Wiener Neustadt 22 January 1453. Friedrich III confirms his awareness that the Sultan has built ramparts around the city and prepared other siege engines, as well. The emperor emphasises that Constantinople is a Christian city and since long time the capital of a Christian empire. Friedrich warns the Sultan from further manoeuvres and counsels his colleague to withdraw from the city, otherwise allied Christian forces would march against the Ottoman troops.

The second letter was issued in Bavaria 29 January 1453 and guarantees safe conduct (*salvus conductus*) for two Franciscan friars. Franciscus Schesscerhsheriner of Nürnberg and Johannes of Bamberg were friars in the Constantinopolitan Franciscan friary. In order to negotiate for the safety and well-being of the Constantinopolitan friary, Franciscus and Johannes together with some other companions visited some parts of the Roman Empire, presumably attending the imperial court. The letter meant to secure their return to Constantinople and release them from any tax, or levy in the course of their journey. The letter is a unique source, enlisting a number of late Medieval dignities and taxes.

SZABADOS JÁNOS

„Wollen sie mir dießes haltung, woll und guett, wo nicht, sage ich meinen dienst auff” – Johann Rudolf Schmid haditanácsos és Hans Caspar budai kém patrónus-kliensi (?) kapcsolata*

Bevezetés

A 17. századi Habsburg–oszmán, illetve erdélyi diplomáciatörténet területén a közelmúltban több olyan munka is napvilágot látott, amely a diplomáciai rendszerben a személyes kapcsolatok ápolásának fontosságára helyezte a hangsúlyt. A kora újkori Magyar Királyság és Erdély vonatkozásában gondolhatunk II. Rákóczi György és a portai diplomácia szövevényeinek – ezen belül is elsősorban az atyává vagy fiúvá fogadás rendszerének – feltárására, ezenkívül a portai török deák, Harsányi Nagy Jakab, Zülfikár aga portai főtolmács, illetve Simon Reniger Habsburg rezidens konstantinápolyi kapcsolati hálójának bemutatására is születtek tanulmányok és monográfiák a közelmúltban.¹ Továbbá a bécsi

* Az idézet Hans Caspar budai kém Johann Rudolf Schmid haditanácsoshoz szóló jelentéséből származik. Hans Caspar Schmidnek, Buda, 1652. október 10. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Türkei I. (Turcica) (a továbbiakban: Türkei I.) 125. doboz (a továbbiakban: Kt.) 3. Konvolut (a továbbiakban: Konv.) 58b fólió (a továbbiakban: fol.). A tanulmány a Tempus Közalapítvány és az Aktion Österreich–Ungarn ösztöndíjai, valamint a *Mindennapi élet és birodalmi politika a Köprülü-restauráció idején* (OTKA K 109070) kutatási projekt és a MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport keretében készült. A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta, 20391-3/2018/FEKUSTRAT. Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport.

¹ Erdélyi fejedelmekre és budai pasákra, illetve konstantinápolyi tisztviselőkre nézve ld. B. Szabó János – Sudár Balázs: *„Independens fejedelem az Portán kívül.” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez* (1. rész). Századok, 146. évf. (2012) 5. sz. 1027–1035.; Uők: *„Independens fejedelem az Portán kívül.” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez* (2. rész). Századok, 147. évf. (2013) 4. sz. 933–936., 938–943., 944–947., 948–953., 954–961., 962–967. 969–972., 973–980., 982–988., 991–998.; Kármán Gábor: *Kézcsoák a pasának? Erdélyi követek Budán*. Történelmi Szemle, 56. évf. (2014) 4. sz. 648–652.; Harsá-

udvarban és kormányzatban működő patrónus-kliensi viszonyok kutatása is fellendült az elmúlt időszakban,² amely jelenség – úgy tűnik – ugyanúgy megfigyelhető a korszakban a Habsburg–oszmán kapcsolatokért felelős Udvari Haditanács esetében is.³

Jelen tanulmányban annak bemutatására teszek kísérletet, hogy mennyiben függött egy olyan jelentéktelennek tűnő személy, mint a Hans Caspar álnéven jelentéseket készítő budai tolmács, Hüszejn csasz Habsburg hírszerzésben befutott karrierje a diplomáciai ranglétrán folyamatosan emelkedő Johann Rudolf Schmidtől, akinek véleménye egyértelműen és kimutathatóan meghatározó volt a vesztfáliai béke környéki és az azt követő másfél évtizednyi időszak Habsburg–oszmán diplomáciájában.⁴ Azt is felvázolom, hogy Schmid és Hans Caspar sorsának alakulásában mely tényezők játszottak döntő szerepet, s milyen karrierlehetőség nyílt meg előttük abban a környezetben, amelyben életük döntő részét élték.

A két vizsgálendő személy érintkezésében, bár nem ugyanazon állam alattvalói voltak – tehát esetükben egyfajta államok feletti patrónus-kliensi kapcsolatról is beszélhetünk⁵ –,

nyi Nagy Jakab török deák diplomáciai kapcsolataira és portai tevékenységére ld. Uő: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest, 2013. 65–108., A portai tolmács Zülfikár agára ld. Uő: *Zülfikár aga portai főtolmács*. Aetas, 31. (2016) 3. sz. 69–75.; Simon Reniger konstantinápolyi császári rezidens (1649–1665) portai kapcsolataira ld. Papp Sándor: *Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata*. Aetas, 31. (2016) 3. sz. 40–49.

² A kora újkori patrónus-kliens viszony kérdéséről szemantikai és módszertani szempontból bőséges szakirodalmi apparátussal ld. Droste, Heiko: *Patronage in der Frühen Neuzeit – Institution und Kulturform*. In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 30. (2003) 555–590.; Hengerer, Mark: *Amtsträger als Klienten und Patrone? Anmerkungen zu einem Forschungskonzept*. In: Brakensiek, Stefan (hrsg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Köln, 2005. 45–78.; Magyar vonatkozásban Pálffy Géza mutatta ki az udvarral ápoltság kapcsolat jelentőségét. Vö. Pálffy Géza: *A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században*. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 307–331.

³ Johann Rudolf Schmid és Simon Reniger kapcsolatára ld. Cziráki Zsuzsanna: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)*. Századok, 149. (2015) 4. szám. 862–866.; További példák a rendszer létezésére: Meinenberger, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Bern–Frankfurt am Main, 1973. 75.; Hiller István: *A tolmácsper*. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 1993. 158–159.

⁴ A konstantinápolyi rezidens kinevezése körüli, 1647-ben és 1648-ban zajló vita kapcsán ld. Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 847–853., 861–866.

⁵ Fontos megjegyezni, hogy a patrónus-kliens kérdéskör a szakirodalomban vitatott kérdésnek számít, mert többféle megközelítés létezik, és fontos különbséget tenni a források szóhasználata – esetünkben is általában patrónus szót használ a tanulmány tárgyát képező Hans Caspar – és a tudományos nyelv szóhasználata között. Vö. Hengerer: *Amtsträger als Klienten und Patrone*, 51–62. Szintén megjegyzendő, hogy az említett budai kém jelentéseiben Johann Christoph Puchheim komáromi főkapitányt (1639–1651), majd az Udvari Haditanács alelnökét (1651–1657) is patrónusának nevezi, azonban a vele való kapcsolat elemzése ebben a tanulmányban terjedelmi okok miatt nem lehetséges. Puchheimről: Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. In: *Történelmi Szemle*, 39. évf. (1997) 2. sz. 284. Szintén megjegyzendő, hogy bár Hans Caspar következetesen patrónusának nevezi az említett személyeket, arra azonban jelenleg nem áll rendelkezésre forrás, hogy vajon a bécsi tisztségviselők miként szólították meg utasításaikban őt, így kérdéses, hogy ő vajon kliensként tekintendő-e.

mégis egyértelműen kimutatható az alá-fölrendeltség. Így tehát esetükben érdemes azt is megvizsgálni, melyikük mit is profitált pontosan e kapcsolatból.

Johann Rudolf Schmid pályája

Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn fényes karriert futott be a császári diplomácia területén, azonban, mint látni fogjuk, nehéz út – és természetesen támogatók segítsége – vezetett az ő esetében is a bárói rangig és a török diplomáciával kapcsolatos szakreferensi posztig. A diplomata életének első harminc esztendejét illetően kevés információval rendelkezünk, mivel időskorában nem szerette hangoztatni protestáns polgári származását. Apja halálát követően bátyja vette pártfogásába, aki tanulni küldte. Ekkor indult el kalandos élete, melynek egy részét Itáliában töltötte, feltehetően ekkor tanulhatott meg olaszul is, hiszen jelentéseinek egy részét olasz nyelven készítette. Budán át kerülhetett nagy valószínűséggel fogolyként Konstantinápolyba, ahol majd csak az 1620-as évek közepén látjuk viszont. A fiatalembernek szerencséje volt, mert felismerték tehetségét, így elsajátítva egy bizonyos szintig a török nyelvet, tolmácsként működhetett,⁶ és amikor Johann Jakob Kurz von Senftenau követként Konstantinápolyban járt,⁷ Schmid feltehetően a szokásos protokolláris fogolycserének köszönhetően⁸ visszatérhetett a császárvárosba, ahol 1625-től az Udvari Haditanács szolgálatában találkozunk vele. Ott Michel D’Asquier udvari főtölmács (1625–1664)⁹ karolta fel a tehetséges fiatalembert, és különféle küldetéseket bízott rá. Majd 1629 és 1643 között ő látta el a konstantinápolyi rezidensi posztot, amely időszakot a D’Asquier-vel való szoros együttműködés és Esterházy Miklós nádorral (1625–1645) való súrlódások jellemezték, eladdig, hogy a nádor nyomására hívták végül vissza Schmidet az oszmán fővárosból.¹⁰

⁶ Szóbeli nyelvtudására bizonyítékként szolgálhat, hogy négyszemközti audienciát is tudott folytatni Kara Murád budai pasával. Vö. a 45. jegyz. idézetével.

⁷ Követségéről ld. Hiller István: *A „Titkos Levelezők” intézménye*. In: Tuszor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczky Gábor (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes-emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest, 1998. 206–212.; Hiller István: *A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében*. In: Fodor – Pálffy – Tóth (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, 217–219.

⁸ A foglyokról és fogolycserék menetéről részletesen ld. Takáts Sándor: *A török és magyar raboskodás*. In: Uő: *Rajzok a török világból*. I. Budapest, 1915. 169–205. Pálffy Géza kimutatta, hogy az 1568 utáni békeidőszakban csökkent a távolsági rabszolga-kereskedelem, azonban a tatárok – főleg a tizenöt éves háború alatt – ezt követően is vittek rabszolgákat. Pálffy Géza: *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén*. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok), 4. évf. (1997) 1. sz. 11–13. A török foglyok tematikájáról ld. még: Tóth Hajnalka: *Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban*. Aetas, 17. (2002) 1. sz. 136–153.

⁹ D’Asquier életéről, munkásságáról ld. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 80–82.; Hiller: *A tolmácsper*, passim; Hiller István: *Javaslat a Habsburg–török diplomácia reformjára 1637*. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére*. Budapest, 1994. passim; Hamilton, Alastair: *Michel d’Asquier, Imperial Interpreter and Bibliophile*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 72. (2009) 237–241.

¹⁰ D’Asquier-vel való együttműködéséről ld. Hiller: *A tolmácsper*, 147–165.; Hiller: *Javaslat a Habsburg–török diplomácia reformjára*, 181–185. Esterházyval való kapcsolatáról ld. Hajnal István: *Esterházy Miklós lemondása*. Budapest, 1929. 100.; Hajnal István: *Az 1642. évi meghíúsult országgyű-*

Schmid hazatérte után, 1643-tól alsó-ausztriai erdőmester (*Waldmeister*) lett, illetve immáron az Udvari Haditanács munkáját is segítette annak tagjaként, aminek következtében egyúttal a korábban elhunyt titkár özvegyének nőül vételével vagyonát is gyarapíthatta.¹¹ A diplomatát 1646-ban Budára küldték Nakkas Musztafa pasa (1645. augusztus 10./12. – 1646. szeptember 9.)¹² köszöntésére,¹³ majd a következő évben ismét Budán járt Mürteza pasánál (1646. szeptember 9. – 1647. november 2.)¹⁴ török portyák ügyében.¹⁵ Ezt követően a konstantinápolyi rezidens, Alexander Greiffenklaue von Vollrats (1643–1648) gyilkossági botránya, majd szerencsétlen halála, illetve Ibrahim szultán 1648-as meggyilkolása és a fiatal IV. Mehmed (1648–1687) trónra lépése,¹⁶ valamint a törökkel kötött béke megerősítése kapcsán internunciusként Konstantinápolyba utazott (1648–1649), ahol egyúttal az új rezidens, Simon Renigert (1649–1665) is bemutatva.¹⁷ A megkötött béke ratifikációja és egy vitás kérdéseket tárgyalandó határbizottság engedélyeztetése is Schmid nevéhez fűződik, hiszen 1650–1651-ben nagykövetségként – immáron bárói rangot viselve – ő utazott ismét az oszmán fővárosba.¹⁸ Visszatérte után, főleg 1656-tól a diplomata a császári udvar és a

lés. Budapest, 1930. LXXXVII.; Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645*. Esterházy-Studien. Wien – Köln – Weimar, 1992. 87–88.

¹¹ Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 113–114.

¹² Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 37.

¹³ Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1646. március(?). ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 25–32. Az említett, és az alább (15. és 39. jegyz.) jelölt forrásokkal nem foglalkozott Meienberger, így azok további feltárára várnak.

¹⁴ Gévay: *A budai pasák*, 37.

¹⁵ Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1647. október 31. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 92–98.

¹⁶ A körülményekről ld. B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, II. 932–933.

¹⁷ Greiffenklaue munkásságáról ld. Kovács Ágnes: *Habsburg–oszmán diplomácia a harmincéves háború utolsó éveiben. Alexander Greiffenklaue von Vollrats rezidensi tevékenysége*. In: Bócai Dalma – Vida Bence (szerk.): *Paletta*. II. kora újkor-történeti tudományos diákkonferencia. Tanulmánykötet. Budapest, 2015. 100–105.; Uő: *Alexander Greiffenklaue von Vollrats első rezidensi éve Konstantinápolyban*. Kút, 2016. 25–39. <http://hdl.handle.net/10831/32204> (letöltve: 2016. 11. 18.); A gyilkosságról ld. Hering Gunnar: *Panagiutis Nikusios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel*. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik. Bd. 44. (1994) 145. 9–10. lábjegyzet, 146., 148–149., 151–153.; Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 842–847.; Uő: *Követ vagy szélhámos? A Habsburg diplomácia útvesztői egy konstantinápolyi gyilkosság tükrében*. Aetas, 31. (2016) 3. sz. 22–39. Az internunciusi út előkészületeiről és a rezidens kiválasztásáról és a küldetéséről ld. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 116–121.; Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 847–871.; Reniger munkásságáról ld. Veltzé, Alois (Hrsg.): *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen, 1649–1666*. Wien, 1900. 52–75. Végjelentése: Uo. 76–163.; Artens-Löckmann, Edeltraud: *Simon Renigers Residentschaft in Konstantinopel 1649 bis 1665. Beiträge zu den österreichisch-türkischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhundert*. Wien, 1984.; Höbel, Lothar: *Friedliche Koexistenz – unfriedliche Grenze: der Hintergrund der Schlacht von Vezekény 1652*. Burgenländisches Heimatblätter, 73. (2012), 1. sz. 1–34. passim.; Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 865–866.; Papp: *Egy Habsburg-követ*, passim.

¹⁸ A követségről ld. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 121–129. A határbizottságból végül nem lett semmi, mert megíusították a határmenti törökök. Vö. Szabados János: *Habsburg–oszmán kommunikáció a 17. század derekán. Johann Dietz császári futár halálának körülményei és következményei*. In: Hende Fanni – Pataki Katalin – Bodnár-Király Tibor (szerk.): *Szóra bírni az újkort. A III. Koraújkor-ÁSZ konferencia tanulmányai*. Budapest, 2016. 196.; ill. uő: *A 17. századi Habsburg-*

Haditanács elnökének távolléte miatt deputált tanácsosként még egészen 1658 novemberéig felelősséget viselt a keleti diplomáciai ügyek terén, végső visszavonulására pedig csak 1663-ban, a török hadjárat alatt került sor. Ezt követően a regensburgi birodalmi gyűlésen találkoztunk vele, ahol a török elleni segélyek ügyében járt közben, majd szülőföldjén, Svájcban is ugyanezen ügy érdekében tevékenykedett 1664-ben. Bécsbe visszatérve, 1665-ben még utoljára részt vett a török nagykövet fogadásán, két évre rá pedig elhunyt az ekkor már idős, betegeskedő Schmid.¹⁹

Hans Caspar életútja 1646-ig

A Hans Caspar álnéven budai kémként alkalmazott renegát tolmács eredetileg Alexander Fischer néven látta meg a napvilágot Bécsben.²⁰ Ifjúkoráról sajnos kevés adat áll rendelkezésre, nyelvtudása alapján nagy valószínűséggel az akkoriban az ausztriai oktatás alsó szintjét képező ún. „Deutsche Schule” rendszerében kaphatott alapszintű képzést, ahol a német nyelvet olvasás-írás szintjén elsajátíthatta, illetve a katolikus vallás alapjaival is megismerkedhetett.²¹ Azt egyelőre homály fedi, vajon miként került az oszmánok kezére, azonban – amennyiben hitelt adhatunk saját állításának – az 1620-as évek második felében már Hüszejn csausz néven találkoztunk vele Budán.²² Az 1630-as években a források tanú-

hírszerzés „gyöngyszeme” – Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz. Aetas, 31. (2016) 3. sz. 86. 48. jegyz.

¹⁹ Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 129–138. A deputált tanácsosok (*deputierte Räte*) bizonyos témákért, feladatkörökért feleltek és a Titkos Tanácsot tehermentesítették. Vö. Sienell, Stefan: *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof*. Frankfurt am Main, 2001. 17–18., 20., 30., 31–37. Megjegyzendő, hogy bár Meienberger deputált tanácsosnak nevezte Schmidet, Stefan Sienell nem tesz említést róla idézett munkájában. Ennek első lehetséges oka, hogy Sienell nem vonta be a Meienberger által hivatkozott forrásokat a vizsgálatba, a másik pedig, hogy Meienberger kutatásaikor még nem volt kellő mértékben tisztában a deputált tanácsos fogalmának jelentésével.

²⁰ Részletesebben, levéltári hivatkozásokkal ld. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82.

²¹ A Deutsche Schule rendszeréről ld. Engelbrecht, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Bd. 2. Das 16. und 17. Jahrhundert*. Wien, 1983. 131–134.

²² Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82. Az állítást alátámasztják további források is, hiszen előkerül a szőnyi béketárgyalások alatt Budára küldött Tassy Gáspár jelentésében is egy bizonyos Hüszejn csausz, illetve a ratifikált békepéldányt Konstantinápolyba szállító Johann Ludwig Kuefstein nagykövet (1628–1629) levelezésében is felbukkan egy Hüszejn, akit Murteza budai pasa küldött hozzá. Vö. Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Pest, 1867. 183. ill. Kuefstein Mürteza budai pasának. Konstantinápoly, 1629. jún. 8. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: ELTE EKK) G4 Tomus (a továbbiakban: Tom.) V. pagina (a továbbiakban: pag.) 1247. Ezúton köszönöm Szabó András Péternek, hogy felhívta a figyelmemet a megjelölt dokumentum lelőhelyére. Kuefstein a naplójában is említést tesz egy renegát Hüszejn csauszról. *Diarium vber die Türckische Legation; vnnd andere schriftliche Sachen diese Reyß vnnd Verrichtung betreffende Geschehen: durch Herrn Hannß Ludwigen Freyherrn von Kueffstain / etc. Im Jahr Christi*. 1628. vnd 29. Oberösterreichisches Landesarchiv (a továbbiakban: OÖLA) Herrschaftsarchiv Weinberg (a továbbiakban: HW), Archivalien, Handschrift (a továbbiakban: HS) 16. fol. 115v. Az ímént megjelölt forrás kiadásra való előkészítésén Berzeviczy Klára dolgozik. Vö.

sága alapján csauszként állt alkalmazásban a hódoltsági központban, s ekkor szemlátomást mind az erdélyi, mind a Habsburg konstantinápolyi állandó követeknek – aki ekkor az említett Johann Rudolf Schmid volt – szivárogtatott ki információkat.²³ Hüszejn – feltehetően lakhelyéből adódóan – a magyar nyelvet is megtanulta, így a már említett erdélyi követeken kívül kapcsolatba került Esterházy Miklós nádorral (1625–1645) is, akinek úgy tűnik, rendszeresen jelentett is.²⁴ 1644-ben pedig a Portára tartó nagykövet, Hermann Czernin írt róla mint tolmácsról, aki Komáromban fogadta őt, illetve aki Philipp Mansfelddel tartott kapcsolatot, és ajánlkozott neki is további szolgálatokra.²⁵ Mivel Esterházy Pálnak²⁶ is Hans Caspar néven írta jelentését, és Johannes Dietz császári futár is ezen a néven említi őt 1644-ben,²⁷ minden bizonnyal már régebb óta tevékenykedhetett ezen az álnéven. 1646-ig tehát csauszként, majd – feltehetően előrehaladva az általa bejárható ranglétrán – tolmácsként, illetve Esterházy nádor és Mansfeld győri főkapitány informátoraként találkozhatunk a névvel.

Berzeviczy Klára: *Fragen des Zeremoniells während einer Gesandtschaftsreise. Einige Bemerkungen zum Reisebericht des. H. L. Freiherrn von Kuefstein*. In: Sára, Balázs (Hg.): *Quelle & Deutung I. Beiträge der paläographischen Tagung Quelle und Deutung I. am 27. November 2013*. Budapest, 2014. 53.

²³ Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82–83. Feltehetően ő is azon Buda és Konstantinápoly között közlekedő csauszok között volt, akiket Schmid bevont a Bécs és Konstantinápoly közötti „titkos levelezésbe”. Vö. Schmid véleménye a „Titkos Levelezésről”. Bécs, s. d. 1646(?) ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: AVA FHKA) Sammlungen und Selekte (a továbbiakban SUS) Reichsakten (a továbbiakban: RA) Faszikel (a továbbiakban: Fasz.) 186 fol. 267. ill. Schmid II. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1636. jún. 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 114. Konv. 2. fol. 14.

²⁴ Magyar nyelvű jelentései közül egyelőre egyetlen egy került elő, de közvetett utalásokkal rendelkezünk mind Hans Caspar jelentéseiből, mind más forrásokból arra nézve, hogy rendszeres kapcsolatban állhatott a nádorral és/vagy annak rokonával, Esterházy Pál érsekújvári főkapitány-helyettesével (1633–1645). Vö. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 272. ill. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 83–84. 33. jegyzet, ill. Hans Caspar Esterházy Pálnak. Tata (Buda), 1640. jún. 9. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Esterházy-család levéltára (a továbbiakban: P 123) I. doboz (a továbbiakban: d.) I. a) fol. 69. Nehezen eldönthető, melyik Esterháznak szól a levél, mert a nádorról egyes szám harmadik személyben írt benne a kém, és Esterházy Pál több, a nádorhoz írt levelében is utalt egy bizonyos deákra, az említett levél viszont az Esterházy Miklóshoz írt levelek között található. Elképzelhető, hogy szintén Hüszejnre utalt Esterházy, mikor Izdenczy András Portára küldött internunciusnak adott instrukciójában említést tett egy bizonyos rossz magyar tolmácsról, illetve ő lehetett az a bizonyos németül is tudó török Izdenczy kíséretében. Vö. Majláth Béla: *Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története*. Budapest, 1885. 25–26., 53., 151.

²⁵ Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82., 84.

²⁶ Ld. a 23. lábjegyzet megjegyzését.

²⁷ Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82. 24. jegyz.; Johann Dietzről ld. Szabados: *Habsburg-oszmán kommunikáció*, 193–203.; Szabados János: „...Inquisition wider Emericum Balassa in puncto des erschossenen Diezens...” (*Vizsgálat Balassa Imre ellen a lelőtt Dietz ügyében*). *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 559–560., 563–573.

A beszerzés

Mint említettem, Schmidet 1646-ban Budára küldték köszönteni az új pasát, aki – mint a jelentésből kiderül – régi ismerőse a diplomatának még konstantinápolyi éveiből,²⁸ ez pedig kiváló bizonyítékul szolgál Schmid kiterjedt kapcsolati hálójára, ami vitathatatlanul a korábbi fogsága alatt elsajátított török nyelvtudásának volt köszönhető. Schmid 1646-os jelentésében előkerül egy bizonyos tolmács is, azonban csak feltételezni lehet, hogy Hüszejnről lehet szó, mert a nevét nem említi. Az viszont szinte bizonyos, hogy az ún. „Titkos Levelezők”²⁹ rendszerének újbóli felállításakor a renegát tolmács az, akit beszerveztek, mert egy haditanácsai bejegyzés alapján egy Philipp Mansfeld győri főkapitánnyal (1643–1657)³⁰ kapcsolatot tartó személyt építettek be,³¹ akinek év végén már pénzt is küldtek ebből a célból Johann Dietz futárral,³² első eddig előkerült német nyelvű jelentése pedig 1647 januárjából maradt ránk.³³ Le kell szögezni, hogy a „Titkos Levelezés”-ben való részvétel nem azt jelentette, hogy Hans Caspar korábban ne kémkedett volna – azelőtt, mint láthattuk, nagy valószínűséggel Philipp Mansfeld kémje lehetett –, sokkal inkább azt, hogy onnantól rendszeresen részt vett a Budáról Belgrádba vagy közvetlenül Konstantinápolyba történő levéltovábbításban is. Az, hogy innentől kezdve megmaradtak a minden bizonnyal korábban is létező, de valahol elkallódó vagy még valamely ismeretlen lelőhelyen lappangó jelentései, egyfajta előlépést is jelenthetett számára, ami valószínűleg összefüggésben áll budai levéltovábbító szerepével, illetve a hódoltsági politikai helyzettel, amit Schmid 1646-

²⁸ Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1646. március(?) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 28.

²⁹ Itt szeretném megjegyezni, hogy a magyar szakirodalomban szereplő álláspontot a „Titkos Levelezők” rendszeréről mindenképpen módosítani szükséges a velük kapcsolatos források alapján, mert a rendszeren belül különféle funkciók látszanak körvonalazódni, melyek elemzése külön tanulmányt igényel. A rendszer újjászervezésének szükségességéről ld. Schmid véleménye a „Titkos Levelezés”-ről. 1646(?) d. n. ÖStA AVA FHKA SUS RA Fasz. 186 fol. 266–268. A „Titkos Levelezők”-ről megjelent szakirodalomban Peter Meienberger még levéltovábbító szolgálatként mutatta be a rendszert. Vö. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 83–86. Hiller Istvánnál és Kerekes Dóránál azonban egyértelműen hírszerző rendszerként szerepelnek. Hiller: *A „Titkos Levelezők” intézménye*, 208–215.; Hiller István: *A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Studia Agriensia 20. Eger, 1999. 157–159.; Hiller: *A Habsburgok török diplomáciája*, 217–219.; Kerekes Dóra: *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 1212–1218.; Kerekes Dóra: *Kémei Konstantinápolyban: a Habsburg információszervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699)*. Századok, 141. évf. (2007) 5. sz. 1220–1230.; Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémei Konstantinápolyban*. Budapest, 2010. 138–148.; Kerekes Dóra: *Titkosszolgálat volt-e a Habsburgok 16–17. századi „Titkos Levelezői Hálózata”?* In: Katona Csaba (szerk.): *Kémei, ügynökök, besúgók. Az ókortól Mata Hariig*. Szombathely, 2014. 105–128.

³⁰ Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 277.

³¹ Schmid a budai levelező megrendeléséről. Bécs(?), 1646. június. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 294. 1646 Exp. fol. 239v

³² Udvari Kamara Eder hadi fizetőmesternek. Bécs, 1646. dec. 19. ÖStA AVA FHKA Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU) Bd. 800. fol. 693.

³³ Hans Caspar Mansfeldnek. Tata (Buda), 1647. jan. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120 Konv. 1. fol. 44–45.

os budai útja után részletesen ismertetett.³⁴ Ettől az időszaktól mutatható ki, hogy a diplomata a budai kémmel rendszeres kapcsolatban állt, ami – mint látni fogjuk – Schmid követéségei alkalmával személyes találkozásokban, más alkalmakkal pedig egyéb bizalmi emberek segítségével zajlott.

A személyes találkozások

Schmid és Hans Caspar 1629-ben már bizonyíthatóan is ismerték egymást,³⁵ és az 1630-as években, Schmid konstantinápolyi rezidensi ideje alatt is együttműködtek olykor.³⁶ A már említett 1646-os jelentésben is olvasható, hogy a diplomata a tolmács jelenlétében beszélt a pasával,³⁷ következő évi látogatásakor pedig már konkrét jellemzést is készített Hüszejn csaszról. A leírásában Schmid megbízhatatlannak tartotta a tolmácsot annak renegát mivoltából adódóan, azonban elmaradt fizetése miatti siránkozása okán mégis az uralkodó figyelmébe ajánlotta Hans Caspart, mert szerinte fontos szolgálatokat tehet, csak arra kell ügyelni, hogy csupán információszerzésre – és nyilván levéltovábbításra – használják, információt azonban nem szabad neki átadni, hiszen muszlim alattvaló. Hozzátette, hogy Mürteza akkori budai pasa (1646. szeptember 9. – 1647. november 2.)³⁸ nagyra tartja őt.³⁹

A legközelebbi személyes találkozásra Schmid internunciusi útja alatt, a Szijávus budai pasával (1648. március 29./30. – 1649. szeptember 6.)⁴⁰ való beszélgetéskor került sor, amikor is a diplomata Hüszejn csasz tolmács jelenlétében tárgyalt a vezírrrel.⁴¹ Hans Caspar már a találkozó előtt is jelezte patrónusának, hogy Szijávus már nagyon várja őt

³⁴ Schmid ugyanis egy pasa elleni lázadásról számolt be 1646-os budai útja alkalmával. Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1646. március(?) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 25–32. Hans Caspar Philipp Mansfeldnek feltehetően több jelentést is írhatott ugyanúgy, mint a komáromi főkapitány Johann Christoph Puchheimnek is, ezek a levelek azonban vagy megsemmisültek, vagy eddig ismeretlen lelőhelyeken lappanganak.

³⁵ „...mitt ihme Schmidt ist der Usseyn chiaus. ein teutscher renegat khommen...” Kuefstein: *Diarium vber die Türkische Legation...* i. m. OÖLA Herrschaftsarchiv Weinberg, Archivalien HS 16. fol. 115v.

³⁶ Vö. a 23. jegyzet hivatkozásával!

³⁷ Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1646. márc. (?) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 28.

³⁸ Gévy: *A budai pasák*, 37.

³⁹ „Der offnerische dolmetsch Hussin Tschauß [lap szélén: Hans Casper] auch Alexander Vischer genant. Welche führ ein spion und gehaimben correspondenten dient, und von EKM [Eurer Kaiserlichen Majestät] bestahlung hatt, lamentiert hoch, daß man ihme so gahr nichts schickht. Er ist zwar nach aller renegaten brauch ein mensch, welchem an nicht zue vill trawen, sondern von ihme nur nemen solle. Wehr diß instrument kent und recht zue stimmen weiß, khan guette dienst empfahren(?). Er gilt jezt vill beym vesir, derowegen wehre mein ehrsambist ohnmassgebliches vermeinung, man dißem menschen nit so gar lassen, sonder mit ersten currier ettwo 50 taller hinabschickhen und wann fleissig avisire mit einem mehreren (wie neben eim regalo ich jezo unden gethan) ihme verträgen solle.” Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1647. okt. 31. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. I. fol. 96. Az erdélyi követ az év elején még más módon nyilatkozott róla: „Itt kegyelmes uram viszont Ali csasz az tolmács, levonván az német Huszain csaszról...” Körössy István I. Rákóczy Györgynek. Buda, 1647. febr. 26. Beke Antal – Barabás Samu (szerk): *I. Rákóczi György és a Porta: Levelek és okiratok*. Budapest, 1888. 895–896.

⁴⁰ Gévy: *A budai pasák*, 39–40.

⁴¹ Schmid III. Ferdinándnak. Buda, 1649. jan. 19. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 8.

mint internunciust, nyilván a kialakult politikai helyzet miatt.⁴² Az ezt követő személyes találkozási pont – azt leszámítva, hogy feltehetően Budán a visszaúton is találkoztak egymással – 1650-ben kerülhetett sor, mikor a kém Hüszejn csausz mivoltában, minden bizonnyal a budai pasa követeként Bécsben járt, ahol nyilván Schmiddel is találkozott, és számára – lévén, hogy nem átlagos csauszról volt szó – több ajándékot rendeltek el a Haditanácsnál, mint társainak.⁴³ Ezt követően pedig akkor került sor az újabb személyes találkozási pontra, mikor Schmid immár nagykövetségként ismét Konstantinápolyba utazott. Ekkor már óvatosabban járt el a diplomata, mint legutóbbi követségénél, mert mikor magánaudienciára ment Kara Murád pasához (1650. augusztus 6. – 1653. szeptember 9.),⁴⁴ Hüszejn csausz az ő kérésére nem vehetett részt azon, mert állítása szerint a renegát köpönyegforgató.⁴⁵ Az eset egyúttal azt is bizonyítja, hogy a diplomata feltehetően jól beszélt törökül, bár idézett jelentésében természetesen szabadkozik hiányos nyelvtudását illetően, azonban annak a feltehetően legalább két és fél évtizednek, melyet az Oszmán Birodalom területén töltött, nyilván megvolt a maga eredménye a diplomata nyelvtudását illetően. Egyelőre még nem derült fény a tolmács audienciáról való mellőzésének valódi indokára, de egyik oka talán a Hans Caspar erdélyiekkel való kapcsolattartása lehetett,⁴⁶ a másik pedig az esztergomi Musztafa bég ügye, akiről beszélni óhajtott a magánaudiencián. Több személyes találkozási pont eddig nem került elő adat a rendelkezésre álló forrásokból, de ez – mint látni fogjuk – nem jelenti azt, hogy a kapcsolat megszakadt volna kettejük között.

⁴² Szijávus ugyanis félt a szultányilkosság következményei miatt, mert már jó ideje nem kapott hivatalos értesítést Konstantinápolyból. Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1648. okt. 29. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 219–220. 1648 december 17-ről csak másolatban fennmaradt, a kém szintén feltehetően Schmidnek címzett két darab levelében erősen nyomatékosította a diplomata számára Szijávus pasa türelmetlen várakozását. Vö. Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1648. dec. 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 237rv ill. 237v, 239r.

⁴³ Érdekes, hogy Bécsbe tartva Hüszejn nem Schmidnek, hanem D'Asquier-nak írt panaszlevelet a schwechati bíró magaviselete kapcsán. Hüszejn csausz D'Asquier-nak. Schwechat (?), 1650. jún. 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 249. Külön ajándékaról ld. Haditanács az Udvari Kamarának Hüszejn csausz ügyében. Bécs, 1650. jún. 15. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 426. (r. Nr. 182) fol. 64. D'Asquier feltehetően fontos szerepet játszott a Bécsbe küldött követekkel és csauszokkal való informális kapcsolattartásban, valószínűleg erre utalt Hans Caspar 1659-ben keletkezett, eddig előkerült utolsó levelében is, mikor arra intette Michael de Paulo futárt, hogy vigye el a Bécsbe érkező követeket D'Asquier-hez. Vö. Hans Caspar Michael de Paulónak. Temesvár, 1659. s. d. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 131. Konv. 1. fol. 24.

⁴⁴ Gévay: *A budai pasák*, 40.

⁴⁵ Szó szerint a következő szerepel a jelentésben: „*Ich aber praemissis hinc inde curialibus in erwegung, daß ich etliche puncten, insonderheit wegen des beegs von Gran mit dem vezir lieber allein conferirn alß dem Hussain czaus, welcher auf beede axlen den mantel zu hencken plegt, solche vertrauen wolte, den vezir gebetten, ob ich zwar in der türckhischen sprach nicht sonders erfahren, gleichwol verhoffe, daß er mich zu genüegen verstehen würde.*” Schmid III. Ferdinándhoz. Buda, 1650. november 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. fol. 100v–101r.

⁴⁶ Az bizonyos, hogy erdélyiektől szerzett információkat továbbított Hüszejn a császáriaknak, azonban arra is találhatók utalások, hogy időnként II. Rákóczi György számára is szolgáltatott ki adatokat. Vö. Szabados János: *Erdélyi vonatkozású levélmások egy budai Habsburg kém (Hans Caspar) tevékenysége nyomán*. Fons, 23. évf. (2016) 2. sz. 269. 54. jegyzet.; Hüszejn csausz II. Rákóczi Györgynek. Buda, 1654. július 29. Szilágyi Sándor: *Erdély és az északkeleti háború I. Levelek és okiratok. Transylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta*. Budapest, 1890. 357–358.

Megbízások a patrónustól

Hans Caspar rendre kapott különféle megbízásokat Bécsből és tett bizalmas jelentéseket patrónusai számára, e dolgozatban csupán Schmiddel való kapcsolatára van lehetőség kitérni. Az első ismert kézzelfogható megbízása az évtizedek óta szolgáló császári futár, Johann Dietz 1651 őszen bekövetkezett halálesetének kivizsgálásakor történt. A Budán keresztül a Portára tartó futár Esztergom és Buda között, Nagymarosnál magyar hajdúk támadásának áldozata lett, majd belehalt sérülésébe minden bizonnyal az elfertőződött seb következtében.⁴⁷ A már említett Murád budai pasánál való, nem hivatalos úton történő érdeklődésre a Haditanács utasítása szerint Schmid adott parancsot Hüszejnnek, aki igyekezett is eleget tenni megbízásának, azonban állítása szerint Murád elzárkózott a segítségtől, így a vizsgálgatás ezen útja nem vezetett eredményre,⁴⁸ a futár halála kapcsán folytatott intézkedései miatt azonban Bécsből Schmid javaslatára jutalomban részesítették a kémet.⁴⁹

A következő fontosabb megbízás Schmid titkárának – Dr. Johann Friedrich Metzgernek – 1652. októberi budai küldetése alatt zajlott. Nem tudni, patrónusa kérésére-e, de a renegát tolmács kiszolgáltatta a diplomatának a hódoltsági várak katonaságának rendelkezésre álló adatait, ami az ősszel kialakult feszült helyzet miatt nyilván kiemelkedő jelentőségű volt a Haditanács irányítói számára.⁵⁰ Metzger követségéhez kapcsolható az a Schmidnek címzett levél is, melyben Hans Caspar nehezményezte korábbi bécsi küldöttsége alatt az ott tapasztalt Hannibal von Gonzaga városparancsnok (1643–1668)⁵¹ által tanúsított bánásmódot, és panaszkodott fizetatlensége kapcsán is a Sebastian Lustrier portai rezidenstől kapott kinevező okmányra (*Bestallung*) hivatkozva, melyben évi 300 Ft-ot ígért neki a hajdani konstantinápolyi rezidens.⁵²

⁴⁷ Az esetről és a két birodalom közötti kommunikációra gyakorolt hatásáról ld. Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, 193–202.

⁴⁸ A nem hivatalos informálódásról, illetve a későbbi hivatalos vizsgálatról ld. Szabados: „...*Inquisition wider Emericum Balassa*, 565–573.

⁴⁹ Az intézkedésről és az említett nyomozásról ld. Uo. 563–566.; Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, 195–197. A jutalomról ld. „12 ducaten für Hans Caspar von Schmid” ÖStA AVA FHKA HFU Bd. 827. 1652. Reg. 17. Januar 1652. fol. 20r.

⁵⁰ Metzger III. Ferdinándnak. Bécs, 1652. október 23. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 97r–98v. Az augusztus 26-án lezajlott vezekényi csata és az azt követő török csapatösszevonások szolgáltathattak alapot a hódoltsági török katonaság adatainak elkéréséhez. A vezekényi csatáról ld. Berényi László: *A vezekényi csata*. Turul, 74 (2001) 21–27.; J. Újváry Zsuzsanna: „*De valámig ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll.*” *A vezekényi csata és Eszterházy László halála*. Hadtörténelmi Közlemények, 119. (2006) 4. sz. 943–969.; Höbelt: *Friedliche Koexistenz*, 11–17.; Marti Tibor: *Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*. Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola. 2013. 185–191. Metzgerrel ld. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 132.

⁵¹ Gonzaga karrierjéről összefoglalást ld. Sienell: *Die Geheime Konferenz*, 82–84.

⁵² Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1652. október 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 58b. Lustrier 1623–1629 között töltötte be a konstantinápolyi rezidensi posztot. Spuler, Bertold: *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*. Teil. 3. *Listen der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jhdts*. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge, Band XI. Heft III/IV. 1935. 332. Hans Caspar más jelentéseiben is hivatkozott a Lustrier által adott kötelezvényre. Vö. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82.

Szintén patrónusa számára juttatta el Hans Caspar 1653 májusában és júniusában II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) Kara Murád pasának írt leveleinek másolatait, ezzel az erdélyi politika kapcsán releváns információhoz juttatva a Haditanács tagjait, és a kém egyben a pasa hozzáállását is közölte a diplomatával, ami még tovább növelte a közvetített információk értékét.⁵³

Hans Caspar ugyanúgy Schmiddel mint török ügyekben első számú szakértővel tartotta fontosnak megosztani 1653 júniusában a budai főtolmácsná váló kinevezését is, ami tulajdonképpen a renegát oszmán igazgatásban befutott karrierjének csúcspontját is jelentette, azonban kitűnik, hogy e karrier erősen kötődött a mindenkorai budai pasa hozzáállásához, hiszen a következő beglerbég, Szári Kenán pasa (1653. szeptember 9. – 1655. szeptember 22.)⁵⁴ már kevésbé fogadta kegyeibe Hüszejnt.⁵⁵ Kara Murád pasa különleges helyet foglalt el a budai beglerbégek sorában, hiszen ő a nagyvezíri székéből került Budára, az ő nevéhez fűződik az 1606 óta időről időre megújításra szoruló Habsburg–oszmán béke 1649-es konstantinápolyi meghosszabbítása is, és a forrásokból kitűnik, hogy a pasa Schmiddel meglehetősen jó kapcsolatot ápolt.⁵⁶ A Budán székelő utódja idején – minden bizonnyal a meglehetősen ellenséges hozzáállás miatt, amiről természetesen patrónusának is hírt adott⁵⁷ – Hans Caspar 1655-ben ideiglenesen felmondta a Habsburg szolgálatot, 1656-ban viszont már ismét jelentett és kapott megbízásokat, mert II. Rákóczi György hadi készülődése felkeltette a Haditanács érdeklődését. Azonban úgy tűnik, a bizalmatlanság továbbra is megmaradt vele szemben.⁵⁸

Az 1657 végén II. Rákóczi Györgyről szolgáltatott hírei miatt Schmid ismételten pénz küldésével biztatta a renegátot jelentésre és 1658 elején még el is küldte neki az erdélyi rendek részéről Budára küldött Majtényi András levelének másolatát, ami szintén nagy forrásértéket képvisel.⁵⁹ Később azonban Hüszejn a Gürdzsü Kenán pasához (1655. szept-

⁵³ A levelek közlését rövid bevezetővel ellátva ld. Szabados: *Erdélyi vonatkozású levélmások*, 263–268., 271–275. A kém szerepe ebben az esetben a történetírás szempontjából rendkívül jelentős, hiszen Rákóczi leveleinek tartalmát kizárólag ezekből a másolatokból ismerhetjük meg, tekintve, hogy mind a budai pasák iratai, mind az erdélyi fejedelmek levelezésének jelentős része megsemmisült a különféle katonai konfliktusok során, a Bécsbe küldött levélmások viszont így az utókorra maradhatott.

⁵⁴ Gévay: *A budai pasák*, 41.

⁵⁵ A kinevezésre és Szári Kenán hozzáállására való utalások jelzeteit ld. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 87.

⁵⁶ Úgy tűnik, Murád szemet hunyt Hüszejn kémtvékenysége fölött, hiszen nehezen hihető, hogy ne jött volna rá például Dietz esetének kivizsgálása kapcsán, hogy a renegátot Bécsből *utasították* az érdeklődésre. Vö. Szabados: „...*Inquisition wider Emericum Balassa*, 565–566. Kara Murád pasáról ld. Höbelt: *Friedliche Koexistenz*, passim.

⁵⁷ Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1655. január 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 26.

⁵⁸ A Haditanács következőképpen vélekedett róla: „*Durch einen tauglichen hungarischen officier nacher Ofen zu schicken und zu penetriren, waß aigentlich der sübenbürgische gesandte zu negociieren habe, weillen sich auf den Haß Caspar nichts zu verlassen.*” HKR Mansfeldnek. Bécs(?) ápr. 12. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314. 1656. Reg. fol. 174r Nr. 88.

⁵⁹ Jelentéséről és a biztatásról ld. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 88. 59. jegyzet. A másolat politikai kontextusát és közlését ld. Szabados: *Erdélyi vonatkozású levélmások*, 268–270., 275–276.

ember 22. – 1656. május 2. és 1656. november 20. – 1658. november 10.)⁶⁰ küldött Dr. Metzgernek már azt vetette a szemére, hogy nem fizetnek neki eleget, Rákóczi sokkal többet ígért.⁶¹ A kém bizonyíthatóan el is szegődött az erdélyi fejedelem szolgálatába (is), azonban a források alapján a Habsburgokkal való kapcsolatával sem hagyott fel, hiszen még 1660-ban is fizetett neki a budai pasánál küldetést teljesítő Georg Zemper a szolgálataiért.⁶² A nemzetközi diplomácia terén vitathatatlanul ekkor ért karrierje csúcsára, hiszen adatunk van arra nézve, hogy 1658-ban immáron a temesvári pasa tolmácsaként ő adott tanácsot Barcsai Ákosnak, mikor az a nagyvezír elé készült,⁶³ és 1660-ban feltehetően Simon Reniger is igénybe vette még szolgálatait az erdélyi helyzet elsimítására való törekvései kapcsán.⁶⁴ Azonban a renegátnak a Johann Rudolf Schmiddel való kapcsolatáról egyelőre nincsenek fennmaradt adataink ebből az időszakból, attól eltekintve, hogy az eddig előkerült, 1659-ben keletkezett utolsó levelében üdvözölte patrónusát, és további szolgálatait ajánlotta Temesvárról is.⁶⁵

A bizalmas kapcsolat jelei – patrónus és kliens (?)

Az említett, Mark Hengerer tollából származó, patrónus-kliens témakört módszertani szempontból közelítő munkában a szerző kimutatta, hogy a patrónus fogalmát sok esetben a nagyobb befolyással rendelkező személy megszólításakor – és nem a klasszikus értelemben vett patrónus-kliens viszony értelmében –, legtöbbször bizonyos saját célok elérése érdekében alkalmazták a 17. század közepének udvari kommunikációja során. Tehát a patrónus fogalmának szemantikája ekkor inkább az említett viszonyt takarta, és nem feltétlenül társították hozzá a kliensi lét klasszikus értelmezését.⁶⁶

Hans Caspar jelentéseiben rendre megjelennek arra utaló jelek, hogy Johann Rudolf Schmiddel viszonylag bizalmas kapcsolatban állt. Mint már említettem, elég régóta ismerték egymást személyesen, azonban láthattuk azt is, hogy a bizalom Schmid részéről nem volt feltétlen. Az említett bizalmi viszony a jelentésekben több területen is kimutatható. Példaként olyan eseteket említhetünk, amikor Hans Caspar rendre felhívta a figyelmet egy-egy oszmán méltóságviselő említésekor, hogy milyen kapcsolatot tart a Habsburg fél főhivatalnokaival. Több alkalommal szűrt be olyan megjegyzéseket Schmidnek és másoknak írt jelentéseibe, amelyek szerint Schmid jól ismeri az illető oszmán tisztviselőt. Ilyen példaként említhető, mikor Szári Hüszejn Portáról érkező csauszt jellemzi a renegát, mind Phi-

⁶⁰ Gévay: *A budai pasák*, 41–42.

⁶¹ Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 88.

⁶² Georg Zemper a Haditanácsnak. Bécs, 1660. s. d. (április?) ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 477. (r. Nr. 207) fol. 431.

⁶³ Németh István: *„Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Ákos Fejedelemmé téteték” (Ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsay török követjárásáról)*. Keletkutatás, 1996. tavasz. 69.

⁶⁴ Reniger saját állítása szerint nem kis összeget – 60 tallért – adott egy bizonyos Hüszejn csausznak ennek érdekében. Bár nem bizonyítható közvetlenül, de a több évtizedes tapasztalata és a nagy összeg is az ő személye mellett szól. Reniger I. Lipótnak. Konstantinápoly, 1660. december 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 132. Konv. 3. fol. 126.

⁶⁵ Hüszejn csausz Michael de Paulónak. Temesvár, s. d. (1659. év eleje) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 131. Konv. 1. fol. 24–25.

⁶⁶ A szerző számos példát említ. Vö. Hengerer: *Amtsträger als Klienten und Patrone*, 66–77.

lipp Mansfeld győri főkapitány, mind Schmid számára egyértelművé téve, hogy utóbbi jól ismeri a csauzt.⁶⁷ Ugyanígy Schmid az a személy, akivel tudatja az Indiából kincskeresés céljából Budára érkező indiai varázsló esetét is,⁶⁸ ami a Haditanács alapvetően katonai tisztviselőinek figyelmét valószínű nem keltette fel, a dörzsölt diplomataét azonban minden bizonnyal igen; még akkor is, ha a továbbiakban nem történik említés a messzi földről érkezett vándorról.

Az említetteken kívül azonban nem csupán diplomáciai, hanem teljesen magánjellegű ügyekben is Schmidet kereste meg a renegát. Így például nemegyszer találunk Schmidhez írt jelentéseinek elején vagy végén privát kéréseire vonatkozó utalásokat. Az ilyen jellegű kérések arra az időszakra tehetők, mikor Schmid az Oszmán Birodalom szakértőjeként Bécsből tartotta kézben a keleti diplomáciát, vagyis döntően az 1650-es évekre. Ebben az intervallumban bukkannak fel a renegát feleségére, illetve családjára vonatkozó kérések is. 1652 májusában például őket hozta fel indokként a neki járó anyagi juttatások elmaradása kapcsán.⁶⁹ Közeli egy évvel később szintén megköszönte a neki küldött természetbeni juttatást, s ez esetben patrónusa feleségét is megemlítette.⁷⁰ 1653 áprilisában – feltehetően húsvéthoz kapcsolódóan – pedig egy bizonyos piros tojás érkezését várta.⁷¹ Májusban újfent felesége számára kért eszközöket és Schmid feleségét is emlegette.⁷² Közeli két évvel később ismét megjegyzéseket tett levele végén papír, spanyolviasz és naptár kérése kapcsán, s a kért tárgyakat meg is küldték neki némi pénz kíséretében.⁷³ Amikor fiait körülmetélték, és állítása szerint adósságba került, ugyanúgy patrónusához fordult anyagi támogatás érdekében.⁷⁴

⁶⁷ „Unter deßen khamb den vesir ein corir von der Porten mit nahmen Sari Husein genandt, wellichen herr Schmidt gar wohl kennet.” Hans Caspar Mansfeldnek(?). S. I. (Buda?) 1653. január 16. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 47. „Vohr etlihen dagen ist dehr Säri Husein caws, dehnen sie woll khenen, vohn der Portten ahngelangt.” Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1653. január 25. Uo. Konv. 1. fol. 5r.

⁶⁸ Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda), 1653. április 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 108.

⁶⁹ „...wie wohl sie meiner undt deßgleihen mein alte undt liebe Gredtl sambt ihren khündtern vergesen seindt, vergiß ih awer seiner niht.” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1652. május 16. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 117.

⁷⁰ „Eur gnaden [ti. Schmid] shreiben vohr 19. Januärii habe ih den 27. dits sambt den beut zukher empfangen, bedankhe mih gegen ihmbe undt auh gegen seiner villgeliebten gemählin [ti. Schmid felesége] zuemb allerhöhsten.” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda), 1653. január 25. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 5.

⁷¹ „Daß rothe äy ist noh niht ahnkomen.” Hans Caspar Schmidnek(?) Tata (Buda) 1653. április 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 108. „Hans Caspar ... biit umb daß versprochene rothe aye.” Titkos és deputált tanácsosok a Haditanácsnak. Bécs, 1653. április 26. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 308. 1653–1654. Exp. Nr. 13. fol. 113r. Szükséges megjegyezni, hogy 1653-ban a húsvét április 13-ra esett. Vö. ELTE-n készített táblázat a húsvétok és pünkösdök időpontjairól. <http://progkor.inf.elte.hu/200405.1/napok.htm> (letöltés: 2017. május 25.).

⁷² „Mein Gredtl [ti. Hans Caspar felesége] khüst ihmbe [ti. Schmid] sambt seiner gemählin [ti. Schmid felesége] die händtl undt bit umb den beehrten khlabotän undt winshe ihmbe sambt allen den seinen eine gliksellige pffingsten.” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1653. május 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 134.

⁷³ „...wann sie [ti. Schmid] mir thetten schickhen papier, spanisch wax, einen neuwen calender.” Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1655. január 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 26. „...20 tl. für Hans Caspar und Papier, spanischer wachs und ein neuer Kalender samt einem Stück

Szintén Schmidnek számol be egy esetről, mikor vadmacska karmolta meg, illetve hosszabban tartó betegségeiről 1655-ben, amikor munkáját hátráltató okként nevezett meg mindkét esetben.⁷⁵

A kettejük kommunikációját tartalmazó iratok közül Schmid levelei vagy csak a már részben idézett kivonatos formában maradtak fenn a Haditanács iktatókönyveiben, vagy maga Hans Caspar utalt rájuk röviden jelentéseiben.⁷⁶ A kommunikáció tehát kölcsönös volt, azt viszont nem tudni, Johann Rudolf Schmid milyen megszólítást alkalmazott a kémnek írt leveleiben. Az mindenesetre megállapítható, hogy bár kölcsönös függés állt fenn kettejük között, a szó szoros értelmében mégsem lehetett szó patrónus-kliensi kapcsolatról, hiszen egyikük sem függött egzisztenciálisan a másik féltől, csupán mindketten éltek az adott politikai helyzetet kínálta lehetőségekkel.

Összegzés: párhuzamok és eltérések a két karrier között

A fentiekből látható, hogy Johann Rudolf Schmid és Alexander Fischer tulajdonképpen ugyanolyan szerencsétlen módon, vagyis fogolyként indulhattak el a pályájukon. Előbbi Konstantinápolyba került, utóbbi feltehetően egész életét a hódoltsági központban élhette le, csak élete végén került el Temesvárra.⁷⁷ Fontos különbség azonban, hogy míg Schmid

Leinwath.” 1655. március 15. ÖStA AVA FHKA Hoffinanz Bücher (HFB) Bd. 839. 1655. Reg. fol. 127.

⁷⁴ „*Bite dero halben ewr gnaden, sie wollen dißmalß auf mih gedaht sein, dahn eß ist mieh'r auf meinemb pankhett auf die 300 tl. aufgangen undt bihn hiezt vill shuldig.*” Hans Caspar Schmidnek Tata (Buda) 1653. június 18. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 176. „*Deßgleihen wollen sie auh meiner ihn gedaht sein, damit ih vohn meinen schulden, wellihe ih mit khindters beshneidungs auf den halß gebundten habe, ehrlest möhte werden.*” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1653. július 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 20.

⁷⁵ „*...hat mih awer auf demb khädt mit demb vesir ein wille khatz gemardt, alß daß mieh'r meine hendt kanß aufgeschwollen undt zerbißen gebesen seindt undt habe ein etlihe dag ein gebaltigen shmerzen außgestandten...*” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1653. június 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 158. „*Schon lange zeit lig ich khrankh zue pett, ein mahl bin ich schon ganz dahin gweßen, wahr mir unmöglich zue schreyben.*” Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1655. január 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 26. Szükséges megjegyezni, hogy betegségről nem csupán Schmidet értesítette, hanem 1652-ben Johann Christoph Puchheimet is, de akkor is előkerül Schmid mint patrónus: „*Bite ewr gnaden, sie wohlen unsern herrn patron Shmidt frewndtlich grießen. Gott sei lob und dankh, jezt bihn ih shon waß beßer wordten, awer allein die geshwehr ihmb leiben, die blagen mih offters mahl gahr shmerzlih.*” Hans Caspar Puchheimnek. 1652. január 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 55.

⁷⁶ „*Sein lieben shreiben habe ih den 29. Oktober empfangen.*” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1648. október 29. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 219. „*Alß ich euer gnaden schreyben sampt dem 20 tl. den 3. diß empfangen...*” Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1651. október 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 2. fol. 185. Ld. még a 70. jegyzet idézetét. „*Sein liebeß shreiben sambt beiliegendten unsers herrn patron Smidts shreiben habe ih den sibenzehndten Oktober frue empfangen.*” Hans Caspar Adolph Ehrenreich Puchheimnek. Tata (Buda) 1653. október 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 66. „*Vilgeliebter herr undt pátron, sein shreiben ... haben wiehr zue reht empfangen.*” Hans Caspar (Hüszejn csausz) Schmidnek. Buda, 1655. febr. 3.(?) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 3. fol. 6.

⁷⁷ Vö. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 89.

valamilyen okból kifolyólag fogsága alatt a rendelkezésre álló adatok alapján nem tért át az iszlámra, addig Fischerből renegát lett, az említettek pedig döntő módon meghatározták a későbbiekben mindkettőjük mozgásterét. Schmidnek ugyanis ezáltal lehetősége nyílt arra, hogy nyelvtudását és tehetségét kamatoztatva a Habsburg–oszmán diplomácián belül a lehető legmagasabb posztot elérhesse, és nyelvtudásának, valamint tapasztalatainak köszönhetően ő felelt Bécsben az Oszmán Birodalommal kapcsolatos ügyekért egészen az 1663-as háborúig, amikor is saját állítása szerint a diplomaták helyébe már a hadvezéreknek kellett lépniük.⁷⁸ Diplomáciai karrierjének köszönhetően pedig a bárói rangig vihette a svájci polgárfiú.

Hans Caspar ezzel szemben renegátként csupán az Oszmán Birodalom keretei között mozoghatott, így jutott el a csasz posztjától a budai dragománi tisztig, e szolgálatát pedig – kémtevékenységével egyetemben – még Temesvárott is folytatni tudta. Azt nem tudjuk, Hüszejn vajon kényszerből vagy önszántából tért-e át az iszlámra, azonban ez a lépése teljes mértékben determinálta későbbi pályáját, amihez persze tehetsége és simulékony magatartása is nagyban hozzájárult.

Közös vonásként mindenképpen aláhúzendó mindkettejük – feltehetően fogságuk alatt elsajátított – török nyelvtudása, ami Schmid számára is jelentős előnyt biztosított diplomatársaival szemben.

Mint említettem, kettejük kapcsolata – bár rendszeresen előfordul a patrónus megnevezés Hans Caspar leveleiben – nem tekinthető klasszikus értelemben vett patrónus-kliens kapcsolatnak, hiszen egzisztenciálisan egyikük sem függött a másiktól. A renegát feltehetően hasznos jövedelemkiegészítésként kamatoztatta nyelvtudását és az ennek következtében megszerzett információit, Schmid pedig a tolmács információs monopóliumhelyzetét próbálta kiaknázni az adott lehetőségekhez mérten, az esetek többségében pénzbeli vagy természetbeni honoráriumokban részesítve őt.

A zsitvatoroki békét követő politikai helyzet tehát mind a keresztény és császári udvarhoz hű, mind a keresztény gyökerekkel rendelkező renegátoknak megadta a lehetőséget, hogy tehetségüket kamatoztatni tudják a két birodalom közötti diplomáciai kommunikáció bonyolításában és lehetőségeikhez mérten a számukra elérhető legmagasabb posztig juthassanak.

⁷⁸ Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 131.

Summary

„Wollen sie mir dießes haltung, woll und guett, wo nicht, sage ich meinen dienst auff“ –
The patron-client (?) relationship between the War Councillor Johann Rudolf Schmid and
the spy in Buda, Hans Caspar

In this paper I investigate the quite long-term relationship of the War Councillor and expert of the Ottoman Empire, Johann Rudolf Schmid (1590–1667) and the renegade spy, Hans Caspar or Huseyn chiaus (?–1660?). The careers of these two persons can be well reconstructed. Both might have been captives in the Ottoman Empire, but while the Swiss Schmid remained Christian, Hans Caspar, who was born in Vienna as Alexander Fischer, converted to Islam and received the name Huseyn. They must have known each other at least since 1629 and Schmid helped Huseyn on multiple occasions, especially after 1647, to become a spy for the Council of War, because until that time he had only been a local spy of the commanders of the Habsburg–Ottoman frontier. The renegade regarded Schmid in his reports as his patron and shared with him reports on not only politically relevant events, but also several of those of his everyday-life. Although he regularly called the diplomat his patron, yet no sources have been obtained so far underlining that Schmid also considered him as a client. Moreover, Hans Caspar was mentioned in the sources most of the time as a renegade, and that is why their relation cannot be regarded as a classical patron-client relation: they were subjects of two different empires. Despite their different courses of life, they could profit from each other, because Hans Caspar received frequent remunerations for his intelligence services. Thus, he became known among the War Councillors, and in line with this, Schmid was enabled to get access to some secret information about the politics of the actual vizier of Buda by the knack of the ingenious reports transmitted to him by Caspar. This case study offers a better understanding of the functioning of the Habsburg–Ottoman frontier diplomacy in the mid-17th century.

TÓTH HAJNALKA

Török kereskedők nehézségei a kuruc korban – avagy hogyan ne kereskedjünk Magyarországon a Rákóczi- szabadságharc idején*

Előzmények – Oszmán aga küldetése

Valamikor az 1707. esztendő elején Temesvárról és Belgrádból közel hatvan muszlim és görög kereskedő érkezett Szegedre, hogy onnan magyar területre lépve adják el az áruikat. Szegeden megfizették a szokásos vámot, majd Johann Friedrich von Globitz császári generálistól engedélyt kaptak arra, hogy továbbmenjenek Kecskemét felé.¹ Kecskemét ekkor a kurucok kézen volt, de a város 1706. október 4-én (is) oltalomlevelet kapott Globitz generálistól arra vonatkozóan, hogy sem a császári katonaság, sem a rácok nem fogják zaklatni a lakosokat.² Erre azért volt szükség, mert 1706-ban két alkalommal is ki kellett üríteni a várost, egyszer a kurucok, másszor a császári katonaság támadása miatt.³ Az oltalomlevél ellenére a kecskemétiak 1707 januárjában újra elhagyni kényszerültek lakóhelyüket.⁴

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (*Temesvári Oszmán aga diplomáciai tevékenysége a 17–18. század fordulóján a Habsburg–oszmán határvidéken, 2016–2019*) támogatásával készült. A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta 20391-3/2018/FEKUSTRAT. Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora újkori Magyar Történeti Tanszéke, MTA–SZTE Oszmán-kori kutatócsoport.

¹ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*. Ford.: Jólesz László. A jegyzeteket és az előszót írta: Bánkúti Imre. Budapest, 1996. 158.; Hornyik János: *Kecskemét város története*. IV. köt. Kecskemét, 1866. 187. Globitzról ld. Esze Tamás: *A Tisza vonal védelme a kurucok ellen 1703-ban*. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*. Budapest, 1980. 597–681.; Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi szabadságharcban?* Budapest, 2005. (Életrajzi Adattár. História Könyvtár. Kronológiai Adattárak, 8.) 160.

² Hornyik: *Kecskemét város története*, 183. Az oltalomlevelet ld. uo. 394–395. Vö. még: *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból. Kecskemét város és körzete*. II. köt. Az anyagot gyűjtötte, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette: Bánkúti Imre. Kecskemét, 1994. 82.

³ Hornyik: *Kecskemét város története*, 178–180. Vö. Kecskemét város lakosainak veszteségei mind a kuruc, mind a rác vagy német katonaságtól: *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 68–74.

⁴ Hornyik: *Kecskemét város története*, 180–181.

Amikor a fent említett muszlim és görög kereskedők Kecskemétre érkeztek, a kurucok is vámot fizettettek velük ezüstben, továbbá azt is megszabták számukra, hogy csak Kecskeméten és Debrecenben árusíthatnak. Sőt, arra akarták kényszeríteni őket, hogy portékákat szabott áron adják el, majd addig el sem akarták engedni őket a városból, amíg a fenti feltételekkel ott el nem adták az áruikat.⁵

A rendkívül nehéz és hátrányos helyzetbe jutott kereskedők görög nyelvű kérelmet írtak az oszmán oldal kompetens elöljárójához, Ali temesvári pasához,⁶ amelyben különmegbízottat kértek érdekeik képviselőjére és helyzetük rendezésére. A kereskedőket Kecskeméten ért kellemetlenségekről, majd pedig ügyük rendezési kísérleteiről a temesvári díván tolmácsként tevékenykedő Oszmán aga részletes beszámolójából is értesülünk.⁷ A pasa az agát a panaszosok kérésére útnak indította II. Rákóczi Ferenc közelben operáló generálisához, Károlyi Sándorhoz.⁸ De Oszmánt nemcsak a Kecskeméten feltartóztatott kereskedők ügyének rendezésével bízták meg, hanem egy Csanád környéki konfliktus rendezésével is. Utóbbi esetben Makóról érkező magyar huszárok a Maroson át Magyarországra hajtottak

⁵ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 158–159., 167. Oszmán aga szerint a kereskedők a náluk lévő kávé 4 gurusért vették meg. Az áru után vámot fizettek, majd pedig arra akarták kényszeríteni őket, hogy 8 libertásért/8 fontért adják azt el, ami 2 guldent jelentett, ha a réz fontját azonos értékűnek veszik az ezüstével. Az oszmánoknál a réz okkája 1 gurus/1 ezüstforint volt. Uo. 158–159. Ezen árszabásra azért volt szükség, mert a II. Rákóczi Ferenc rézpénz kibocsátása miatti folyamatos infláció következtében visszaesett a kereskedelem a kurucok által uralt területeken, és a rézpénzzel kifizetett katonaság elégedetlenkedett. Ugyan elrendelték a rézpénz névértéken történő elfogadását, az nem valósult meg. Bánkúti Imre: *II. Rákóczi Ferenc rézpénzeinek gazdasági és társadalmi vonatkozásai*. Numizmatikai Közlöny, 68–69. évf. (1979–1980) 77–79. Vö. uő.: *Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön*. Cumania, 2. évf. (1975) 81. és 81. 12. jegyz.

⁶ Kara Jilan Ali pasa 1706. július 15-től 1708. október közepéig volt temesvári beglerbég. Fekete Lajos: *A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai*. In: uő.: *A hódoltság török levéltári forrásai*. Budapest, 1993. 452. 44. jegyz.; Ali pasa „Kara Aylan fia, a kerti őrség egykori parancsnoka” volt. Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*. Ford.: Jólesz László. A jegyzeteket és az előszót írta: Bánkúti Imre. Budapest, 1996. 147.

⁷ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*. Az eredeti oszmán-török nyelvű munka német fordítása, amely alapján a magyar is készült: Kornauth, Friedrich – Kreutel, Richard Franz (Hrsg.): *Zwischen Paschas und Generalen: Bericht der Osman Ağa aus Temeschwar über die Hohepunkte seine Wirkens als Diwandolmetscher und Diplomat*. Graz, 1966 (Osmanische Geschichtsschreiber 5). Oszmán agáról és tevékenységéről legújabban lásd: Tóth Hajnalka: *Temesvári Oszmán Aga levélgyűjteménye. Habsburg–oszmán–kuruc határvidéki konfliktusok a 18. század elején*. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.): *Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. (Certamen, III.) Kolozsvár, 2016. 283–294.

⁸ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 160–161. Ezekben a napokban több levélváltás is történt Károlyi Sándor és Ali pasa között. Ali pasa Károlyi Sándorhoz. Temesvár, 1707. február 27. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 398 Károlyi család levéltára, Missiles, 170. cs., fol. 15.; Ali pasa Károlyi Sándorhoz. Temesvár, 1707. március 15. Uo. fol. 13–14. Hivatkozik még rá: Papp Sándor: *A Sárközök. Egy magyar származású francia államférfi családjának története a 18. század végéig*. Szeged, 2012. 37. A határ menti események híre eljutott a Portára, Michael Talman Habsburg állandó követ május 16-i jelentésében írt arról, hogy Rákóczi Erdélybe készül, Károlyi pedig a csapataival a Maros–Tisza közén operál. Michael Talman az Udvari Haditanácsához. Konstantinápoly, 1707. május 16. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen (ÖStA HHStA), Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 114v–115r.

250, a szegedi lakosok tulajdonában lévő marhát, tudniillik a szegediek a temesvári pasa engedélyével oszmán oldalon legeltethették állataikat. Mindemellett az agának kellett eljárnia egy gyilkossági ügyben is, ugyanis Erdélyben, Torda közelében minden ok nélkül muszlim kereskedőket vertek agyon.⁹

Oszmán aga tíz kísérővel – köztük a kereskedők képviselőivel és a saját szolgálóival – indult el február 20. körül Temesvárról Csanádra.¹⁰ A megérkezésekor Károlyi Sándor, aki a II. Rákóczi Ferenc vezette rozsnói tanácskozás¹¹ után ment a Tiszántúlon aktivizálódott rácok ellen, Arad irányából érkezve február 20-án ért Makó, majd 21-én Csanád alá.¹² A generális az agát Makó elővárosába hívta.¹³ Oszmánt és kíséretét Makóval átellenben a Maros partján három csónak várta, azokon szállították őket a túlpartra, ahol az agát egy Károlyi által küldött lóra ültették, majd három embere kíséretében ellovagolt a generális házához. Károlyi – az aga beszámolója szerint – nagyon barátságosan fogadta őket, és a makói ügyben lépéseket is tett. A lakosok és a bírák kihallgatása révén az is kiderült, hogy mely huszárok hajtották el a marhákat. A Kecskeméten várakozó kereskedők érdekében pedig Károlyi levelet írt a kecskeméti generálisnak, hogy a kalmárok közül néhányat küldjön Debrecenbe, ahol csatlakozhatnak majd Oszmán agához, akit továbbküldött a Munkácson tartózkodó Rákóczi fejedelemhez.¹⁴

⁹ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 160. Oszmán aga *Kitāb-i Īnšā* elnevezésű levélgyűjteménye a korábbi évekre vonatkozóan is tartalmaz olyan levélváltásokat, ahol Ali pasa kereskedőket ért atrocitások miatt fordult vagy Károlyi Sándorhoz, vagy az aradi, illetve szegedi császári generálisokhoz. Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Mixt. 175. fol. 15v–17r.; ÖStA HHStA Konsularakademie, Kt. 9., Orinetalische Handschriften, No. 125., fol. 26r–28v.

¹⁰ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 160–161. Az aga elindulásának pontos időpontját nem ismerjük, arra Károlyi generális és katonái mozgásából, tartózkodási helyéből következtethetünk.

¹¹ II. Rákóczi Ferenc 1707. január 1-jén ment Rozsnyóra, ahol megkezdte az ónodi országgyűlés szervezését, amit május 1-jére hívott össze. Az országgyűlés május 31-től június 21-ig tartott. Vö. Szalay László: *Magyarország története*. VI. köt. Pest, 1859. 389.; Hornyik: *Kecskemét város története*, 183. Vö. még: Benda Kálmán (főszerk.): *Magyar történelmi kronológia*. II. köt. (1526–1848) Budapest, 1982. 541., ahol a rozsnói találkozó ideje 1707. január 22. – február 5.

¹² Károlyi Sándor a rozsnói tanácskozás után ment a rácok ellen. Az ostrom alá vett Csanád városa 24 óra eltelte után megadta magát. A csanádi kapitányt Károlyi Szegedre küldte, a katonákat pedig át a Maroson „török jobbagyságra”. Szalay: *Magyarország története*, 395–396.; Hornyik: *Kecskemét város története*, 183–184.; Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor*. Budapest, 1988. 93.

¹³ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 161. Szalay László is megemlítette Károlyi találkozását a temesvári pasa követivel, majd a velük való megbeszélésekről tájékoztatta a Konstantinápolyba induló magyar/kuruc követet, a „saját emberét a magyar biztosokhoz Konstantinápolyba küldötte, a fejedelem utasításával, hogy ügyekezzenek a Portát hadviselésre bírni az oroszok ellen”. Szalay: *Magyarország története*, 396. A szöveg kontextusa egy március második felében történt találkozóra utal, nem pedig Oszmán aga fent említett küldöttségére. Ezt vette át Kovács Ágnes is, nála a két török követség összemosódik. Kovács: *Károlyi Sándor*, 93–94.

¹⁴ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 161. Rákóczi a rozsnói találkozó lezárása után Munkácsra ment. Az aga és kísérete két napot töltött Makón, majd leírása szerint Károlyi öt szakasz huszárt adott melléjük, továbbá két ezredes és 30 sérültekkel teli szekér kíséretében indultak el. A sérültek Aradnál sebesültek meg. Uo. 161–162. Bánkúti Imre szerint az aga itt eseményeket kevert össze, mivel Arad ostromára csak 1707 júliusában került sor. Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 230. 67. jegyz. Ugyanakkor Szalaynál és Hornyiknál is olvasható, hogy Rákóczi március 19-én szólította fel Károlyit, hagyjon fel az „Arad elleni törekedésével” (Szalay: *Magyarország története*, 396.;

Oszmán aga küldöttsége ötnapi út után érkezett Debrecenbe, ahonnan háromnapos pihenő után indultak tovább Munkácsra Károlyi kvártélymesterével és néhány lovassal együtt. Ez az út Oszmán emlékei szerint szintén öt napig tartott, a megérkezésüket követő napon pedig már hívatta is őket a fejedelem.¹⁵ A találkozón Rákóczi magyarul beszélt és tolmács szolgálatát vette igénybe, majd a temesvári pasa levelének elolvasása után németre váltott, és tudatta az agával, hogy a megjelölt ügyeket átadja az Ungváron tartózkodó Bercsényi Miklósnak.¹⁶ A következő napon az erdélyi fejedelmi beiktatására készülő Rákóczi,¹⁷ illetve a továbbutazásához kocsit is kapó Oszmán aga Ahmed csausszal és egy szolgálójával együtt elindultak Ungvárra, ahova még aznap megérkeztek.¹⁸

Bercsényi Oszmán agával szintén tolmács nélkül, német nyelven tárgyalt, azonban ő kevésbé fogadta szívélyesen a török megbízottat.¹⁹ Miután az aga előadta a Kecskeméten ragadt kereskedők ügyét, a generális kijelentette, hogy az eladás helyéről és az árakról az országgyűlés határozott,²⁰ utóbbiról pedig a temesvári pasát is értesítették.²¹ Az aga azon megjegyzésére, hogy a kurucokkal ellentétben a császáriak csak az eladott áru után kérnek vámot, azt a választ kapta, hogy „nekünk semmi közünk a németekhez. Nálunk annak kell történnie, ami az országunkban szokás, és amit mi jónak találunk!”²² Ugyanakkor Bercsényi ekkor megígérte, hogy írásbeli parancsot ad a kereskedők elengedésére, de a megfizetett vámot nem adják vissza nekik.²³

A szegedi marhák elhajtásának ügye, illetve annak rendezése egyszerűbbnek tűnt, hiszen a Makón történt kihallgatások során kiderült, hogy Pap György és Jóvai Mihály huszárok és társaik voltak a tettesek. Azonban az aga emlékezete szerint Károlyi Sándor helyben tett intézkedései Bercsényi felháborodását váltották ki, és azokat saját hatásköre megsértéseként értelmezte, majd új eljárás indítását rendelte el. A Tordára útban lévő muszlim kereskedők ügyében pedig – akik közül hármat agyonverték, kettő pedig kifosztva menekült el – arról döntött, hogy majd Erdélyben határoznak a további intézkedésekről. Az aga, mielőtt Rákóczival együtt elindult volna Erdélybe, a fenti ügyekben még egy német nyelvű kérelmet is benyújtott Bercsényinek.²⁴

Az erdélyi határhoz érve Oszmán ismét megjelent Rákóczi előtt, és panaszt tett Bercsényi nem kielégítő döntései miatt, a Tordán meggyilkolt kereskedők örökösei pedig – akik

Hornyik: *Kecskemét város története*, 184.), azaz Arad környéki hadműveletek az oszmán küldöttség utazása során is folytak.

¹⁵ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 162.

¹⁶ Uo. 163.

¹⁷ II. Rákóczi Ferencet 1704. július 8-án a gyulafehérvári országgyűlés Erdély fejedelmévé választotta.

¹⁸ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 165. Az oszmán küldöttség többi tagját Szatmárra küldték.

¹⁹ Uo. 166.

²⁰ Az 1706. december 18. – 1707. január 22. közötti rozsnyói gyűlésről lehet szó.

²¹ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 168. Pápai Gáspár követ vitte az árjegyzéket Temesvárra, amin a törökök megdöbbentek: 1 okka kávé árát 2 ezüstforintban szabták meg, holott Isztambulban 1 okka kávé 4 eszedi gurus/4 oroszlanos kurust ért. A kurucok 8 libertást 2 ezüstforintban számolták, pedig az valójában 30 rézdrachmát ért, a réz okkaja pedig csak 1 kurus volt. 4 kurusért 3 para értéket kellett volna elfogadniuk. Uo.

²² Uo. 169.

²³ Uo. 168.

²⁴ Uo. 169–171.

közül kettő az aga kíséretében volt – elégtételt követeltek.²⁵ Rákóczi azzal hátrította el a felelősséget, hogy mivel az erdélyi erődök ekkor a német katonaság kezében voltak, az oltalomlevél nélkül utazók biztonságát nem garantálhatták, a kurucokat nem lehet hibáztatni amiatt, hogy megtámadták őket. Az aga felhívta a fejedelem figyelmét arra, hogy a németekkel kötött 1699. évi karlócai béke értelmében a muszlimok a császári területeken szabadon kereskedhettek,²⁶ a kurucok tekintetében pedig bíztak abban, amit Rákóczi egy korábbi levelében írt, miszerint a fejedelem ígéretet tett a muszlim kereskedők bántatlanságára.²⁷ Az álláspontok azonban nem közeledtek, és az aga dolgvégezetlenül indult vissza Erdélyen keresztül – Kolozsvár, Gyulafehérvár és Sebes érintésével – Temesvárra,²⁸ míg Rákóczi tovább utazott a fejedelmi trón elfoglalására, amire 1707. április 5-én Marosvásárhelyen került sor.

A kecskeméti rác portya és a muszlim kereskedők legyilkolása

Oszmán aga nem jegyezte le Temesvárra való visszaérkezésének időpontját, visszaemlékezésében arról számolt be, hogy amikor megérkezett, még nem engedték el a kereskedőket Kecskemétre. Majd röviddel ezt követően, 1707. április 3-án esett meg Kecskemét város híres-hírhedt kirablása és a muszlim kereskedők legyilkolása. Az eset nagy vihart kavart, és évekig tartó diplomáciai huzavona lett belőle. A történelekről a kortárs krónikáiról, a kecskeméti református iskola rektora, Székudvari János (?–1709) *Sűrű sírhalmokkal rakott jajhalom* című históriás énekének (1707)²⁹ és az utólag segítségnyújtás elmaradása

²⁵ Rákóczi és vele az aga is három nappal a Bercsényivel való tárgyalás után indult el Erdélybe, három-négy nap múlva értek Szatmárra, ahol egy nap pihenőt tartottak (ide érkeztek Bercsényi írásbeli határozatai), majd két-három nap múlva értek Erdély határához, ahol egy napi táborozást iktattak be. Rákóczi mellett ekkor 7–8.000 főnyi katonaság volt. Uo. 172–174.

²⁶ Lásd a karlócai béke 14. pontját. Szita László – Seewann, Gerhard: *A karlócai béke és Európa*. Pécs, 1999. 220–221.

²⁷ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 174–175.

²⁸ Uo. 179. Száz magyar forint úti pénzt is adtak Oszmánnak.

²⁹ A históriás ének több másolatban maradt fenn. A rendelkezésére álló négy másolat alapján a munkát először 1866-ban Hornyik János adta ki Kecskemét városáról szóló munkája oklevéltárában. Hornyik: *Kecskemét város története*, 397–414. Thaly Kálmán 1872-ben szintén közölte a munkát, a Hornyik-féle kiadást összevetette az akadémia kéziratárában lévő töredékes – de Thaly szerint kortárs – másolattal, és feltüntette az eltéréseket is benne. Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. II. köt. Pest, 1872. 151–182. Vö. *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 95–96. Székudvari János históriás énekét alapul véve Hornyik részletesen mesélte el a történeteket monográfiájában. Hornyik: *Kecskemét város története*, 180–184. Székudvari munkáját már a 18. században Balla Gergely is felhasználta Nagykőrös történetéről szóló krónikájában. Balla Gergely: *Nagy-kőrösi krónika*. Jegyzetekkel és oklevéltárral ellátva kiadták: Szabó Károly – Szilágyi Sándor. Kecskemét, 1856. 83–84. Szalay, aki szintén megemlítette az eseményt Magyarország történetében, a „Kecskeméten sz. ferencznek szerzetebeli atyáktul viseltetett egyházi pásztorzkodás” (Nagyszombat, 1775.) című munkára hivatkozott. Szalay: *Magyarország története*, 396. A hivatkozott munka valójában Bláhó Vince (1725–1785) ferences szerzetes 1772-ben Kecskeméten elmondott és 1775-ben nyomtatásban is kiadott prédikációja vagy búcsúbeszéde, amelynek új kiadását lásd: *Bláhó Vince búcsúbeszéde Kecskeméten 1772-ben*. A szöveget gondozta és jegyzetekkel ellátta: Bánkúti Imre. Kecskemét, 1991. Feltételezhetjük, hogy a kecskeméti eseményekről itt olvasható rövid összefoglalónak is Székudvari históriás éneke volt a forrása. Tőle idézett munkájában Katona is: Katona,

miatt megvádolt Csajági János ezereskapitány levelének³⁰ köszönhetően meglehetősen pontos ismeretekkel rendelkezünk.

Mi történt 1707. április 3-án, a böjt negyedik vasárnapján Kecskeméten? Brod parancsnoka, Constantin von Cobila (Kovay)³¹ ezredes kb. 1000 rác huszárral – Székudvari munkája szerint 2.000 lovassal és 1.000 gyalogossal³² – támadt a városra,³³ amit már előző nap kikémléltek.³⁴ Mivel kevéssel előtte a rác katonaság Nagykőrös városát fenyegette, az ottaniaknak a kecskeméti fegyveresek siettek segítségükre, így azonban a saját városuk védtelen maradt. Csajági is megjegyezte levelében, hogy a rajtaütés előtt a városban „sem kapukon, sem árkokon semmi vigyázás nem volt”.³⁵ Majd mindössze 200 fegyverest tudtak összeszedni, akik azonban tehetetlenek voltak a rácokkal szemben. A nagy rablást és kegyetlen vérontást végrehajtó támadókról – akik közül korábban többen is a kecskeméti szolgálatában álltak, és jól ismerték a polgárokat, illetve házaikat – az alábbi módon írt a krónikás: „Ez olly nép, kit magad segítettél sokban / Hogyha megkeresett akármelly dologban, / Pénzt markába, ruhát a nyakába / Sokszor adtál gabonát szájába. // Csuda, bizony, a’ kik voltanak faktorid, / Barom legeltető pusztai pásztorid, / Esmérőid, voltak czimboráid, / Azok lettek megölő hóhérid”.³⁶

Arról, hogy mi állhatott ennek a nagy pusztításnak a hátterében, már Székudvari is leírta, hogy bizony a kurucok előzőleg „Rácot vágnának”, amiért „szabad prédát ők [rácok] is kiáltának”.³⁷ A korabeli, számtalan, felszínre törő kuruc-rác konfliktus közül itt a kurucok márciusi rajtaütéséről van szó, amikor az Arad felől visszavonuló Károlyi Sándor jóváhagyásával és Bercsényi Miklós tudtával Berthóti István³⁸ és katonái bácskai területekre ron-

Stephano: *Historia critica regum Hungariae stripsis Austriacae*. Tom XVIII. Ordine XXXVII. Budaë, 1806. 523. Blahó Vincéről ld. Molnár Antal: *A török kori Kecskemét ferences krónikása: Blahó Vince (1725–1785)*. Cumania, 18. évf. (2002) 171–205.

³⁰ Csajági János levelét közli: *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 97–98.

³¹ A brodi parancsnok neve Oszmán aga munkájának magyar fordításában Kovayként szerepel. Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 180. A parancsnok teljes nevét Globitz generális jelentése közli. Johann Friedrich von Globitz az Udvari Haditanácshoz. Bécs, 1708. március 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 1. Fol. 97r.

³² Hornyik: *Kecskemét város története*, 403.; Thaly: *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalom-történetéhez*, 160–161. Csajági János másfélezerre sem tette a támadó rácok létszámát. *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 98. Vö. Johann Friedrich von Globitz az Udvari Haditanácshoz. Bécs, 1708. március 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 1. Fol. 97r.: „Dieße miliz hatt von seiten der Donau, der so genante capitán Constantin von Cobila (und die wohl zwey drittel oder nicht vill weniger, von dem corpo gemacht) geführet, die von der Teis aber ist unter dem ober capitán Vulin und honoris gratiae sammentlich nach der conjunction unter dieses commando gestanden.”

³³ Elcsi Ibrahim levele II. Rákóczi Ferenchez. Belgrád, [1707. április 3. után]. Fekete: *A Rákóczi-Aspremont-levéltár török iratai*, 441., ahol a pasa 4.000 támadóról írt.

³⁴ Hornyik: *Kecskemét város története*, 403.; Thaly: *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalom-történetéhez*, 160–161.

³⁵ *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 99.

³⁶ Hornyik: *Kecskemét város története*, 403.; Thaly: *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalom-történetéhez*, 159.

³⁷ Uo.

³⁸ Bertóthi István kuruc brigadérosról ld. Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi szabadságharcban?* 61.

tottak.³⁹ A kuruc brigadéros beszámolója szerint a 2.000 fős csapat négy falut prédált fel, 150 főt öltek meg az ellenséges rácok közül, és 40 rabot ejtettek.⁴⁰ Az április 3-i kecskeméti támadás áldozatairól és káráról maga Székudvari készített egy kimutatást históriás éneke mellékleteként, amely szerint a rácok körülbelül 400 főt ölthettek meg, és 150-160 embert hurcoltak el.⁴¹

A rácok kecskeméti rajtaütésekor még a városban tartózkodtak azok a muszlim és görög kereskedők, akik Globitz szegedi generálistól kaptak menlevelet, és akiknek az elengedése / továbbengedése ügyében korábban Oszmán agát küldték a kuruc vezérkar tagjaihoz, illetve magához Rákóczi fejedelemhez. Az aga visszaemlékezésében foglaltakkal ellentétben Hornyik János monográfiájában az írta, hogy abban a hat hétben, amíg a muszlim kereskedők Kecskeméten tartózkodtak, ott „kalmárkodtak” is.⁴² A hatvan (vagy közel hatvan) kereskedő közül 55-en estek áldozatul a rácok támadásának, mindössze hárman menekültek meg, de mindannyiukat kifosztották.⁴³ Hornyik az eset leírásakor arról tett említést, hogy a kereskedők éppen menekülőben voltak Nagykőrös felé, amikor a rácok rájuk támadtak.⁴⁴ Oszmán aga munkájában azt írta, hogy annak ellenére mészárolták le őket, hogy a Globitz generálistól kapott oltalomlevelüket is felmutatták.⁴⁵ A megölt muszlimokat és a görög kereskedőt – a rajtaütés során meghalt rácokkal együtt – a lakosok Kecskemét város keleti részén, a szőlőskertek vonalában, egy elkülönített téren ásatták el. A helyet még Hornyik idejében is „Ráctemető” néven ismerték.⁴⁶

A következmények és a kártérítés követelése

A rácok kecskeméti rajtaütését követően egyrészt rögtön megindult a rabságba hurcolt városiak visszakövetelése, másrésztől az oszmán fél – mind a belgrádi, mind pedig a temesvári pasa – kártérítést követelt a hallatlan módon meggyilkolt alattvalók után. A Habsburg és az oszmán oldal között a meggyilkolt kereskedők miatt hosszú ideig elhúzódó tár-

³⁹ Szalay: *Magyarország története*, 396.; Hornyik: *Kecskemét város története*, 184.

⁴⁰ Berthóti István levele Bercsényi Miklóshoz. Kecskemét, 1707. március 19. *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 95.

⁴¹ A különböző kiadások táblázatainak adatai nem teljesen egyeznek meg egymással, aminek elsősorban az lehet az oka, hogy a Hornyik és Thaly által használt kéziratok, ha kortársak is, másolatok voltak, így könnyen elírhatták a számokat. Ráadásul Hornyik az özvegyen maradtak számát munkája 187. oldalán 102-ben adja meg, majd az általa közölt Székudvari-féle szövegben 202 szerepel. Hornyik: *Kecskemét város története*, 398., 413–414. Vö. Thaly: *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, 180., 183. Számokat Blahó Vince szerzetes is közölt a veszteségekről, amik szintén nincsenek teljes összhangban az előbbiekkal, és azt sem tudhatjuk, hogy ő Székudvari eredeti szövegét vagy valamely másolatát használta-e. *Blahó Vince búcsúbeszéde*, 25.

⁴² Hornyik: *Kecskemét város története*, 189. Erre utal a Szegeden tartózkodó török kereskedők 1707. április 6-i levele is, ahol a történet utáni érdeklődés mellett azt is kérték, hogy „A Törökök írják meg a Sarzetaki abáját el atták é vagy sem?” Uo. 415.

⁴³ Uo. 412.; Thaly: *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, 177. Elcsi Ibrahim belgrádi pasa Rákóczi Ferenchez címzett levelében 53 török kereskedőt és egy görög zimmit említett. Fekete: *A Rákóczi-Aspremonti-levéltár török iratai*, 441.

⁴⁴ Hornyik: *Kecskemét város története*, 186–187.

⁴⁵ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 180.

⁴⁶ Hornyik: *Kecskemét város története*, 187–188.

gyalássorozat bontakozott ki, amiről egyrészt Oszmán aga feljegyzései számolnak be, másrészt pedig rendelkezésünkre állnak az ügy rendezésével megbízott péterváradai generális, Dietrich Nehem és az ő megbízottja, Johann Adam Lachowitz titkár jelentései is.⁴⁷ Így viszonylag jól rekonstruálható mind az egyeztetések menete, mind pedig a rendezést elsősorban hátráltató körülmények.

A kecskemétiiek azonnal tárgyalásokat kezdtek a szegedi és péterváradai parancsnokokkal a rabságba hurcolt polgárok – Székudvari számításai szerint 155–165 fő – kiszabadításáért. Globitz generális április 14-i, kecskemétieknek küldött válaszlevelében ígéretet is tett a segítségnyújtásra, de kérte, hogy a magyarok is küldjenek listát a náluk lévő rác rabokról, illetve segítsenek azok felkutatásában, akiket még a Berthóti István vezette rajtaütés során vittek el a kurucok.⁴⁸ Május 9-i dátummal a péterváradai parancsnok már összeállított egy listát az elhurcolt kecskemétiokről, amelyen 113 név szerepelt. A listára rávezették azt is, hogy mit tudtak meg róluk, például hogy közülük három megszökött a fogságból, három nő férjhez ment, négyen meghaltak, illetve többeket már ekkorra szabadon engedtek.⁴⁹ Május végére, június elejére tehető egy másik lista keletkezése, amely a péterváradai parancsnok által a kurucok kezéből kiszabadított és a saját ellenőrzése alá és eltartásába vett kecskeméti neveit tartalmazza.⁵⁰ Május 19-én, csütörtökön 15 megkerült rabot szállítottak Péterváradról Szegedre, 22-én pedig Globitz generális azért sürgette a kecskemétiakat, hogy a nála lévő személyeket mielőbb kicserélhesse a rác foglyokkal.⁵¹ Feltehetően a rabcsere folyamatosan zajlott, amit Globitz június 9-i levele is megerősít, hiszen abban arról értesítette a kecskeméti bírakat, hogy addig feltartóztatja a még nála lévő foglyokat, amíg – 15 napon belül – el nem küldik neki a még magyar/kuruc kézen lévő rácokat.⁵² A fentiek alapján joggal következtethetünk arra, hogy – bár nem veszteségek nélkül – az elhurcolt kecskemétiiek kiváltása viszonylag gyorsan, pár hónapon belül végbemehetett.

A megölt és kifosztott muszlim és görög kereskedők Szegeden tartózkodó társai is már április 6-án levélben tudakozódtak Kecskemét vezetőitől a történekről, és kérték, hogy három életben maradt társuk is számoljon be nekik mindenről.⁵³ A kecskeméti esetről szerzett információk nyomán az áldozatok örökösei kérelmet nyújtottak be mind a temesvári, mind pedig a belgrádi dívánhoz, majd Ali temesvári pasa levélben kérte a szegedi generálist a bűnök megtorlására, a bűnösök megbüntetésére, mivel a történekek békeszegésnek minő-

⁴⁷ A kecskeméti ügyet követő, több szinten zajló Habsburg–oszmán tárgyalásokról közel két teljes kartonnyi iratanyag áll rendelkezésünkre az ÖStA HHStA Türkei I. anyagában (Kt. 177, 178, 179.), amely anyag teljes feldolgozására – ami a két birodalom közötti 18. századi diplomáciai érintkezés módszerének részletes megismerésére is lehetőséget ad – jelen tanulmányban terjedelmi okokból nem vállalkozom.

⁴⁸ *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 96–97.

⁴⁹ Uo. 102–103. Vö. Hornyik: *Kecskemét város története*, 188., aki úgy értelmezte a jegyzéket, hogy a rajta felsoroltakat Szegedre kísérték.

⁵⁰ *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 104–106. Vö. Hornyik: *Kecskemét város története*, 188.

⁵¹ *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból*, 106.

⁵² Uo. 109. A levélhez tartozott egy jegyzék is a keresett rác foglyokról. Uo. 109–110.

⁵³ Csamasir Ibrahim bese, Oszmán fehérvári (nándorféhevári) aga és Haszán fehérvári bese levele Kecskemét város bíráihoz és esküdtszékeihez. Szeged, 1707. április 6. Hornyik: *Kecskemét város története*. i. m. 415. A forrásközlésben a bese kifejezés helyett a bassát olvashatjuk, ami téves, ti. nem a pasa címről van szó, hanem a bajtárs, társ jelentésű bese szóról.

sültek.⁵⁴ Globitz generális válaszlevelében arról tájékoztatta a pasát, hogy nincs hatásköre eljárni az ügyben, ő nem parancsnokol Brod fölött, de tájékoztatja az Udvari Haditanácsot (*Wiener Hofkriegsrat*) a történekről.⁵⁵ Miután Elcsi Ibrahim, akkor már belgrádi pasa, is hasonló választ kapott a szegedi és péterváradai generálisoktól,⁵⁶ kísérletet tett arra, hogy Rákóczi Ferencnél követeljen elégtételt a történekekért, mivel kuruc uralom alatt álló területen történt az eset,⁵⁷ amiről aztán a pasa a Portát is értesítette. A Belgrádból május 5-én Konstantinápolyba érkező Halil aga Michael Talman Habsburg-rezidenst is felkereste.⁵⁸ A meggyilkolt kereskedők társai és örökösei aztán közvetlenül a Magas Portához fordultak segítségért, aminek következtében a nagyvezír, Dámát Csorlulu Ali pasa (1703–1710)⁵⁹ behívatta magához Talmant,⁶⁰ így az ügy magasabb diplomáciai szintre emelkedett.

⁵⁴ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 180–181. Mivel az elkövetők császári szolgálatban álltak, a törökök a karlócai béke megszegésére hivatkozhattak. Oszmán aga visszaemlékezésében közölte Ali pasa levelét, ami tartalmilag valóban az eseményekhez kapcsolódik, de hibás a dátumozása, 1118. év receb hó 17. napja ugyanis 1706. október 25-nek felel meg. A hibás dátumozásra jelenleg nincs megoldásunk.

⁵⁵ Uo. 181–182. A levelet (oszmán nyelvű másolatát) Oszmán aga szintén közölte a munkájában, és ahogy a pasa levele, úgy ennek a dátumozása is hibás: az 1118. év receb hó 22. 1706. október 30-nak felel meg.

⁵⁶ Uo. 182. Oszmán aga maga is következtelen a belgrádi pasa személyének megjelölésekor, először Abdullah pasáról ír, aki a híres Köprülü-család tagja lett volna, de az ő pasaságára vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre adatok. Az említett időszakból Haszán belgrádi pasa és tevékenysége ismert, aki 1705 elejétől 1707-ig töltötte be a tisztséget. Fekete: *A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai*, 437. és 437. 12. jegyz. Ezt követően a volt temesvári pasa, Elcsi Ibrahim lett a belgrádi helytartó. Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*, 147.; uő: *Pasák és generálisok között*, 206., 232. 92. jegyz.; Fekete: *A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai*, 441. és 441. 20. jegyz.

⁵⁷ Elcsi Ibrahim levele II. Rákóczi Ferenchez. Belgrád, [1707. április 3. után]. Fekete: *A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai*, 441. Rákóczi a válaszlevelében arra próbálta rábírni a pasát, hogy inkább közösen álljanak bosszút a szerbeket akciójuk miatt. Rákóczi levele Ibrahim pasa, nándorfehérvári szerdárhoz. Szerencs, 1707. május 23. *Ráday Pál iratai II. (1707–1708)*. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán – Maksay Ferenc. Budapest, 1961. 274–276.

⁵⁸ Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1707. május 16. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 123r–124r.: „mir erinnern lasse, was gestalten die ksl. räzel unlengst zu Keschkemmet, da sie selbiges [123v] orth überfallen, bey 50 türckhische kauffleuthe nidergemacht und ihre auff viel 1.000 tl. belauffendte waaren völlig geplindert haben, welches berührter bassa mir zu dem endt auß gutther freundschaftt habe wollen hindter bringen lassen, damit ich wan etwan der vezier eine anforderung machte, darvon vorleuffig in etwas informirt were. Welche nachricht mir dan dahin gedienet, daß von diesem casu meine confidenten und absonderlich dem nischanzi, Bekir effendi, zeitlich informiren und ihnen was zu beschönung dises facti geredet werden kundte, suggeriren lassen. Welches villeicht so vill genutzt, das der vezier ungeachtet unserer feindten [124r] solches für einen fridens bruch außdeuten wolle, darüber in keine rachgerigkeit ausgebroch, sondern die beylegung dieser sache denen gräniz bassen völlig comittiret habe.” Michael Talmanról ld. Szabados János: *Michael Talman konstantinápolyi Habsburg rezidens két jelentése az Udvari Haditanács részére (1705. július 25. és augusztus 13.)*. Fons, 20. évf. (2013) 3. sz. 385–386.; uő: *Hírek Konstantinápolyból 1705 derekán. A nagypolitika történései egy Habsburg diplomata szemüvegén keresztül*. Hadtörténelmi Közlemények, 128. évf. (2015) 1. sz. 76.

⁵⁹ Münir Aktepe: *Çorlulu Ali Paşa*. In: *Türkiye Diyanet Vakfıye Diyanet Vakfı Islam Ansiklopedisi*. Cilt 8. İstanbul, 1993. 370–371.

⁶⁰ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 183.

Oszmán aga szerint egy-két hónap eltelt, mire a Porta megkapta a bécsi udvar hivatalos állásfoglalását a Kecskeméten történekről, eszerint: a rácokat a kurucok ártalmatlanná tevésére küldték Kecskemétre, és a kereskedőknek nem kellett volna ott lenniük. Ezt követően Talmant a törökök ismételten kérdőre vonták. A rezidens a követutasításának megfelelően azt javasolta, hogy mindkét fél részéről – a karlócai békében lefektetett módon – különmegbízottakat jelöljenek ki, akik helyben, a határon fogják tisztázni a felmerülő vitás kérdéseket.⁶¹ Úgy tűnik, bár egyértelműen békeszegésnek tekintették a dolgot, a Porta is a békés rendezés mellett foglalt állást nisándzsi, Bekri efendi előterjesztése alapján, amiről Talman október 13-i jelentésében számolt be.⁶² Azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a rezidens jelentésének azon részét sem, amelyben a francia követ tevékenykedése nyomán a Portán kialakult feszült helyzetet tárgyalja, minek következtében nem lehetett tudni, hogy az oszmánok beavatkoznak-e a magyarországi eseményekbe, illetve konkrétan a belgrádi pasa, Elcsi Ibrahim lépéseitől tartottak.⁶³

Mindez azért is lényeges momentum, mert a Porta a határ menti egyeztetések irányításával a belgrádi helytartót, Ibrahim pasát bízta meg, míg Habsburg részről Dietrich Nehem péterváradai generális hatáskörébe rendelték az ügyet. Ibrahim pasa 1707. október végén a péterváradai generálist okolta a vizsgálóbizottságok felállításának késése miatt, és azt írta a Portára, hogy Nehem nem akar vele együttműködni és a biztosokat kijelölni.⁶⁴ Amikor ezt követően, november 2-án Talmant számon kérték a Portán, ő csak a szeptember 19-i követutasítására hagyatkozhatott, amely szerint a bécsi udvar elsődleges szándéka a béke fenntartása volt, és arról tájékoztatták, hogy mindenképpen felállítják a vizsgálóbizottságokat.

⁶¹ A karlócai béke 11. cikkelye mondja ki, hogy a határvidéken minden, a békességet veszélyeztető vitás kérdést és nézeteltérést kirendelt bizottságok révén igyekezzenek megoldani. Szita – Seewann: *A karlócai béke és Európa*, 219.; Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 183.

⁶² Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1707. október 13. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Fol. Konv. 3. Fol. 162v.

⁶³ „Oben besagten Mehemet agha, alß er vor einigen wochen von der Porten gewiesser muniton und artiglerie sachen wegen an den Ibrahim bassa nach Bellgrad geschickt worden, habe absonderlich auch dahin instruiert, genau zu sondiren, wie berührter Ibrahim bassa eigentlich gegen die Teutsche und zur [155r] unterhaltung der gutten freundschaft gesinnet seye, welcher bey seiner vor 14 tägen beschehenen zurückh kunfft nit allein den hier in originali bey liegenden und mir zugeschribenen brieff von gedachten bassa überbracht, sondern auch versichert, daß selbiger die unterhaltung der ruhe und guten nachbahrschaft ihme eifferig angelegen sein lasse und gegen den ksl. hof besst gesinnet seye, welches ich dahin gestelt seyen lassen will und allein melde daß wegen seines violenten, stolzen und interessirten mir zimlich bekhandten naturels, viel an orth und weise mit selbigem wohl umbzugehen gelegen.” Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1707. október 13. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 154v–155r. Talman a janicsárját küldte Péterváradra, „und anbey gehorsambst ersuche, diese grosse gefährlichkeit in gnädigste consideration zu ziechen und zu glauben, daß der fride an einem harr hange und garleichtlich künftiges fruehe jahr die völlige ottomannische macht in Hungarn sich einfinden khönne.” Uo. Fol. 160r.

⁶⁴ Elcsi Ibrahim pasa levelével 1707. október 28-án egy csuhadár érkezett a Portára. Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1707. november 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Fol. Konv. 3. 176r. A csuhadár palotabeli szolgát jelent. A tisztségre ld. Abdülkadir Özcan: *Çuhadar*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 8. İstanbul 1993. 381–382.

Mindezek ellenére a nagyvezír parancsára a rezidensnek írnia kellett Péterváradra, hogy megsürgesse az dolgot.⁶⁵

„Der böse Mensch” – tárgyalások Elcsi Ibrahim belgrádi pasa irányítása alatt

Végül mindkét határ menti tisztviselő, a pasa és a generális is kijelölték a bizottságokat, amelyeknek egy Szalánkemén közelében fekvő helyen kellett találkozniuk. Oszmán aga visszaemlékezése szerint a török bizottság tagjai az agán kívül Ibrahim efendi, Oszmán bég, Mehmed aga és Ahmed zajim voltak, továbbá egy segédbíró is velük tartott.⁶⁶ Ehhez képest minimális eltérést mutat az oszmán bizottság összetételéről egy december 10-én Nehem generálisnak címzett levél, ahol Oszmán aga nem, viszont Juszuf zajim neve szerepel, illetve megnevezték benne az oszmán segédbíró is, Abdul efendit.⁶⁷ Minderről a generális a december 12-i jelentésében értesítette az Udvari Haditanácsot, továbbá arról is tudósított, hogy a biztosok a Szalánkeméntől kétórnyira lévő Belényeshez érkeztek. Nehem is Szalánkeménre küldte a saját biztosait, Johann Adam Lachowitz titkárt, Dörck alezredest és Haas segéd tisztet, akik aztán ott várakoztak a további utasításokra, hogy hol és mikor kerül sor a bizottságok találkozására.⁶⁸ Ez azt jelenti, hogy a kecskeméti események után több mint fél évvel sikerült a határ menti vizsgálóbizottságokat felállítani. A késlekedés valódi okát nagyon nehéz forrásokkal adatolni, de elfogadhatónak tűnik, hogy egyrészt közrejátszott benne a feszült külpolitikai helyzet, s annak lehetősége, hogy a törökök fegyveres segítséget nyújtanak Rákóczinak, másrészt pedig éppen annak a belgrádi pasának a hatáskörébe utalták az egyeztetések irányítását, aki – amellett, hogy roppant nehéz természetű ember lehetett⁶⁹ – feltehetően a török kormányzat háborúpárti tagjai közé tartozott, akár saját érdekből, a Porta politikájával szembemelve is.

⁶⁵ Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1707. november 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 17. fol. Konv. 3. Fol. 176r–177v.

⁶⁶ A bizottság tagjait Oszmán aga mindkét visszaemlékezésében megemlítette: Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*, 147., uő.: *Pasák és generálisok között*, 184.

⁶⁷ Elcsi Ibrahim belgrádi pasa Dietrich Nehem generálishoz. Belgrád, 1119. Ramadan hó 15. [1707. december 10.] ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 214r.

⁶⁸ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1707. december 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 216r. Vö. Dietrich Nehem levele Michael Talmanhoz. Pétervárad, 1707. december 16. Uo. Fol. 219r.: „Der herr von Lachowitz ist den 12. von hier nebst dem herrn obristleutnant und ober ingenieur Dörck und dem landauditorn nacher Salankemen abgangen umb dem werckh einen anfang zu machen und zu zeigen, das mann unserer seite eiferigst bemiehet die fridenscapitulationes heilig zu halten und was etwa vor mißhelligkeiten auf denen gränitzen erwachsen, nach dero richtschnurr in aller freundschaft zu appliniren.” Oszmán aga visszaemlékezésében a császári biztosok *Lackowitz*, az Udvari Haditanács főtölmácsa, *Türckh* alezredest, Pétervárad mérnök alezredeste és *Kastner*, a generális testőrezredének századosa voltak. Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*, 147.; uő.: *Pasák és generálisok között*, 184. Annak ellenére, hogy a generális jelentéseiben Lachowitz titkárként szerepel, az egyeztetések során valóban ő tolmácsolt, illetve ő jelentett Nehem felé. Viszont Kastner, akiről az aga említést tett, csak a tárgyalások későbbi szakaszában lett megbízott.

⁶⁹ „Weilen es nuhn das ansehen hat, als wann obbemelter bascha die entstandene differentien mehrers zu embröwilliren als zu appliniren suchet. Als bitte gehorsamst, so bald es möglich, mich meines ferneren verhaltens zu instruiren, damit dieses bösen menschen weit aussehendes vorhaben (wo mann bey der Porten nicht schon andere mesures genohmen), annoch in tempore hintertreiben werden

A bizottságok felállítása után sem sikerült gyorsan kivizsgálni a Kecskeméten történeteket. Oszmán aga visszaemlékezése rendkívül részletesen igyekszik visszaadni a tárgyalásokon történeteket, és több egymást követő egyeztetésről is beszámol, amelyeket egyrészt nehéz időrendbe szedni, másrészt párhuzamba állítani a császári megbízottak jelentéseivel, de mindkét oldal forrásaiban megtalálhatók a kapcsolódási pontok. Az oszmán oldal általános álláspontja – amiért valójában az ügy a bizottságok felállításáig eljutott – az volt, hogy a kereskedők meggyilkolásáért és kifosztásáért egyértelműen a császári oldal volt a felelős, hiszen az áldozatok előzőleg a szegedi generálistól, Globitztól oltalomlevelet kaptak. Mindezekért a törökök pénzbeli kártérítést, sőt az elkövetők megbüntetését, vérbosszút követeltek.⁷⁰ Ezzel szemben a császári oldal nem tartotta felelősnek magát a történetek miatt, és folyamatosan azt hangsúlyozták, hogy egyrészt a rácok nem arra kaptak parancsot, hogy Kecskemétre támadjanak, hanem arra, hogy rebellesek után kutassanak, és a kereskedők éppen a kuruc kézen lévő Kecskeméten tartózkodtak, másrészt pedig a Globitztól kapott oltalomlevél nem arra vonatkozott, hogy a kurucok között fogják megvédeni őket. Sőt – Oszmán emlékei szerint – az is elhangzott, hogy a németek szerint a kereskedők valójában kikényszerítették az oltalomlevelet, és tisztában voltak azzal, hogy Magyarországon háborús helyzet van, így az ottani kereskedés is veszélyes.⁷¹

könne.” Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1707. december 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 218r. Vö. Luigi Ferdinando Marsigli jellemzésével, aki örültnek titulálta a pasát. F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2008. 104–105, 184. (Az oldalszámzás a pdf dokumentum alapján, online elérés: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/fmolnar/phdmolnar.pdf>)

⁷⁰ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 185–188. Vö. Johann Adam Lachowitz jelentése Dietrich Nehemhez. Szalánkemén, 1707. december 18. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 237r–v. Arról, hogy az oszmán oldal biztosai vérbosszút követeltek: Johann Adam Lachowitz jelentése Dietrich Nehemhez. Szalánkemén, 1707. december 24. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 254r.

⁷¹ A császári oldal álláspontjára példaként ld. Dietrich Nehem levele Michael Talmanhoz. Pétervárad, 1707. december 16. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 220r–v.: „Viertens findet man unser seits nicht, das der ketskemeter einfall gegen die capitulationes geschehen, unsere husaren und heyduckhen haben hiezu keinen befehl gehabt, sondern nuhr den feind gesucht. [220v] Die türckhische kaufleuthe seyndt unter denen rebellen gefunden worden, haben sich auch mit ihnen zuer gegenwehr gesetzet. Wie wäre es dann möglich gewesen, bey einem nächtlichen einfall einen unterscheid zu machen? Ketskemet ist seit der rebellion nicht in unseren, sondern feinds händen, die rebellen haben die kaufleuthe etliche wochen aufgehalten und sich mit-hin verbündlich gemacht, selbige zu schützen. Die segediner päße seyndt denen kaufleuthen auf ihr importunes anhalten und ihre einfage gefahr, damit es nicht-, das ansehen habe, als wann man ihr commercium hemmen wolte, gegeben worden. Können sich auch bis in einem feindtlichen und von ihren truppen besetzten orth, wo wür dermahln nicht mesiter seyndt, keines wegs extendiren. Erhellet also gnugsamb hieraus, das nicht wür wegen dieses unser seits, gnugsamb beklagten unglückhs, sondern die rebellen satisfaction zu geben schuldig seyndt. Das beste wäre gewesen, wann lauth der friedens-articuln sich diese kaufleuthe nicht unter denen rebellen hätten finden lassen.” Dietrich Nehem levele Johann Adam Lachowitzhoz. Pétervárad, 1708. január 1. Uo. Kt. 178. Konv. 1. Fol. 2v. Johann Friedrich von Globitz levele az Udvari Haditanácshoz. Bécs, 1708. március 8. Uo. 96v.: „Auß den friedens-articuln sehe ich nicht, wie die Türcken die sicherheit ihrer kaufleuth im feindlichen territorio und kriege von unß verlangen können, da solche, ja, nicht anders alß in ksl. gebieth qua tali und nicht vom feinde besetzen zu extendiren.” Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 185–188.

A tárgyalások menetét nemcsak a nagyon távoli álláspontok nehezítették, hanem az a körülmény is, hogy Elcsi Ibrahim pasa teljhatalmú megbízottként megváltoztatta a tárgyalandó ügyeket, illetve azok sorrendjét. Ezt Oszmán aga úgy interpretálta, hogy a császári megbízottak akartak mással foglalkozni, nem pedig a kecskeméti esettel. Ugyanakkor már Talman 1707. november 7-i jelentésében is szerepel, hogy követutasítása alapján arra tett ígéretet a Portán, hogy a bizottságok nemcsak a kecskeméti ügyben fognak vizsgálgódní, hanem több vitás kérdést is megtárgyalnak, mint amilyen a határ menti csardakok (órházak) kérdése vagy a császáriak által még 1704-ben (!) a durazzói kikötőben megtámadott és elvitt két francia hajó ügye. Utóbbi azért volt különösen fontos az oszmánok számára, mert Durazzo török kézen volt, és a franciák nyilván tőlük követeltek kártérítést a hajókért. Talman kérte a Haditanácstól, hogy minderről Nehem bárót is tájékoztassák.⁷²

Johann Adam Lachowitz titkár – a Nehem generális által kirendelt bizottság vezetője – december 15-i jelentésében számolt be az oszmán biztosokkal folytatott első tanácskozásról, ahol azzal szembesült, hogy nem csak, illetve elsőként nem a kecskeméti konfliktusról kellene tárgyalniuk.⁷³ Ezért a titkár jelentésének kézhezvételét követően, december 17-én Nehem generális új utasítást kért az Udvari Haditanácstól, mivel Ibrahim pasa parancsa szerint az Ibrahim efendi vezette oszmán bizottság addig nem volt hajlandó a kecskeméti esetről tárgyalni, amíg a durazzói konfliktust meg nem oldották,⁷⁴ amire azonban ekkor a Habsburg-bizottságnak nem volt felhatalmazása. Nyilvánvalóan ismét időt vett igénybe, amíg az információk a határvidékről Bécsbe értek, majd új utasítás érkezett a generálishoz. Maga Oszmán aga a Habsburg-ügymenetet, miszerint a végső döntést az Udvari Haditanács hozta meg, és megbízottjai nem rendelkeztek teljhatalmú felhatalmazással, nagyon negatívan értékelte, és ezt tekintette a késlekedés legfőbb okának. Diszkrétan elhallgatta, hogy Elcsi Ibrahim belgrádi pasa egyéb módon is igyekezett hátráltatni az egyeztetéseket: rendszeresen nemcsak feltartóztatta, hanem vissza is küldte a Konstantinápolyba tartó, levélvivő császári kurírokat Péterváradra,⁷⁵ amivel jócskán megnehezítette az információáramlást a császári oldalon. Lachowitz titkár december 18-i jelentésében pedig arról olvashatunk, hogy a belgrádi pasa azért tartóztatott fel két kurírt, mert a titkárral akart személyesen beszélni a Bécsből érkezett új hírekről és utasításokról, ilyenekkel azonban Lachowitz nem rendelkezett.⁷⁶

A császári oldal a durazzói konfliktus megoldására külön bizottságot szeretett volna felállítani, ahogy az ekkor a szerémségi határvidéken jelentkező csardak-probléma tárgyalására is. Nehem generális a karácsonyi ünnepek végeztével – az udvartól kapott instrukciók

⁷² Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1707. november 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 177r. Vö. Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 188–191. A durazzói ügyről ld. Szabados: *Hírek Konstantinápolyból 1705 derekán*, 96–97.

⁷³ Johann Adam Lachowitz jelentése Dietrich Neheméhez. Szalánkemén, 1707. december 15. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 226r–227v.

⁷⁴ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1707. december 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 218r–v.

⁷⁵ Michael Talman levele Dietrich Neheméhez. Konstantinápoly, 1707. november 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 222r.; Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1707. december 17. Uo. Fol. 220v.

⁷⁶ Johann Adam Lachowitz jelentése Dietrich Neheméhez. Szalánkemén, 1707. december 18. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 238v.

szert – megbízottat kívánt Ibrahim pasához küldeni, hogy meggyőzze a kecskeméti ügyet érintő egyeztetések folytatásáról.⁷⁷

A kereskedők ügyének lezárásában – miután a Habsburg fél egyáltalán elfogadta az oszmán oldal kártérítési igényét – annak nagysága, vagyis az összeg meghatározása jelentette a legnagyobb problémát. A muszlim kereskedők Szegeden vámot fizettek árujuk után, így a vámnapló adatai alapján látszólag könnyen meg lehetett állapítani a magyar területre bevitt áruk értékét. Globitz és Nehem generálisok, továbbá az Udvari Haditanács is a Szegeden feljegyzett adatokat fogadták el hitelesnek, amelyek szerint a kereskedők összesen 500 tallér vámot fizettek, ami alapján a náluk lévő (és bevallott) áruk értéke nem lehetett több, mint 16.000 tallér.⁷⁸ Mindezzel kapcsolatban Oszmán aga visszaemlékezésében egy felettébb érdekes dolgot is olvashatunk, miszerint a kereskedők árujuk egy részét eltitkolták a vámosok előtt, így kevesebb vámot és harmincadot kellett fizetniük.⁷⁹ Ez – ha valójában így is volt – a császári oldalon büntetendő kategóriába esett, és semmiképpen sem lehetett a kártérítés követelésének alapja.

Nehem generális és emberei ragaszkodtak a saját vámnaplójuk és harmincados könyvük adataihoz, illetve bizonyítékokat kértek az oszmánoktól az esetleges nagyobb károkról, akik egy életben maradt vízholdót és több kereskedőt is felvonultattak tanúként. Lachowitz titkár december 24-i jelentése is említést tett a vízholdó kihallgatásáról, aki azért tudott megmenekülni a rajtaütéskor, mert rác ruhában volt, és rác nyelven beszélt.⁸⁰ Szejdi Ahmed kihallgatását és a *Koránra* tett eskü alatti vallomástételét Oszmán aga jegyezte le nagyon részletesen. Szejdi Ahmed az egyike volt azoknak a kereskedőknek, akik még februárban–márciusban Debrecenbe mentek Oszmán aga mellé, hogy megoldást találjanak akkori problémájukra, miszerint a kurucok nem engedték el őket Kecskemétről. Az ő vallomása alapján a város kifosztására még az előtt került sor, hogy visszaérkezett volna a városba, ezért is maradhatott életben. Az áruját a vízholdóra bízta, akit azonban kifosztottak. A saját árúja 3.000 gurust tett ki, a káráról mind a szultáni dívánhoz, mind pedig a belgrádi pasához jegyzéket nyújtott be. Ahhoz, hogy a császáriak elfogadják Szejdi Ahmed vallomását, még két embernek kellett esküt tennie arról, hogy a károsult becsületes ember.⁸¹ A felek Ahmed követelését tekintve ugyan eredményre juthattak, a többi megölt kereskedő, illetve örökösök és üzlettársaik esetében nem lehetett ugyanígy tanúkat állítani, a vámnapló adatai és az oszmánok követelései pedig nem fedték egymást. A pár hónapos huzavona után az oszmánok egyrészt a kereskedőknél lévő teljes árukészlet, másrészt pedig az emberi veszteségek után 120 kesze értékű kártérítést követeltek, amely összeg Nehem generális 1708. május 1-

⁷⁷ Dietrich Nehem levele Johann Adam Lachowitzhoz. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 241r. Vö. Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. január 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 1. Fol. 1v. Nehem a szállásmesterét és a tolmácsát küldte Belgrádba.

⁷⁸ Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1708. október 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 78r. Oszmán aga visszaemlékezése szerint a császáriak 32 kesze (erszény) értékű árujáról beszéltek. Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 195.

⁷⁹ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 195.

⁸⁰ A tanú elmondta, hogy Szegeden vámot fizettek, de ezt tovább nem részletezte. Johann Adam Lachowitz jelentése Dietrich Nehemhez. Szalánkemén, 1707. december 24. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 241v–242r. Vö. Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 193., 198.

⁸¹ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 197–200.

jei jelentésében 62.648 ½ oroszlanos talléreként szerepelt, amit a generális indokolatlanul magasnak tartott.⁸²

Mindeközben az Udvari Haditanács – hogy támogassa a határvidéki tárgyalásokat és egyben kontrolláltassa Ibrahim pasa tevékenységét – titkos utakon küldött üzeneteket és utasításokat Talman konstantinápolyi rezidensnek. Minderre azért is volt szükség, mert Ibrahim pasa nem feltétlenül a valóságot kommunikálta a Porta felé. A pasa február eleji levele kis híján meggyőzte a – Talman interpretációja szerint közismerten nyughatatlan természetű – nagyvezírt arról, hogy a kereskedők miatti kártérítés követelésében ne engedjenek. Miután a rezidens kapcsolatai révén időben közbelépett, a szultán arra vonatkozóan küldött parancsot a pasának, hogy a tárgyaló bizottságnak ne legyen semmilyen méltánytalan követelése.⁸³ Az oszmánok gondolkodásáról és mentalitásáról sokat elárul, hogy mindezek után, amikor két héttel később újabb levél érkezett Elcsi Ibrahimtól, annak békésebb és megengedőbb hangneméből a portai befolyásos tisztségviselők arra következtek, hogy a pasát egészen biztosan lefizették a „németek”, és ezért jobbnak látták, ha a pasa által közölt információkat ők is kontrollálják a Nehem generálistól Talmanhoz érkezett hírekkel.⁸⁴

A tavaszi hónapok eredménytelensége, illetve sokkal inkább az a tény, hogy a pasa nem tudta rákényszeríteni akaratát a császári oldal képviselőire, csaknem fegyveres konfliktust generált a határvidéken. A lobbánékony természetű Elcsi Ibrahim katonaságával Szabácsig vonult, majd a Száván átkelve a Szerémségbe, amivel Nehem generálist is csapatai összehívására kényszerítette. A generális szükségesnek tartotta, hogy Talman a Portán igyekezzon megakadályozni, hogy ott a pasa jelentéseire alapozva jóváhagyjanak bármiféle támadást a szerémségi területek ellen, miközben természetesen Nehem is minden eshetőségre felkészült.⁸⁵ Ibrahim a katonai fenyegetés mellett és a portai utasítások ellenére továbbra is

⁸² Uo. 192–193.; Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. május 1. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 2. Fol. 41r–v. Az aga leírásában 55 meggyilkolt kereskedőről esik szó, míg a generális jelentésében 53-ról. Az oroszlanos tallér értékéről ld. Buza János: *Az oroszlanos tallér árfolyama és szerepe Magyarország pénzforgalmában*. Numizmatikai Közöny, 80–80. évf. (1981–1982) 1. sz. 89–100.

⁸³ Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1708. március 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 1. Fol. 87v–88v.

⁸⁴ Uo. Fol. 88v–89r.: „undt [*Ibrahim*] sich zugleich anfragete, in waß er eigentlich über die strittigen puncten sich einlassen derffe, damenhero der gros vezier den folgenden tag mit seinem chihaja, dem nischanzi efendi, dem reis efendi undt dem tsaus bassi darüber conferierte undt den schluß alsobaldt zu papier setzen liesse, sich nit wenig verwunderendt, daß der Ibrahim bassa sich so sehr geändertet undt diesmahl so favorabl für die beylegung der versierenden strittigkeiten geschrieben habe, liesse [*89r*] sich auch wehrendter conferenz, nach aussag einiger meiner confidenten vernehmen, daß eß schiene, daß der Ibrahim bassa von den Teutschen sich muesse haben corrupiren lassen, weil auff einmahl ein so grosse veränderung in seinen schreiben gezaiget habe. Zu wünschen wäre eß, daß jedeßmahl, wan der Ibrahim bassa sein bericht über die commission an die Porten einschickt, von deß generalfeldtzeugmeister herrn baron von Nehem exzellenz darüber einige information über die gegenwärtige beschaffenheit der commission erhalten möchte, umb darvon meine confidenten specificè instruiren und an gehörigen orthen employren zu khönnen.”

⁸⁵ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. május 1. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 2. Fol. 41r.; Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad,

élt a kurírok feltartóztatásának eszközével, így a generális jogosan aggódott amiatt is, hogy hosszú időn keresztül nem kapott választ a Talmanhoz küldött leveleire. Ezen túlmenően a pasa a hozzá még májusban elküldött Lachowitz titkárt több hétig fogságban tartotta, ezzel kényszerítve a generálist és a bécsi udvart feltételei elfogadására.⁸⁶

Ezen körülmények között érthető, hogy Nehem a mielőbbi megegyezést szorgalmazta, de az Elcsi Ibrahim által (!) követelt összeget továbbra is rendkívül túlzónak tartotta. Júniusban már mind a határvidéken, mind a Portán 100 erszény, illetve 50.000 tallér kártérítésről folytak az egyeztetések, miközben a pasa megerősítette a haderejét, és továbbra is fogva tartotta a Habsburg-titkárt.⁸⁷ Idővel az is kiderült, hogy Ibrahim pasa igényt tartott némi ajándékra is.⁸⁸ Összességében Nehem generális és a Habsburg oldal kényszerhelyzetbe került: egyrészt a magyarországi belpolitikai helyzet miatt el kellett kerülniük bármiféle katonai összetűzést, másrészt pedig felelősséggel tartoztak az embereikért, így a fogva tartott Lachowitz titkáráért is. Július végén a generális számára biztató eseménynek tűnt, hogy Ibrahim pasa a Portáról szigorú parancsot kapott arra vonatkozóan, hogy a császári kurírokat semmiképpen se tartóztassa fel, és a kecskeméti ügyet minél hamarabb le kell zárni, még a nyár folyamán.⁸⁹

A rendelkezésünkre álló iratanyag az 1708. augusztusi történésekről és a feltételezhető egyeztetésekről hallgat. Nehem generális augusztus 30-i jelentéséből pedig már arról értesülünk, hogy Ibrahim pasa magas lázzal küzdött, erőtlén volt, és nem tudott enni. Az amúgy már lecsendesülőben lévő pestisjárvány Belgrádot is elérte.⁹⁰ Szeptember 10-én Lachowitz titkár a török fél legújabb – erősen gyanúsnak tartott – számításairól tájékoztatta a generálist, amelyek alapján a belgrádi kereskedők elvesztett árujának értékét 61.179 tallér 21 para 2 asperben, a temesvári kereskedőkét 11.570 tallér 28 para 1 asperben állapították meg, ami összesen 72.750 tallér 9 para 3 aspert jelentett, azaz 145 erszény („beutel”) 250 tallér 9 para 3 aspert.⁹¹ Ebbe már nyilvánvalóan belekalkulálták a pasának szánt ajándékot is.⁹² Ezen

1708. június 3. és június 8. Uo. Fol. 87v, 98r–v.; Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. május 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 2. fol. 50r.

⁸⁶ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 200–205., 232. 90–92. jegyz. Az aga arról írt, hogy 20 napig tartották fogva Lachowitzot. De tudjuk, hogy a titkár május 21-én ment Belgrádba és még egy hónap elteltével is ott tartózkodott. Adam Johann Lachowitz jelentése Dietrich Nehemhez. Belgrád, 1708. május 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 2. Fol. 61r–68v.; Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. június 26. Uo. Fol. 154r.

⁸⁷ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. június 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 2. Fol. 98r.

⁸⁸ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. június 26. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 2. Fol. 155r.

⁸⁹ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. július 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 41r.

⁹⁰ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. augusztus 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 41r. Ugyanekkor arról is beszámolt a generális, hogy Lachowitz titkárral együtt többen megbetegedtek, ezért nem tudott leveleket írni, illetve fordítani sem.

⁹¹ Johann Adam Lachowitz jelentése Dietrich Nehemhez. Szalánkemén, 1708. szeptember 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. fol. 43r.

⁹² Nehem szeptember 8-án jelentésében a pasa által követelt 2000 dukát értékű ajándékról írt, majd október 2-án 30 erszénnyí ajándékot említett. Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz.

összeg kifizetésére azonban nem került sor, október 2-án érkezett a hír Péterváradra a pasa haláláról.⁹³

A tárgyalások vége, megegyezés Ali belgrádi pasával

Ibrahim pasa halála sok tekintetben megváltoztatta a helyzetet: egyrészt az új belgrádi pasa kijelöléséig, sokkal inkább a megérkezéséig a tárgyalások megszakadtak, másrészt nem lehetett tudni, hogy az egyeztetések folytatódnak-e az eddigi eredmények figyelembe vételével vagy az új pasa új feltételeket fog támasztani. Október közepén Nehem arról értesült, hogy Ali temesvári pasa ambicionálja a belgrádi pasaságot,⁹⁴ amely tisztséget végül meg is kapta, de mindaddig nem foglalhatta el, amíg meg nem érkezett az ő addigi helyére kijelölt új ember, Haszán pasa.⁹⁵

November közepén – Ali december végi Belgrádba érkezése előtt – biztató üzenettel érkezett a pasa embere, Oszmán aga Nehem generálishoz, miszerint a kereskedők kártérítését tekintve 80 erszénynyi pénzben meg lehetne egyezni.⁹⁶ A császári oldal abban bízott, hogy Ali pasával könnyebben meg tudnak majd egyezni, de Nehem generálisnak be kellett ismernie, hogy a vele való tárgyalások problémásabbak, mint elődjével.⁹⁷ Amikor január elején Kastner századost küldte el hozzá a generális a kinevezéséhez szóló gratulációval, a pasa számon kérte, hogy 15 hónap alatt nem tudtak megegyezni, és azzal fenyegetőzött, hogy amennyiben továbbra sem sikerülne, annak következményei lesznek.⁹⁸ Ali pasa egyrészt Elcsi Ibrahimhoz hasonlóan minél nagyobb kártérítést igyekezett kieroszakolni, amivel a saját kincstárát is gazdagíthatta, másrészt talán a Porta felé is bizonyítani akart, és minél rövidebb időn belül akart minél előnyösebb megállapodást kikényszeríteni a császár-

Pétervárad, 1708. szeptember 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 47r. Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. október 2. Uo. Fol. 56v.

⁹³ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. október 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 53r. A pasa halálhíre október 9-én érkezett Konstantinápolyba. Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1708. október 13. Uo. Fol. 113r.

⁹⁴ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. október 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 59r.; Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*, 147–148.; uő.: *Pasák és generálisok között*, 206., 232. 92. jegyz. Ali belgrádi pasára lásd még: Fekete: *A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai*, 444., 445., 447.

⁹⁵ Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*, 147–148.; uő.: *Pasák és generálisok között*, 206. Haszán temesvári pasára ld. Fekete: *A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai*, 437. 12. jegyz.

⁹⁶ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. november 15. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 141v. Vö. Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1709. január 11. Uo. Konv. 4. Fol. 23v.; Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*, 147–148.; uő.: *Pasák és generálisok között*, 206. Nehem generális a péterváradit tolmácsot, Marcantonio Mammucca della Torre fiát, a várintendánszt és Lachowitz titkárt küldte az aga fogadására. Haszán pasa Temesvárra érkezését követően Ali pasa kérelmezte, hogy Oszmán agát magával vihesse Belgrádba, először csak 15-20 napra, de valójában ekkor véget ért Oszmán 17 éves temesvári szolgálata. Marcantonio Mammucca della Torre személyére ld. Marcantonio Mammucca della Torre. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunft*, Jg. 9. (1818) 253–256.

⁹⁷ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1709. március 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 4. Fol. 34v., 41r.

⁹⁸ Kastner százados jelentése Dietrich Nehemhez. Belgrád, 1709. január 9. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 4. Fol. 24r–v.

riaktól, megkísérelte újraindítani az alkudozást az összegről is. Ugyanakkor – alátámasztva ezzel az Oszmán aga által leírtakat⁹⁹ – külön egyeztetéseket is folytatott, amelyek során végül a kereskedők rokonainak és üzlettársainak kártérítési követelését 80, majd 70 erszénynyi összegben fogadták el.¹⁰⁰

A kártérítési összeg összeszedésének és kifizetésének módjára vonatkozóan – nyilván az összeg nagysága miatt – már 1708 őszén volt javaslata Nehem generálisnak: egyrészt a kecskeméti rajtaütésben résztvevő rácoktól, másrészt a rác területek adójából kívánta azt fedezni, valamint három részletben történő kifizetést javasolt.¹⁰¹ Már az Ali pasa megbízottjával, Oszmán agával folytatott egyeztetéseken – ahol a 70 erszénynyi pénz kifizetéséről tárgyaltak – az oszmán fél ahhoz ragaszkodott, hogy 30 kesze összeget azonnal fizessenek ki készpénzben, a fennmaradó 40 erszénynyi összeget pedig néhány belgrádi zsidó kereskedő – elsősorban egy Joseph nevezetű és társa – meghitelezi, és később az érintett rác területeken, a Szerémségben és Bácskában behajtja.¹⁰²

A tárgyalások lezárására, a pénzügyek intézésére ismét Lachowitz titkár és Kastner százados utaztak Belgrádba. Nehem a titkárnak írt instrukciójában kiemelte, el kell fogadtatni a török féllal, hogy a jövőben magyar földön csak addig védelmezik a kereskedőiket, amíg nem mennek a felkelők által uralt területekre.¹⁰³ A kecskeméti ügyet véglegesen lezáró okirat 1709. március 25-én született meg,¹⁰⁴ Nehem generális pedig április 1-jei jelentésében számolt be a pénz átvételéről készült elismervényről.¹⁰⁵ A törökök a kialakult 35 000 oroszlanos tallérból 15 000 tallért vettek át készpénzben, a fennmaradó összegről pedig váltót kaptak a belgrádi zsidó kereskedő(k)től. Ezt a pénzt három hónapon belül kellett kifizetni. Oszmán annyit írt, hogy Bécsből 5000 aranypénz érkezett meg, amit egy Jákob Izrael (!) nevű belgrádi zsidóval átszámoltattak, majd azt 30 kesze ezüstpénzként Oszmán elzáratta, a fennmaradó 40 kesze pénzre pedig váltót kapott, és azt az összeget Belgrádban fizette ki neki a zsidó.¹⁰⁶

⁹⁹ Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*, 147.; uő: *Pasák és generálisok között*, 208–215.

¹⁰⁰ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1709. február 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 4. Fol. 43v. Vö. Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 212.

¹⁰¹ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. október 25. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 123r–124r.

¹⁰² Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1709. február 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 4. Fol. 43r–v. A Joseph nevű zsidó kereskedő és társa szerepvállalása az ügyben már 1709 januárjában is szóba került. Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1709. január 19. Uo. Fol. 31v. Vö. Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 219–220. Vö. „minden magyarvégvidéki s bácskai rác család egy forintot, a rablás elkövetésében részvevők pedig azok, illetőleg örökösök részére két-két forintot fizetni köteleztettek.” Hornyik: *Kecskemét város története*, 190.; Katona: *Historia critica*, 522.

¹⁰³ Dietrich Nehem instrukciója Johann Adam Lachowitzhoz. Pétervárad, 1709. április 1. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 4. Fol. 86v–87r.

¹⁰⁴ Oszmán aga: *A gyaurok rabságában*, 148., 229. 51. jegyz.; uő.: *Pasák és generálisok között*, 217–218. 232. 97. jegyz. Ellentétben azzal, amit Hornyik állított munkájában, azaz hogy 1708 októberében rendezték az ügyet. Hornyik: *Kecskemét város története*, 190. Vö. még: Katona: *Historia critica*, 522.

¹⁰⁵ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1709. április 1. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 4. fol. 87v.

¹⁰⁶ Oszmán aga: *Pasák és generálisok között*, 219–220.

„So wäre es ja billich, das unsere pässe sie vor ihre freunde überall schützen solten”¹⁰⁷ – írta Nehem generális a kecskeméti ügy végén, és szavaiba beleéreződik, hogy valójában mennyire nem tartotta jogosnak és méltányosnak az oszmánok követelését, sőt abszurdnak érezte az ügy azon színezetét, mintha a törököket ők védenék a magyaroktól, illetve kurucoktól, miközben azok őket a barátjaiknak tartották. Ugyanakkor a kialakult patthelyzet megkövetelte a helyzet elfogadását.

Az 1707 áprilisában Kecskeméten történtek nagy vihart kavartak az amúgy sem békés Habsburg–oszmán, illetve a Habsburg–kuruc–oszmán viszonyrendszerben. Temesvári Oszmán aga visszaemlékezése, a császári tisztségviselők jelentései, de az aga *Kitāb-i İnšā* elnevezésű levélgyűjteményének kuruc korszakra vonatkozó dokumentumai arról tesznek bizonyosságot, hogy korántsem egyedülálló esetről van szó. Mind az esetet megelőzően, mind pedig azt követően több atrocitás is érte a török kereskedőket.¹⁰⁸

A kecskeméti ügy kapcsán az agának köszönhetően jó betekintést nyerhetünk abba, hogy miként működött egy-egy határvidéki konfliktus kezelése török oldalon. Nehem generális levelei, Talman konstantinápolyi rezidens és Lachowitz titkár jelentései pedig arra világítanak rá, hogy Habsburg oldalon mennyire más mechanizmus alapján intéződtek az ügyek. Az a teljhatalom, amivel Elcsi Ibrahim pasa felhatalmazást kapott a végvidéki konfliktusok megoldására, egyáltalán nem működött a császári oldalon, ott minden téren az Udvari Haditanács hozhatta meg a végső döntést, és a tisztségviselők kötelesek voltak minden új tényezőt, körülményt jelenteni Bécs felé. Arról is képet alkothatunk, hogy milyen volt a törökök kevésbé szabálykövető „tárgyalási technikája” és jogszabály-értelmezése (nem okozott problémát nekik, hogy a szegedi vámnál a kereskedők eltitkolták az áruikat, amiért azonban kártérítést követeltek), és természetesen a tárgyalófelek személyes attitűdjétől sem vonatkoztathatunk el.

Amellett, hogy Oszmán aga beszámolója nyilvánvalóan erősen elfogult nézőpontból örökítette meg a történeteket, illetve hogy feltehetően emlékezete (vagy a jegyzetei) néha megcsalta, a császári oldal bőséges forrásanyaga is alátámasztja, hogy jól értesültnek tekinthető, az ügy tárgyalása során – főként Ali pasa megbízásából – valóban jelen volt, és írása (írásai) történeti forrásként használhatók.

¹⁰⁷ Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1707. április 1. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 178. Konv. 4. Fol. 88r.

¹⁰⁸ Vö. *Kitāb-i İnšā*. ÖNB Mixt. 175. fol. 31v–33r.; Fekete: *A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai*, passim.

Summary

The activities and difficulties of Turkish merchants or how not to trade during the war of independence of Rákóczi

At the beginning of the year 1707 sixty Muslim and Greek merchants arrived from Belgrade and Temesvár to Szeged to sell their goods in Hungary. They paid the usual duties, then got permission from General Johann Friedrich Globitz to go to Kecskemét. However, the raiding Serbian Hussars and Haiduks of Commander Constantin von Kobila attacked the city of Kecskemét and not sparing even the Turkish merchants robbed the city, killed or captured its inhabitants. Among the Muslim and Greek merchants 55 were massacred and their possessions were taken away.

In this study I examine the antecedents and causes of this unprecedented case. Besides I present the evolving diplomatic strife between the insurgent Kuruc and the Ottomans, and between the Habsburgs and the Ottomans; namely how the frontier Turkish officials, Elci Ibrahim and Ali Pashas of Temesvár from one side, and General Dietrich Nehem of Pétervárad and his trustee, secretary and interpreter, Johann Adam Lachowitz from the other side tried to represent their interests and to settle the case. The deal gives a glimpse to frontier conditions in Hungary after the expulsion of the Ottomans, who remained parts of everyday life.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Szádeczky-Kardoss Lajos török kori kutatásai

Előljáróban néhány gondolatot kell idéznünk Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935) imponálóan sokoldalú, mennyiségében is impozáns történeti kutatásaival kapcsolatban. Lukinich Imre nekrológiájában úgy összegezte munkásságát, hogy „az két irányban volt úttörő jelentőségű: ő az első, aki a 16. és 18. századi erdélyi történelmet, vagy annak egyes részleteit széleskörű levéltári kutatások alapján tudományosan feldolgozta és e kutatásai ma is [ti. 1935-ben – T. S. L.] forrásértékűek. Ő az első, aki a 16–17. századbeli magyar–lengyel történelmi kapcsolatok feldolgozását ugyancsak levéltári kutatások alapján megindította. Sajátságos, hogy utolsó művei is Báthory Istvánról szólnak.”¹ Lukinich megállapításai szerint tehát Szádeczky Lajos (1914-ig e nevet használta) mérvadó kutatásai egyrészt a 16–17. századot érintették, főként erdélyi vonatkozásban, másrészt a lengyel–magyar kapcsolatokat, főleg Báthory István lengyel uralkodásához fűződően. Mivel Szádeczky Lajos 16–17. századi publikációinak túlnyomó többségét 1882 és 1898 között írta, azaz 40 éves koráig alkotta meg életműve jelentősebb részét, ezért e korszakbeli munkáit elemzem, a későbbi művekre csak röviden utalok. Kitérek e munkák korabeli és későbbi fogadtatására, illetve utóéletére is. Végezetül megkísérlem kifejteni, hogy az életmű legfajsúlyosabb, török kori része mennyiben hasznosítható napjainkban, mi a jelentősége, tanulsága számunkra.

Röviden szólnunk kell Szádeczky-Kardoss Lajos pályafutásáról. A budapesti egyetemen (1877–1879) és a bécsi egyetemen (Institut für Österreichische Geschichtsforschung – 1879–1881) végezte tanulmányait. A bécsi egyetemet ekkor a három vezető európai történeti iskola egyikeként tartották számon (a párizsi és berlini mellett), ahol a korszerű kritikai módszereket lehetett elsajátítani.² Szádeczky 1881-ben történelem–latin szakos tanári, 1882-ben pedig bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Már egyetemi éveiben eljegyezte magát a tudományos kutatással. 1879-ben a Magyar Történelmi Társulat marosvásárhelyi vándorgyűlése alkalmából kapcsolatba került a társulat nagytekintélyű, kiváló titkárával, Szilágyi Sándorral. Szilágyi nagy hatással volt a fiatal Szádeczkyre, ő irányította figyelmét az erdélyi történelem kevésbé ismert korszakaira.³ Szilágyi az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* szerkesztése közben világosan felismerte, hogy számos hiányossága van az erdélyi történetírásnak, és útmutatása alapján jómaga és fiatalabb tanítványai alapos forráskutatás, levéltári

¹ Lukinich Imre: *Szádeczky-Kardoss Lajos† (1859–1935)*. Századok, 70. évf. (1936) 125–126.

² Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 2000. 200.

³ Lukinich: *Szádeczky-Kardoss Lajos*, 125.

gyűjtőmunka után forráspublikációkat, tanulmányokat adtak ki az erdélyi történelem egyes korszakairól. Segítette a feltáró munkát az, hogy a levéltárakat 1867 után megnyitották. A Magyar Történelmi Társulat történelmi kirándulásokat szervezett, először 1868-ban Kolozs megyébe, Kolozsvárra. E kirándulások során a történetírók szinte megszállták a helyszínen fellelhető megyei, városi levéltárakat, közös levéltári kutatást végeztek, lemásolták, kigyűjtötték az anyagot, majd ismertették, és részben meg is jelentették.⁴ Hatalmas mennyiségű forrásanyagot publikáltak a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első évtizedében. E forráspublikációs időszakra esik Szádeczky Lajos munkásságának legtermékenyebb időszaka, amikor éppen a török kori kutatásokba kapcsolódott bele. Gunst Péter hangsúlyozta, hogy e korszakban a „legfontosabb tudományos eredmények vitathatatlanul a 16–17. század kutatása során keletkeztek”.⁵ Szerinte egyes kutatóknál, így Szilágyinál, Thálnál, Takátsnál és másoknál a hangsúly a forrásfeltárára, az aktaközlésre került, míg Salamon Ferencnél, Tagányi Károlynál, Angyal Dávidnál vagy Acsády Ignácnál inkább a feldolgozás, az adatok értelmezése a jellemző.⁶ Jóllehet Gunst Péter historiográfiai munkájában csak egyszer szerepel Szádeczky neve, az egykori tanárával, Szabó Károllyal közösen kiadott *Székely oklevéltár* kapcsán, aligha kérdéses, hogy a forrásfeltáró történészek közé számította, akiket kimondva és kimondatlanul alacsonyabb kategóriába sorol, mint az elemző, értelmező történészeket. Hangsúlyoznom kell, hogy nem érthetünk egyet sem e merev kategorizálással, sem pedig a forráskiadás lebecsülésével. Hiszen a források feltárása, kiadása jelenti a történettudomány részére azokat a nélkülözhetetlen alapokat, amelyek nélkül bármiféle elemzés, értelmezés üres absztrakció. Szádeczky Lajos esetében fontos szerepet játszott az a korántsem mellékes körülmény, hogy előbb a budapesti egyetemi könyvtár tiszviselőjeként (1882–1891), majd ezzel szinte párhuzamosan egyetemi magántanárként alkalma volt elmélyülni éppen a 16–17. századi erdélyi történelmi kutatásban. Szádeczky pesti és bécsi tanulmányaival párhuzamosan levéltári kutatásokat is végzett Bécsben, Erdélyben, Lengyelországban és Moldvában. Mindössze 23 évesen, 1882-ben jelentette meg első művét Mihály vajda és Erdély kapcsolatáról, amelyet az Akadémia történelmi bizottsága adott ki.⁷ Ezt követte egy év múlva, 1883-ban a vonatkozó levéltári források kiadása, *Mihály vajda okmánytára*.⁸ A szerző ugyancsak 1883-ban és 1884-ben regesztákat is közzétett Mihály vajdával kapcsolatban.⁹ A fiatal szerző kedvező kritikát kapott élete első komoly, könyvterjedelmű munkájára, amelynél hangsúlyoznunk kell, hogy elsősorban saját levéltári kutatásaira, forrásokra épült. Éppen e munkája szerezte meg számára a budapesti egyetemen a magántanári képesítést. A magántanári képesítéshez beadott munkával kapcsolatban maga Szádeczky Lajos a legmegszívlelendőbb kritikának egykori tanára, a kiváló történész, Salamon Ferenc megjegyzéseit tartotta. Salamon szerint a szerző ugyan csak egy epizódot tárgyalt a magyar történelemből, de azt egész részletességgel, „s a részletek bizonyítják a szerzőnek nemcsak a korszak irodalmának ismeretét, hanem a *levéltári kutatásokban való jártasságát és szorgalmát*” [kiemelés tőlem – T. S. L.]. Azt is meg-

⁴ Gunst: *A magyar történetírás története*, 197–198., 201–203.

⁵ Uo. 218.

⁶ Uo. 218–219.

⁷ Szádeczky Lajos: *Mihály havasalföldi vajda Erdélyben 1599–1601*. Budapest, 1882.

⁸ Szádeczky Lajos: *Mihály vajda okmánytára*. Budapest, 1883.

⁹ Szádeczky Lajos: *Regeszták Mihály vajda életéhez*. Történelmi Társ., 1883. 721–754.; Uo., 1884. 32–65., 248–279., 438–467., 628–657.

említette, hogy „dicséretes a részrehajthatatlanság azon mértéke is, mellyel emberek és viszonyok felett ítél”. A dicséret mellett egyedüli bírálatként az merült fel, hogy „ámbár a munkálat nagyobb értékű lesz vala, ha szerző az események érdekfeszítő elbeszélése mellett nagyobb háttért ad annak egy eleven korrajz s az országos viszonyok tüzetesebb tárgyalása mellett”.¹⁰ Salamon Ferenc kedvező bírálatában hangsúlyozta Szádeczky első könyvéről, hogy „az sok részben új világot derít az illető kor történetéhez, – s magántanári dolgozatnak bizvást elfogadható”.¹¹ Mindez azt jelentette az egyetemi könyvtár fiatal tisztviselőjének, hogy magántanárként taníthatott 1883-tól a pesti egyetemen a „magyar történelem 16. és 17. századbeli része” témakörben. Az első könyv tehát egyértelműen sikeresnek bizonyult, olyannyira, hogy a későbbiekben is ezt idézték olykor, nem pedig a 11 évvel később átdolgozott, bővített és okmánytárral együtt kiadott nagyobb szabású munkát.¹² Néhány évvel később, 1891-től kinevezést kapott a kolozsvári tudományegyetemre nyilvános és rendes tanárként, majd 1919 és 1921 között a Budapestre menekült kolozsvári egyetem tanáraként folytatta egyetemi pályafutását. Végezetül a Szegedre költöztetett kolozsvári egyetem jogutódjaként működő Ferenc József Tudományegyetemen a magyar történelem rendes tanára lett. Aligha kell hangsúlyoznunk azt, hogy milyen fontos része lehetett Szádeczky Lajos esetében annak, hogy kutatómunkája és egyetemi oktatómunkája szervesen összekapcsolódhatott.

Első könyvét hamarosan további tanulmányok és könyvek követték, amelyek hasonlóképpen a 16–17. századi történelemről szóltak. Még 1882-ben megjelent a *Századok*ban egy tanulmánya is, amelyben bemutatta Báthory István lengyel király titkos tervét, amely dinasztikus szellemben fogant, és amely a korra jellemző, fantasztikus és megvalósíthatatlan tervezetek egyikének tekinthető. Eszerint István király unokaöccsét, Báthory Zsigmondot szerette volna a magyar trónra ültetni, míg Jan Zamoyski kancellárnak az erdélyi fejedelmi széket szánta. Zamoyskihoz hozzáadta unokahúgát, Grizeldiszt.¹³ A következő években is rendkívül aktívan kutató-publikáló Szádeczky érdeklődése továbbra is a 16. századhoz fűződött. Ezt tükrözi a *Századok*ban 1883-ban három részletben közreadott munkája Báthory Zsigmondnéről, Mária Krisztiánról, amely még ugyanebben az évben könyvterjedelmű

¹⁰ Az ekkor már elhunyt Salamon Ferenc 1883-as bírálatát idézi műve új, teljes mértékben átdolgozott, bővített kiadásában Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral*. Temesvár, 1893. Előszó. IV.

¹¹ Uo.

¹² Az 1882-es mű idézésére ld. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. IV. A tizenhatodik század*. Budapest, 1928. 430. (a későbbi kiadást nem említi); Szekfű azt is megjegyzi ugyanakkor, hogy az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* kötetei és Veress Endre felsorolt nagyméretű publikációi tovább „gyarapították a korszak és embereinek ismeretét”. Uo. Ez a megjegyzés közvetve leértékeli Szádeczky művét. Újabbán Nagy László elfogult és keményen elmarasztaló álláspontnak értelmezte Szádeczky 1882-es nézetét. Vö. Nagy László: *Mihály vajda a magyar történelemben*. Hadtörténelmi Közlemények, 103. évf. (1990) 3. sz. 1–28., 9., 20. jegyzet, 18. 56. jegyzet, 25. 183. jegyzet.

¹³ Szádeczky Lajos: *Báthory István titkos tervéről a magyar királyságot és az erdélyi fejedelemséget illetően*. Századok, 16. évf. (1882) 497–498. Utal e tanulmányra Sinkovics István, Magyarország története tíz kötetben, III/1–2. *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 1789. (bibliográfia); Horn Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002. 251.

különlenyomat formájában is megjelent.¹⁴ E nagy tanulmányával Szádeczky Lajos maradt a magántanári és doktori értekezése témájául szolgáló 15 éves vagy hosszú háború Erdélyországában, csak ezúttal nem a havasalföldi vajda, hanem a stájer hercegkisasszony szerepét vizsgálta. Szádeczky művében jelentős mértékben épített nemcsak a magyar (elsősorban Szilágyi Sándor), de a kortárs osztrák történészek kurrens munkáira is.¹⁵ Emellett használta a kortárs, 16. századi magyar történetírók (Istvánffy, Szamosközy stb.) műveit, és bőségesen utalt a bécsi levéltárak ekkor még jórészt kiadatlan, saját maga által gyűjtött anyagaira (főleg Krisztierna édesanyja, Mária főhercegnő levelezésére). A korszak levéltári hivatkozási, jegyzetelési szokásai teljesen mások voltak, mint manapság, így Szádeczky a levéltár és a fond (pl. Hungarica) megjelölését adta meg, emellett a levél írójának és címzettjének a nevét, a levélírás helyét és a keltezt. Szádeczky a források alapján bemutatta Mária Krisztierna életének fontosabb eseményeit, erdélyi szereplését, majd röviden tárgyalta visszavonulását, kolostori életét. A szerző elítélte a kiszámíthatatlan Báthory Zsigmondot, szimpátiája teljes mértékben a szerencsétlen sorsú osztrák főhercegnőé, akiről munkája bevezetőjében úgy vélekedett, hogy sorsa „igazán szánalomra méltó, mert önhibáján kívül jutott olyan keserves viszonyok közé, melyekből kibontakoznia nem állott hatalmában”.¹⁶ A munka végén szomorú konklúziót vont le: Mária Krisztierna „egész élete szenvedés és martyromság vala. Az az egy vigasza sem volt meg, hogy az a politika, melynek őt feláldozták, diadalra jutott volna Erdélyben.”¹⁷ A fiatal szerző munkájának stílusára a romantika nyomta rá bélyegét; nemcsak jelzőkben, szóképekben gazdag, de gyakran él a kérdés, a felkiáltás stíluseszközeivel. Szádeczky Lajos munkája nemcsak forrásokon nyugvó tudományos értekezés, hanem színes, eleven prózai alkotás is. Szádeczky e művét a későbbi történetírás is idézte, jóllehet nem került az érdeklődés homlokterébe.¹⁸ Jellemző módon Szekfű Gyula egyáltalán nem utalt erre a feldolgozásra, hanem sommásan megállapította, hogy „sem Báthory Zsigmondnak, sem feleségének, Mária Krisztinának nincs megfelelő életrajza, mely történetükben a lelki tényezőket is lemérné”.¹⁹ Igaz, a szellemtörténeti iskola legjelesebb magyar képviselője szempontjából Szádeczky Lajos pozitivistának és romantikusnak is tekinthető feldolgozása aligha számíthatott elismerésre.

Szádeczky 1884-től írt tanulmányai jelzik, hogy érdeklődése egy kissé korábbi időszak felé fordult, újra Báthory István alakja kezdte el foglalkoztatni, ezen belül is főként lengyel királyként vizsgálta a 16. század egyik legkiemelkedőbb magyar/erdélyi politikusát. Közölte Báthory István 1581 nyarán IV. (Rettegett) Ivánhoz latinul és oroszul írt emlékirata fontosabb részeinek fordítását, amelynek egykorú másolatát a bécsi titkos levéltárban a

¹⁴ Szádeczky Lajos: *Báthory Zsigmondné 1574–1621*. Századok, 17. évf. (1883) 50–58., 129–143., 256–274.; Szádeczky Lajos: *Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna*. Budapest, 1883.

¹⁵ Például egy évvel műve előtt jelent meg egy Mária Krisztierna-monográfia. Reissenberger, Karl: *Prinzessin Maria Christierna*. Graz, 1882.

¹⁶ Szádeczky: *Báthory Zsigmondné*, 50.

¹⁷ Uo. 274.

¹⁸ Acsády Ignác hivatkozott Mária Krisztierna életrajzára egy jegyzetben *A Magyar Nemzet Története*. 5. köt. Budapest, 1897. 538. 2. jegyzet („életrajzát megírta Szádeczky Lajos”); a későbbiekben Benda Kálmán: *Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna*. Budapest, é. n. (1986) 80. (bibliográfia); Szilas László: *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*. Budapest, 2001. 150. (bibliográfia)

¹⁹ Szekfű – Hóman: *Magyar történet*, 6. kötet. 431.

Polonica fondban találta meg.²⁰ István király válaszlevelében önérzetesen utasította vissza ellenfele vádjait, büszkén vállalta nem királyi származását, és végezetül párviadalra hívta ki ellenfelét. Szádeczky értékes dokumentuma pontos helyét nem közli, és nem az egész memorandumot teszi közé *in extenso*, csak az általa kiválasztott, szelektált részleteit.

A Báthory-kutatás következő, a forrásközléshez kapcsolódó etapja a *Századok* 1885. évi számában közzétett tanulmánya, amelyben a pápa békeközvetítéséről számolt be a lengyel király és az orosz cár között.²¹ Ismertette Antonio Possevino pápai legátus békeközvetítő misszióját, amelynek során a követ 1581-ben tárgyalta Báthory István lengyel királlyal és IV. Iván orosz cárral. Ezúttal Szádeczky nem saját levéltári kutatásainak eredményeit mutatta be, hanem Paulo Pierling forráskiadásai alapján elemezte a pápai békeközvetítést, amelynek segítségével 1582 elején lezárult a három évig tartó, Báthory István sikerét hozó livóniai háború.

1886-ban több fontos munkája is napvilágot látott. Egyik tanulmánya szorososan kapcsolódott Báthory-kutatásaihoz, amelynek aktualitást adott az a tény, hogy ebben az évben volt Báthory István halálának 300. évfordulója. Szádeczky Lajos ez alkalommal egy addig ismeretlen, Báthory-párti összeesküvés szerveződését, majd elhalását mutatta be kiadatlan bécsi levéltári iratok (főleg a Hungarica fondja) alapján. Előzményként utalt a nemrég csírájában elfojtott, igazában ki sem bontakozott Dobó–Balassa-összeesküvésre, néhány nemes átpártolására Báthoryhoz, valamint a Magyar Királyságban folyó zsoldostoborzásokra. Az összeesküvésről Rueber kassai főkapitány tudósította Miksa császárt-királyt, több magyarországi főúr (Forgách Simon, Dobó Ferenc és anyja, a Báthoryak, a Homonnaiak stb.) is részese volt a németellenes *conspiratió*nak, amelynek célja Magyarország megszabadítása volt a németektől, és a nemzeti királyság megvalósítása. E tervezetéseknél, szervezkedéseknek vetett véget Báthory István azzal, hogy a lengyel trónt választotta.²² Másik, rövidebb írása rendkívül érdekes pályát bejáró Haller Gáborhoz kapcsolódik, akinek református hitre való áttérését és külföldi peregrinációját, tanulmányútját vizsgálta Szádeczky egy 1633. évi levéltári irat kapcsán, amelyben I. Rákóczi György fejedelem további támogatásáról biztosítja az ifjú Hallert, 300 tallért is küld neki költségeire, egy feltételt szigorúan megszabva, maradjon állhatatos református hitében.²³ Ugyanebben az évben látott napvilágot a gróf Haller család története, amely nemcsak a 17. századi erdélyi Hallereket mutatja be, ezért csak részben tartozik jelen áttekintéshez.²⁴

A következő év igen gazdag termést hozott a szorgos kutató számára. Először egy olyan munkájáról tennék említést, amely erre a korszakra igen jellemző volt, és magyarázza azt a rendkívüli alkotókedvet, amely a korszak oly sok történészét jellemzi. Ezek a magánlevéltárak említett megnyitásához, a levéltári iratok begyűjtéséhez kapcsolódnak. Mint a Magyar Történelmi Társulat tagja, Szádeczky is többször kapott megbízatást ún. kalászatra, levéltári kutatásra. A *Századok* 1887. évi számában például a Forgách család Abaúj-Szabolcs-

²⁰ Dr. Szádeczky Lajos: *Báthory István emlékirata a muszka czárhoz 1581-ben*. *Századok*, 18. évf. (1884) 511–517.

²¹ Dr. Szádeczky Lajos: *A pápa békeközvetítése Báthory és az orosz cár között*. *Századok*, 19. évf. (1885) 289–305.

²² Szádeczky Lajos: *Báthory István és egy magyarországi összeesküvés – Báthory István halála 300-ik évfordulója alkalmával*. *Századok*, 20. évf. (1886) 851–866.

²³ Szádeczky Lajos: *Haller Gábor történetéhez (1633)*. *Századok*, 20. évf. (1886) 523–528.

²⁴ Szádeczky Lajos: *A gróf Haller család története*. Budapest, 1887.

megyei ágának kemenczei és csákányi levéltárát tekintette át április 14–17. között, és négy-napos intenzív kutatásának eredményeiről számol be. Ebben középkori okleveleket is megemlít, de az anyag nagyobbik és jelentősebb része, amelyről tömören, néha regesztaszerűen beszámol, az a 16–17. század.²⁵ Ahogy ő említette, „vérmes reményeket nem fűztem e tarlózáshoz, annál kellemesebben győződtem meg, hogy nem eredménytelenül fáradtam”.²⁶ A levéltári iratok között szerepelt például Forgách Imre naplója, az 1606. májusi kassai gyűlés végzése, Zrínyi Ilona két levele, Buda 1684-es ostromának naplója stb. Nyilvánvalóan korántsem mindegyik irat köztörténeti jelentőségű, mégis a kutatás izgalmát, fontosságát átérzhetjük e kutatási beszámolóban, és kicsit irigyelhetjük a kor kutatóit, akik e tudós búvárlataik alkalmával számos érdekes, addig nem ismert iratra bukkanhattak, megoszthatták azt tudós társaikkal és a szorgos kutatómunka forráspublikációik, tanulmányaik, könyveik alapját képezte.

1887-ben jelentette meg Szádeczky Lajos egy érdekes 16. századi politikus életrajzát. Kornyáti Békés (mai névváltozatban: Bekes) Gáspár János Zsigmond fejedelem nagyhatalmú tanácsura volt, aki ura nevében megkötötte az 1570. évi speyeri szerződést, majd távollétében ellenfelét, Báthory Istvánt választották meg az erdélyi rendek fejedelemmé. Bekes továbbra is aspirált az erdélyi trónra, de 1575. július 9-én Kerelőszentpálnál alulmaradt István fejedelemmel szemben. Bekes Gáspár történetének érdekessége, hogy elmene-külése után a lengyel királlyá választott Báthory István kegyelmét elnyerte, szolgálatába állt, részt vett livóniai háborújában, és ennek folyamán halt meg. Szádeczky életrajzában levéltári adatokkal is alátámasztott, plasztikus képet ad a 16. századi erdélyi történelem egyik jelentős, bár ellentmondásos személyiségéről, aki ugyan rendkívül ambiciózus volt, de végül is fel tudta adni vágyálmait, s vetélytársa szolgálatába szegődve újból politikai és katonai szerepet tudott betölteni.²⁷ Szádeczky e monográfiája olyan hiánypótló mű, amely máig megkerülhetetlen, hiszen azóta sem foglalkoztak érdemben Bekes Gáspár személyével. Kétségtelen persze, hogy Szádeczkyt Báthory István miatt foglalkoztatta az ellenfél szerepe, egyénisége, de mindenképpen fontos és gyakran idézett munka született e kutatás eredményeképpen.²⁸

A másik fontos és terebélyes könyv szintén 1887-ben látott napvilágot, öt éves anyaggyűjtés után, és Báthory István lengyel királlyá választásának történetét dolgozta fel.²⁹ A mű bevezetőjében Szádeczky Lajos hangsúlyozza, hogy sem a magyar, sem pedig a lengyel történetírás nem foglalkozott érdemben Báthory István lengyel királyságával, uralkodásával. Szádeczky két részre osztotta a tervezett kutatását: az egyik Báthory István királlyá választása, a másik pedig uralkodásának története. Az Akadémia Történelmi Bizottsága 1885-ben úgy döntött, hogy a következő évben, a nagy uralkodó halálának 300. évfordulóján kiadja Szádeczky munkáját, és a szerző rá jellemző szerénységgel írta, hogy „e megtisz-

²⁵ Szádeczky Lajos: *Jelentés a gróf Forgách család levéltáráról (Alsó-Kemenczén és Csákányban.)*. Századok, 21. évf. (1887) 560–572.

²⁶ Uo.

²⁷ Szádeczky Lajos: *Kornyáti Békés Gáspár életrajza*. Budapest, 1887.

²⁸ „Életrajzát megírta Szádeczky Lajos (Tört. Életr. 1887)” vö. Acsády Ignác (szerk.): *A Magyar Nemzet Története*. 5. kötet, 410. 1. jegyzet. „Báthory Istvánról modern életrajzzal még adós történet-írásunk,” vö. Szádeczky: *Kornyáti Békés Gáspár.*; Szekfű – Hóman: *Magyar történet*, 4. kötet. 429; *Magyarország története*, III/2. kötet. 1790. (bibliográfia).

²⁹ Szádeczky Lajos: *Báthory István lengyel királlyá választása*. Budapest, 1887.

telő megbízatásnak köszöni szerény munkám megjelenését”.³⁰ A szerény munka a Szádeczkyra és a korszakra is jellemző módon tartalmazza nemcsak az alaposan lábjegyzetelt, több mint 300 oldalas művet, hanem egy 69 magyar és latin nyelvű dokumentumból álló, 140 oldalas okmánytárat, pontos név- és tárgymutatót, így az összerjedelem közel 500 oldalt ölel fel. Az okmánytárat közösen készítette Szádeczky Lajos a lengyel Ignacy Polkowskival (1833–1883), továbbá felhasználhatta Károlyi Árpád gazdag gyűjteményét, aki maga is tervezte e téma feldolgozását, de erről lemondott. Ez a rendkívül részletes, elsősorban diplomáciai és politikatörténeti feldolgozás mindössze két év történéseit öleli fel, az ún. lengyel interregnumét 1574 és 1576 között, illetve Báthory István megválasztását. Szádeczky az első fejezetekben bemutatta Lengyelország földrajzi, politikai és társadalmi viszonyait, majd részletesen vizsgálta (Habsburg) II. Miksa és Báthory küzdelmét a trónért, támogatóik szerepét, a diplomáciai és politikai eseményeket. Szádeczky Lajos elemzése mindenkor a forrásokra épül, szemléletes, megelevenítő erejű. Stílusa sodró lendületű, színes, eleven, sok szóképpel, jelzővel dolgozik. Szádeczky ügyesen választja ki forrásaiból a szemléletes kifejezéseket, amelyet két példával illusztrálok. Miksa császár követe és párthíve, Dudith András így fakadt ki, mikor ura megválasztásáért cserébe pénzt követeltek tőle a lengyel előkelők: „mindenünnen rá rohannak, mint a hársziák, mint bagolyra a madarak, és szemtelenül parancsolva követelnek pénzt”. A későbbiekben pedig így fejezi ki a szerző forrása alapján azt, ahogy a császári párt fölé kerekedik a Báthory-párt: „Dudith éhes madarai sem röpkedtek többé az éjjeli bagoly körül, a mint kelet felől feltűnt a királyi nap.”³¹ A Báthory-párt németellenes propagandáját pedig egy korabeli forrásban fellelt lengyel mondással világítja meg: „a német még a székről sem esik le hiába”.³² Szádeczky Lajos veretes szavakkal méltatja a magyar és a lengyel történelem közös alakját, legkedvesebb történelmi személyiségét, akinek több munkáját is szentelte pályafutása során, köztük ezt is, amelyet egyik legjelentősebb művének tekinthetünk. Szádeczky így vallott előszavában könyve főszereplőjéről: „az erélyes szavak embere – egy országnak lón újjá-teremtője. Uralkodását Lengyelország »aranykorának« nevezik. Méltán sirathatta hű lengyel népe tíz évi rövid uralkodása után váratlanul jött kora halálát... Méltán sóhajt vissza hálás nemzete most is – halála 300-ik évfordulójakor – uralkodása dicső korára, ama viharos háromszáz év után, mely annyi megpróbáltatást és nemzeti gyászt hozott a sors csapásai által sújtott szerencsétlen országra. És mi magyarok – büszkén vallhatjuk őt magunkénak az idegen trón magaslatán is, a honnan annyi dicsőséget árasztott a magyar és lengyel névre egyaránt.”³³ Szádeczky Lajos e kiváló munkája ismert volt kortársai előtt, később a lengyel–magyar kapcsolattörténetet érintő munkák inkább tanítványa, Veress Endre Báthoryval kapcsolatos műveire vagy más, az 1930-as években megjelent monográfiákra (Buday Endre, Lukinich Imre) hivatkoztak.³⁴ Véleményem szerint méltatlan e feledés

³⁰ Uo. IV. (Előszó)

³¹ Uo. 290., 293.

³² Uo. 291.

³³ Uo. 312.

³⁴ „Életrajzát megírta Szádeczky Lajos (Tört. életr. 1887)”, vö. Acsády: *A Magyar Nemzet Története*, V. 410. 1. lábjegyzet. Feltűnő, hogy Szekfű Gyula egyáltalán nem említi e művet, Szádeczkytól csak a Békés Gáspár-monográfiát használta. Báthoryt érintve Veress Endre vonatkozó munkáira hivatkozott, ld. Hóman – Szekfű: *Magyar történet*, IV. Budapest, 1935². 429–430. (bibliográfia) Hasonlóképpen nem idézi Barta Gábor sem, vö. *Erdély három kötetben*. I. kötet. *A kezdetektől 1606-ig*. Mak-

e munka esetében, hiszen Szádeczky Lajos a legjobb erőnyeit vonultatja fel a hagyományos, pozitivistá történetírásnak; forrásokon alapul, kiváló stílusban megírt, élvezetes, alapos elemzés. Talán csak egy racionális magyarázata lehet a későbbi relatív mellőzöttségnek, hogy a szerző Báthory életének és lengyelországi uralkodásának csak egy rövid időszakát dolgozta fel, míg a későbbi monográfiák teljes összképre törekedtek, még akkor is, ha ezek sem tekinthetők teljes szintézisnek. Ezekkel szemben Szádeczky néhány évre szorított műve a tárgyalt téma sokkal alaposabb analizésének tekinthető. Kijelenthető, hogy Báthory Istvánt illetően ma sem állunk sokkal jobban, mint Szádeczky Lajos korában.

Szádeczky egy évvel később, 1888-ban Báthory István livóniai háborúját bemutató tanulmány sorozatot jelentetett meg az akkor induló *Hadtörténelmi Közlemények* folyóirat első évfolyamában. Ez a terjedelmes négy közlemény az eddig leginkább politikátörténeti munkákat publikáló Szádeczkyt új oldaláról mutatja be, amelyben a fő téma a lengyel–oroszl rivalizálás.³⁵

Ugyanebben az évben Szádeczky még egy másik jelentős munkát publikált egy valamivel korábbi, kevésbé feldolgozott korszakról, Izabella királyné és János Zsigmond lengyelországi emigrációjáról (1552–1556).³⁶ A szerző e művében többek között azt vizsgálta, hogy az Erdélyről lemondó Izabella királyné és János Zsigmond hol éltek, I. Ferdinánd magyar király mennyire teljesítette a lemondásért járó kárpótlási feltételeket, milyen tárgyalásokat folytattak, milyen mozgalmak indultak érdekükben, és hogyan tértek vissza Erdélybe. Szádeczky megállapítja, hogy a királyné és fia egy ideig Kassán tartózkodott. Innen 1552 júniusában nem a nekik átengedett Oppeln és Ratibor hercegségekbe vonultak, ahol egy percig sem voltak emigrációjuk során, hanem Lengyelországba mentek, ahol Izabella édesanyja, Bona királyné közelében laktak Varsóban, majd innen a határhoz közelebb költöztek. Egy ideig, 1552-ben még teljesítette Ferdinánd az átadási szerződésben kikötött pénzbeli feltételeket, de 1553-ban nehézségei támadtak, és az Izabellának megígért 100 000 Ft-ot nem küldték, kamatait és a hercegségek pótlékait sem, ráadásul a két szegény sziléziai hercegségből befolyt jövedelem sem volt annyi, amennyit a szerződés megkötésekor feltételeztek. 1553-ban Erdély katonai parancsnoka, Giovanni Battista Castaldo (1493–1563) távozott Erdélyből, helyébe I. Ferdinánd két vajdát nevezett ki, Kendy Ferencet és Dobó Istvánt. A Porta nem fogadta el I. Ferdinánd erdélyi uralmát, az erdélyiek elégedetlenkedtek, sőt Petrovics Péter már 1553-ban fegyveres mozgalmat kezdeményezett. E folyamat végül oda vezetett, hogy Ferdinánd erdélyi uralma tarthatatlanná vált, a Porta támadással fenyegetett, így az erdélyiek visszahívták Izabellát és János Zsigmondot, akik 1556 októberében tértek vissza Erdélybe, ahol ünnepélyes fogadtatásban részesültek. Szádeczky Lajos levéltári források alapján alaposan elemzi a politikai és diplomáciai eseményeket. Stílusa szemléletes, eleven és élvezetes. Ferdinánd és a Habsburgok lassú reakcióival kap-

kai László – Mócsy András (szerk.), Budapest, 1988.³ 609. (bibliográfia); említi Sinkovics István: *Magyarország története*. III/2. 1789. (bibliográfia); említi Nagy László: *Báthory István emlékezete*. Budapest, é. n. 319. (jegyzetek); Horn Ildikó: *A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága*. Budapest, 2007. 184.

³⁵ Szádeczky Lajos: *Báthory István hadjáratai az oroszok ellen*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. évf. (1888) 32–46., 224–245., 408–415., 538–548. Megjegyzendő, hogy élete vége felé egy tanulmány erejéig még visszatért e korszak hadtörténetéhez, vö. *Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-i orosz háborúban*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. évf. (1931) 1–30.

³⁶ Szádeczky Lajos: *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552–1556-ban*. Budapest, 1888.

csolatos megállapítása figyelemre érdemes, amely a szerző világlátására is fényt vet, miszerint az osztrákok „rendesen megkésnek egy évvel, egy hadsereggel s egy eszmével”.³⁷ Erdély anyaországtól való 1556. évi különválását úgy értékeli summázatában, hogy „nem Izabella, nem János Zsigmond érdeme, nem is Ferdinánd király mulasztásainak és szerződésszegésének volt ez következménye: hatalmasabb tényezőkben, a történelem kérlelhetetlen logikájának, a magyar nemzet geniusának s önfenntartási ösztönének ellenállhatatlan erejében kell keresnünk az okokat, melyek az erdélyi fejedelemséget annyi megpróbáltatás után ismételve megalkoták s másfél század zivatarai között ezután is fentarták – védbástyául és menedékhelyéül a magyarság két oldalról veszélyeztetett politikai szabadságának és nemzeti önállóságának”.³⁸ Szádeczky összegzése mutatja romantikus hazafiságát, elkötelezett magyarságát, ugyanakkor transzszilvánus szemléletét is, amely Erdélyben, az Erdélyi Fejedelemségben látta a magyarság megmaradásának szinte egyedüli zálogát, biztosítékát. Szádeczky e munkája hiánypótló volt saját korában, és az is maradt mindmáig, ezért a későbbi kutatás is okkal hivatkozott rá.³⁹

Szádeczky Lajos szorgalmának, az 1880-as években kifejtett aktív kutatói munkásságának és ennek korabeli elismerésének egyértelmű bizonyítéka az, hogy 1889-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották mindössze 30 évesen. Székfoglaló értekezése a céhek történetéről szólt. E nagyszabású munka magában foglalta a magyarországi céhek középkori és újkori történetét. Ez a társadalomtörténeti téma újszerű volt az eddigi politikatörténeti jellegű írások mellett, mely még ebben az évben könyv formájában is megjelent.⁴⁰

A következő évben, 1890-ben Szádeczky Lajos egy rövid tanulmányt publikált a *Századokban* Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna hitbéréről.⁴¹ E tanulmány voltaképpen kiegészítése a már említett 1883-as munkájának. A főhercegnőnek évi 15 ezer forint évdíjat ígértek, de ebből csak egyszer kapott meg 10 ezer forintot 1618-ban. II. Ferdinánd felszólította az erdélyi rendeket, hogy teljesítsék nővére kérését, és fizessék ki az időközben tetemes összegre, 264 ezer forintra felszaporodott adósságot. Szádeczky e tanulmányában közölte az erdélyi rendek válaszát, amelyben azok hivatkoztak arra, hogy e tartozást lehetett volna már rendezni Báthory Zsigmond terhére, akinek viszont a császár tartozott. Hivatkoztak továbbá a rendek arra is, hogy az elmúlt háborúban Erdély „emberekben és vagyonban megfogyatkozott”, és a török adót is alig lehet behajtani. Ezért kérték az uralkodót, bírja rá

³⁷ Uo. 88. 1. jegyzet.

³⁸ Uo. 96.

³⁹ „ottani időzéséről s tevékenységéről lásd Szádeczky Lajos, Izabella és János Zsigmond Lengyelországban. 1552–1556.” Ld. Acsády: *A Magyar Nemzet Története*, V. 333. 1. lábjegyzet. Sajátos, hogy Szekfű Gyula e munkája helyett Veress Endre Izabella királynéről írott művét említi, azt is idealizálónak tartja, vö. *Magyar Történet*, IV. 429.; utal rá Sinkovics István: *Magyarország története*, III/2. 1766. (bibliográfia); Barta Gábor: *Erdély története*, I. 603. (bibliográfia)

⁴⁰ Szádeczky Lajos: *A céhek történetéről Magyarországon. Székfoglaló értekezés*. Budapest, 1889. Az SZTE Klebelsberg Könyvtárában levő példány érdekessége, hogy Márki Sándornak, „kedves úti- és bajtársának” ajánlotta Szádeczky aláírással.

⁴¹ Szádeczky Lajos: *Báthory Zsigmondné hitbére az 1619-iki erdélyi országgyűlés előtt*. Századok, 24. évf. (1890) 231–234.

a főhercegnőt, elégedjen meg az elvitt javakkal és a Báthory Zsigmondot megillető adósságokból elégítsék ki.⁴²

1891-ben Szádeczky a Báthoryak híres humanista politikusáról, Kovacsóczy Farkasról publikált egy életrajzot.⁴³ Mint ismeretes, Kovacsóczy tagja volt Báthory István lengyel kancelláriájának, majd a lengyel király jóváhagyásával egyik tagja volt annak a triumvirátusnak, akik a gyermek Báthory Zsigmond helyett irányították az Erdélyi Fejedelemséget 1583 és 1585 között. Kovacsóczy Farkas kancellárként ahhoz a csoporthoz tartozott, amely Báthory Boldizsár és Kendy Sándor vezetésével ellenezte, hogy Erdély 1594-ben a Porta ellen forduljon. Báthory Zsigmond kegyetlenül leszámolt e csoporttal, kivégeztette Kovacsóczyt is. E nagy formátumú politikus életéről ad összefoglalást a források alapján Szádeczky Lajos. E munkáját a későbbi történeti kutatás is számon tartotta.⁴⁴ A későbbiekben, a *Történelmi Tár* 1892/93-as számában Szádeczky közzétette Kovacsóczy válogatott levelezését (1577–1594) is, ami különlenyomat formájában is megjelent.⁴⁵ Ez a levelezés 24 magyar és latin nyelvű dokumentumot tartalmaz, amelyek megvilágítják Kovacsóczy gondolkodását, politikai szerepét és a korszakot is. A forráskiadvány ismertetője „az ifjú magyar történetírók egyik legszorgalmasabb és ismert nevű” tagjaként aposztrofálta az ekkor krisztusi korban levő, 33 éves történészt. A munkáról úgy vélekedett, hogy Kovacsóczy „magas állásánál s ebből folyó összeköttetéseinél és egyéniségének sokoldalúságánál fogva, az ő életére vonatkozó adatok korának két országra szóló politikai és tudományos viszonyaira is kiválóan érdekesek.”⁴⁶ Kovacsóczy alakja újra a Báthoryak korához és a 15 éves háborúhoz kapcsolta Szádeczky Lajos kutatásait.

Még 1892-höz kapcsolódóan meg kell említeni a 16. század híres és vitatott forrásértékű emlékiratíróját, Szerémi Györgyöt, akiről Szádeczky két forráskritikai munkája is megjelent ebben az évben.⁴⁷ Az első munkában Szerémi életével, művének ismertetésével és kritikájával foglalkozott. A másodikban a Wenzel Gusztáv által 1857-ben kiadott szöveget vetette össze az eredeti kézirattal, a bécsi kódexszel és a kritikai szempontok alapján közölte javításait. Külön érdekesség, amire Szádeczky utal, hogy tanulmányának megjelenését röviddel megelőzően látott napvilágot Erdélyi László munkája Szerémiről, amelyet „az eddigieknél nagyobb és jobb munkának” minősít.⁴⁸ Szádeczky értékelése szerint Szerémi „legnagyobb előnye a naiv őszinteség, a szókimondás, s a közvélemény visszatükrözése s a szemmel látott dolgok külső nyilvánulásának, sokszor igen élénk képek élénk varázsolása. Legnagyobb hibája, hogy nincs kritikája, mellyel a valódi históriát a mendemondáktól meg tudná különböztetni.”⁴⁹ A két kútfőkritikai tanulmányt elismeréssel fogadta a történész szakma, a

⁴² Uo. 231–234.

⁴³ Szádeczky Lajos: *Kovacsóczy Farkas*. Budapest, 1891.

⁴⁴ Említi Szekfű Gyula: *Magyar történet*, IV. 430 (bibliográfia); „Báthori Zsigmond uralkodásának kezdeteiről” címmel utal rá Barta Gábor: *Erdély története*, I. 609. (bibliográfia); vö. még Horn: *Báthory András*, 248.

⁴⁵ Szádeczky Lajos: *Kovacsóczy Farkas, a Báthoryak kancellárja levelezése 1577–1594*. Budapest, 1893.

⁴⁶ Az ismertetésre ld. a „névtelen” szerző: *Dr. Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas levelezése*. ismeretetés, Századok, 27. évf. (1893) 251.

⁴⁷ Dr. Szádeczky Lajos: *Szerémi György élete és emlékirata*. Budapest, 1892.; uő.: *Szerémi emlékirata kiadásának hiányai. A bécsi kódex alapján*. Budapest, 1892.

⁴⁸ Szádeczky: *Szerémi György élete*, 3.

⁴⁹ Uo. 57.

korabeli ismertetés szerint Szerémi „művének érdem szerént való első kritikáját csak most kaptuk Szádeczkytól”.⁵⁰ Még 1892-ben jelent meg egy összegző szintézise is a Habsburg-dinasztia 16. századi lengyelországi hódító törekvéseiről.⁵¹

Jóllehet elsősorban a politika- és diplomáciatörténet tartozott érdeklődési köréhez, nem maradt ki kutatásából a hadtörténet sem. A következő évben, 1893-ban közzétette az 1600. szeptember 18-i miriszlói csatával kapcsolatos, elsősorban levéltári forrásokon nyugvó kitűnő tanulmányát, amelyben alaposan elemezte Mihály vajda seregének összecsapását az erdélyiek és Basta generális hadával, amely ütközet a havasalföldi vajda vereségével végződött.⁵² Ezt a tanulmányt a későbbiekben is hivatkozta a hadtörténeti kutatás.⁵³ Ugyancsak 1893-ban látott napvilágot a már említett Kovacsóczy-levelezés mellett Szádeczky Lajos egyik legjelentősebb, számomra talán legfontosabb munkája, amely Erdély és Mihály vajda történetét foglalta össze 1595 és 1601 között.⁵⁴ Ahogy arra már utaltam, ez a kötet az 1882-es mű átdolgozott, bővített kiadása, amelyhez a már korábban külön szereplő okmánytárat is mellékelte. Az új kiadás apropóját az adta, hogy Szabó Ferenc plébános igényt mutatott a „Történeti és Néprajzi Könyvtár” című sorozatban való megjelentetésre, amelyet Temesváron adott ki. Szádeczky saját megjegyzése szerint örömet ragadta meg a „kínálkozó alkalmat, hogy eme legelső történeti munkámat (feldolgozást és oklevéltárt most először együtt) egységes kötetben újra kiadjam”. Szádeczky korántsem változtatlan művet publikált, hiszen a kronológiai kereteket bővítette (1595-ig nyúlt vissza a korábbi 1599 helyett), új bevezetést írt Erdély történeti szerepéről, tehát tágabb történelmi hátteret adott, a további fejezeteket átdolgozta, hasonlóképpen az oklevéltárt is bővítette saját újabb kutatásai, valamint tanítványai, Veress Endre neki átengedett okleveleivel. Mindezek azt jelentik, hogy a 15 éves háború erdélyi viszonyait és Vitéz Mihály szerepét illetően ez az új kiadás tekintendő mérvadónak. E nagyszabású munka 270 oldalas feldolgozást és 324 oldalas oklevéltárt tartalmaz. Ebben 197 latin, német és magyar nyelvű iratot, oklevelet és 290 oklevélkivonatot találunk. Jóllehet maga a levéltári dokumentumokra épülő feldolgozás is igen becses, kétségtelen, hogy az oklevéltár máig nélkülözhetetlen iratkiadást jelent e korszak vonatkozásában. Az oklevéltár oklevelei egyébként 1596-tól kezdődnek, és zömében 1598-1600 közötti iratokat tartalmaznak, míg az oklevélkivonatok 1599 és 1601 közötti regeszták. Szólnunk kell arról is, hogy az új kiadás lehetőségein kívül milyen szempont motiválta Szádeczkyt. Maga említi a kötet előszavában, hogy „a román nemzeti aspirációk az ő Vitéz Mihály vajdájok alakját, történeti szereplését mostanában állandóan napirenden tartják, előszeretettel emlegetik s a történeti igazság rovására, kedvezően, hamis világításban tüntetik fel s benne az ő újabb-keletű nemzetiségi ábrándjaik mintegy legelső történeti képviselőjét szeretik látni s dicsőíteni”. Szádeczky hangsúlyozza, hogy „Mihály vajda erdélyi szereplésének hű és igaz rajzából tehát nem csekély történeti és politikai tanulságot meríthet-

⁵⁰ Századok, 26. évf. (1892) 693–694. (–I – R)

⁵¹ Szádeczky Lajos: *A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században*. Budapest, 1892.; utal e munkára Horn: *Báthory András*, 251.

⁵² Szádeczky Lajos: *A miriszlói ütközet, az erdélyiek, Basta és Mihály vajda között*. Hadtörténelmi Közlemények, 6. évf. (1893) 425–455.

⁵³ Például Acsády: *A Magyar Nemzet Története*, V. 553. 3. lábjegyzet; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 407. 167–169. lábjegyzet, 474. (bibliográfia).

⁵⁴ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda története*.

tünk. S én a hűsre és igazságra törekedtem mindenek felett.”⁵⁵ Szádeczkynak kétségtelenül igaza volt abban, hogy a kialakuló nacionalista, romantikus román történetírás eszményítette Mihály vajdát (pl. Bălcescu),⁵⁶ pozitív vonásait idealizálta, a negatív tulajdonságokról hallgatott. A török uralom alól frissen szabadult, 1878-ban létrejött Románia nacionalizmusa veszélyes volt Magyarországra nézve az erdélyi románok miatt, ezért is lépett fel ez ellen már 1882-es könyvével Szádeczky Lajos. Mika Sándor is hangsúlyozta könyvismertetésében, hogy az oláh történetírók „úgy faragták ki Mihály vajdából az első dákorománt, az első oláh embert, kinek agyában az összes oláh nemzetet magában egyesítő, a Tiszától a Fekete tengerig terjedő oláh nemzeti birodalom eszméje megfogalmazott s annak megvalósítására törekedett”.⁵⁷ Már az 1882-es mű is, de főként annak 1893-as átdolgozott változata kétségtelenül alapmunkának számít a 15 éves háború és Erdély vonatkozásában. A műben Szádeczky a pozitivistá történetírás legjobb hagyományait vonultatta fel, rengeteg primér forrásra építve plasztikusan elevenítette meg a korszakot, a háború eseményeit és szereplőit, köztük a címszereplőt, Mihály vajdát. Basta általi meggyilkolása után röviden összegezte a vajda pályafutását a szerző, vitézségét nem tagadva morális ítéletet mondott felette. Összegzése szerint „pályáját dicsőségesen kezdte. Népe dalban magasztalta és dicsőíti máig is; a törökön vett diadalaiért magasztalva emlegette a keresztény Európa; szerencsekívánatokkal halmozták el királyok, fejedelmek; maga a pápa is dicsérte a kereszténységnek tett jó szolgálatait, s felszólította, legyen katolikussá. De határtalan uralomvágya ferde irányba terelte, Erdélyben országa természetes szövetségét s jóltevőjét támadta meg. Erköléstelen, perfid politikájának a vége bukás s csúfos halál lón. A végzet romjai alá temeté. Orgyilkosság által kezdette erdélyi uralmát: orgyilkos keze által veszett el maga is.”⁵⁸ Szádeczky e munkáját, néha csak az első kiadást idézve, alapvetően pozitívan értékelte a magyar történettudomány.⁵⁹ Mika Sándor idézett reális bírálatában azt említette, hogy „Szádeczky Mihály vajdáról szóló könyve, mint a hozzá csatolt rendkívül becses oklevéltár is bizonyítja, széles levéltári kutatásokon alapuló, nagy elevenséggel írott érdekes és becses mű, melynek megjelenését – habár a szerző nézeteit és következtetéseit minden pontban alá nem írjuk – épen most igen aktuálisnak tartjuk.”⁶⁰ Érdemes megemlíteni, hogy több román történész becsülte Szádeczky munkásságát, köztük a máig legnagyobb hatású román történész, Nicolae Iorga (1871–1940) is nagyra értékelte Szádeczky Lajos forráskiadási tevékenységét, és srinte a magyar történész „becsületes tanulmányt írt Mihály vajda és Erdély viszonyáról”.⁶¹

⁵⁵ Uo. III–IV. (előszó)

⁵⁶ E művet 1851–52-ben írta, befejezetlenül maradt, 1878-ban adták ki románul, kései magyar fordítására I. Nicolae Bălcescu: *A románok Vitéz Mihály vajda idejében*. Bukarest 1974.² (fordította V. András János)

⁵⁷ Mika Sándor könyvismertetése vö. Századok, 28. évf. (1894) 436–441.

⁵⁸ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda története*, 270.

⁵⁹ Acsády: *A Magyar Nemzet Története*, V. 547. 1. lábjegyzet; az 1882-es művet említette már Szekfü: *Magyar történet*, 431.; Sinkovics: *Magyarország története*, 1790.; „a magyar feldolgozások közül mindmáig Szádeczky Lajos írása, Erdély és Mihály vajda (Temesvár 1893) a legrészletesebb és leghasználhatóbb”, vö. Barta: *Erdély története*, 610 (bibliográfia); ld. még Tóth: *A mezőkeresztési csata*, 2000, 474 (bibliográfia), s sok helyen a jegyzetekben.

⁶⁰ Mika Sándor könyvismertetése, 437.

⁶¹ Erre lásd Demény Lajos – Pataki József: *Székely oklevéltár. Új sorozat*. I. Bukarest, 1983. 9. 26. lábjegyzet.

Szádeczky 1894-ben Szerémi kapcsán igen érdekes vitát folytatott a *Századok* hasábjain a pannonhalmi bencés történetíróval, Erdélyi Lászlóval, aki jóval később, 1921 után kollégája lett a szegedi egyetemen. Szádeczky konklúziója az volt, hogy „E. úr hosszú, megtrip-lázott vitatkozása egy lépéssel sem vitte előbbre az eddig megoldatlan kérdések tisztázását”,⁶² és elvetette Erdélyi feltételezését, hogy Tatai írta volna a „kesergő levelet”.

Szádeczky az 1893-as termékeny év után látszólag kevesebb munkát publikált. Valójában ekkor egy jó ideig a mesterétől, Szabó Károlytól annak halála miatt megörökölt *Székely oklevéltár* kötötte le legtöbb energiáját. Az oklevéltár Szabó Károly által összegyűjtött IV. kötetét 1895-ben adta ki, ezt követte az 1896-ban már általa gyűjtött V. kötet, majd 1897-ben a VI. kötet,⁶³ illetőleg 1898-ban az utolsó, a VII. kötet. E forráskiadások az életmű legértékesebb részéhez tartoznak.

A *Székely oklevéltár* utolsó kötetének kiadásakor újabb nagyszabású munkát adott közre Szádeczky Lajos, jelezvén, hogy a forráskiadás után újból a feldolgozás műfajához tért vissza. Thököly Imre erdélyi fejedelemségéről publikált nagyszabású tanulmányt, amely öt részben jelent meg először a *Századok*-ban, majd pedig önálló könyv alakban, különnyomatként is ugyanebben az évben.⁶⁴ A közel 90 oldalas tanulmány máig egyedülálló részletességgel tárgyalja Thököly Imre rövid, „pütkösi királyságának,” erdélyi fejedelemségének történetét, amely 1690-ben alig egy hónapig tartott, utána Badeni Lajos császári fővezér kiszorította Erdélyből a kuruc vezetőt. Szádeczky részletesen vizsgálja a Thököly Erdélybe való benyomulásakor vívott győztes zernyesti csatát, Thököly erdélyi megválasztását és a szeptemberi országgyűlést, majd a császári csapatokkal vívott küzdelmét, illetve későbbi harcait 1690 után, török szövetségben.⁶⁵ Szádeczky ezúttal korabeli híradásokra, naplókra, történetírókra alapozza munkáját, levéltári forrásokat kevésbé találunk. Mindazonáltal értékes alkotás, amely mindmáig használható elemzését nyújtja Thököly 1685 utáni politikájának, harcainak.

Szádeczky Lajos 1882 és 1898 között elsősorban a 16–17. századi magyar–erdélyi történelmet kutatta. E 16 évben számos értékes könyvet, monográfiát és tanulmányt tett közzé. Ezután inkább a későbbi, 18. századi történelem felé fordult, és csak egy-egy munkában tért vissza e korábbi korszakra, amelynek kiemelkedő kutatója volt. Egy későbbi művét emelném csak itt ki, 1915-ben tette közzé Bethlen Gábor leveleit Illésházy Gáspárhoz (1619–1629),⁶⁶ amelyben 106 Bethlen Gábor-levelet közölt, amelyek fontos és értékes részét képezik Bethlen Gábor levelezésének.

⁶² Dr. Erdélyi László: *Még egyszer Szerémiék kesergő leveléről; Szádeczky Lajos válasza erre*. Századok, 28. évf. (1894) 62–73.

⁶³ Vö. az V. kötet ismertetését, Századok, 30. évf. (1896) 244–246. (Márki Sándor) és a VI. kötet ismertetését, Uo. 31. évf. (1897) 825–834. (K. L. = Kropf Lajos? – feltevésem szerint T. S. L.)

⁶⁴ Szádeczky Lajos: *Thököly erdélyi fejedelemsége*. Századok, 32. évf. (1898) 230–247., 328–339., 420–433., 499–509., 621–631., 695–715.; uő: *Thököly erdélyi fejedelemsége. Különnyomat a Századok 1898-as évfolyamából*. Budapest, 1893.

⁶⁵ Szádeczkyval szemben más véleményt fogalmaz meg Szalay Béla: *Thököly havasi útja*. Hadtörténelmi Közlemények, 11. évf. (1910) 125–164. A témáról szóló legújabb eredményekre ld. Papp Sándor: *Thököly Imre erdélyi fejedelemsége és a Porta*. In: Az üstökös kegyeltje. Gróf Késmárki Thököly Imre. (szerk.: Gebei Sándor) Hajdúszoboszló, 2010. 191–208.

⁶⁶ Dr. Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629*. Budapest, 1915.

Szádeczky Lajos munkásságában különösen forráspublikációi és forráspublikációval összekapcsolt feldolgozásai tekinthetők értékes alkotásoknak, amelyek közül kiemelhetjük a Báthory István megválasztásáról, valamint Erdély és Mihály vajda történetéről szóló terjedelmes könyveit, továbbá *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban* című munkáját. Idesorolhatjuk életrajzait Bekes Gáspárról és Kovacsóczy Farkasról, végezetül Mária Krisztiánáról vagy Thököly Imre erdélyi fejedelemségéről szóló nagy tanulmányait is. Szádeczky Lajos nem volt újító történész, de szorgalmas, munkás életével a magyar történettudomány fejlődéséhez járult hozzá, és annak kiemelkedő, főleg halála után azonban méltatlanul mellőzött, kevésbé számon tartott alakját láthatjuk benne. Igazi, lelkes hazafiként műveivel is szolgálta szűkebb pátriáját, Erdélyországot és szeretett hazáját, Magyarországot.

Summary

The Research Work of Lajos Szádeczky-Kardoss on the Ottoman Age of Hungary

Lajos Szádeczky Kardoss (1859–1935) being an eminent scholar published a lot of books and studies, predominantly from the Transylvanian and Hungarian history of the 16–17th centuries. He became a professor at the University of Budapest and later at the universities of Kolozsvár and Szeged. His style can be characterized as a vivid, picturesque and Romantic description of the events. However, he can be considered a positivist historian basing his statements ever on archival sources, which he often added as an appendix to his monographs. He published most of his studies between 1882 and 1898 on the Ottoman era of Hungary. His most outstanding volumes were written about the age of Michael voivode (The history of Transylvania and Michael, 1882-1883; republished in 1893) and about the Transylvanian and Polish ruler, Stephen Báthory (The Election of Stephen Báthory as a Polish King, 1887). He also published smaller monographies about other historical personalities (Gáspár Bekes; Farkas Kovacsóczy; Maria Christierna – wife of Sigismund Báthory; Imre Thököly) and besides a lot of other studies and source publications. The author of this study analyzes the works of Lajos Szádeczky-Kardoss, whom he regards a great historian and a good patriot.

Tartalomjegyzék

KORDÉ ZOLTÁN	
Idegennyelv-tudás a 9–10. századi magyarságnál	5
BALOGH LÁSZLÓ	
Széljegyzetek a magyarság 10. századi történelméhez.....	23
HALMÁGYI MIKLÓS	
Gondolatok Szent István és más királyok születési évéről	29
PAPP SÁNDOR	
Konstantinápoly eleste a magyar forrásokban és a történetírásban	43
BARA PÉTER	
III. Frigyes császár levelei a szultánnak és a bizánci császárnak	
Konstantinápoly ostromát megelőzően	65
SZABADOS JÁNOS	
„Wollen sie mir dießes haltung, woll und guett, wo nicht, sage ich	
meinen dienst auff” – Johann Rudolf Schmid haditanácsos és Hans	
Caspar budai kém patrónus-kliensi (?) kapcsolata.....	71
TÓTH HAJNALKA	
Török kereskedők nehézségei a kuruc korban – avagy hogyan ne	
kereskedjünk Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc idején	87
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
Szádeczky-Kardoss Lajos török kori kutatásai.....	107